MIRCKA EI.IADE

Memorii

Recoltele solstiţiului

VOLUMUL II (1937—1960)

Ediție îngrijită de *
MIRCEA HANDOCA

FÎ8P» '

îî U MANI'MS

B1U IM VII. 1991

Coperta colecției :

ISBK §?$-28-©270-0
ISBN 973-28-0281-2

Cînd moartea își camuflează mitologia

XV

ENIGMA „MORȚII COLECTIVE*

CîncL în noaptea de 9 septembrie 1940, am" coborît In adăpostul antiaerian ai imobilului unde locuia, la etajul IV, unui din'colegii' mei de la Legație, deodată, pe neașteptate și înghesuite una"într-alta, de parcă ar fi constituit un singur episod, fără întreruperi," rni-am amintit o seamă de întîmplări din ultimii trei ani[1]. Impresia era atit de stranie, încît mi-am spus că, foarte probatail, nu voi mai ieși viu din acest adăpost. Nu știu dacă mi-a fost sau nu frică. Dar. zărind cîțiva copii, am rezistat anevoie ispitei de a mă apropia și de a îndemna părinții să plece cît mai repede, *cît mai era timp,* să se ascundă în -primul *baseme7it* sau adăpost pe care-1 vor intîlrii, pentru că adăpostul nostfu se va nărui.

Cîteva minute în urmă, ca să fiu lăsat în pace. am pretextat o teribilă migrenă și, scoțmdu-mi ochelarii, mi-am apăsat palmele pe ochi și am regăsit filmul interior ne care zadarnic încercasem., să-1 întrerup. 9 septembrie 1940. Londra mai fusese bombardată, dar niciodată ca,.acum. încetasem să-mi petrec după-amiezile la Oritish Museuiri. îmi cumpărasem destule cărți, puteam :acra acasă ; deși, în micul apartament pe care îl închinasem aproape de Legație, nu se afla o masă de lemne so~adă și destul de mare ca să-mi pot întinde manuscrisele ,1 dosarele cu. note. îmi făgăduisem să-mi cumpăr un

[1] Ani relat.ni în amănunt aceste întîmplări în ***Noaptea de Sîn~z>ne*** (pârlea I, capitolul Vil) și nu le mai rezum aici.

birou dar tot amînam, aşteptînd „desfăşurarea evenimentelor", să aflu, adică, dacă serviciile auxiliare ale Legaţiei vor fi sau nu evacuate din Londra.

Eram ataşat cultural ; făceam, deci, parte din serviciile auxiliare, ca şi membrii comisiilor economică şi militară, reduşi la inactivitate după armistiţiul semnat de Petain. De altfel, postul de ataşat cultural părea o sinecură, îmi aduc aminte că, în aprilie, puţine zile înainte de plecare, prezentîndu-mă unui secretar al Legaţiei engleze din Bucureşti (prima mea „vizită protocolară"), tînărul, foarte politicos dar cu mult umor, s-a mirat auzind termenul „cultural",

— Nu cred că veţi reuşi să vă împliniţi datoria, mi-a spus zîmbind. Marea Britanie e în război. Chiar poeţii şi filozofii sînt mobilizaţi...

Am încercat să-i explic că prezenţa culturală a Angliei, la noi, ca şi în restul Europei Centrale, este mai mult decit utilă ; poate constitui şi o acţiune politică. Nu cred dă l-am convins, dar puţin timp în urmă toate legaţiile şi ambasadele principalelor naţiuni şi-au dublat serviciile de presă prin posturi şi misiuni culturale. De altfel, mi-am dat repede seama că ataşaţii şi consilierii de presă, confiscaţi de evenimentele militare şi politice, nu aveau nici timpul necesar, nici destulă pricepere pentru dezvoltarea şi consolidarea relaţiilor culturale ; bunăoară, turnee de conferinţe sau spectacole artistice, expoziţii, traducerea cărţilor „utile" (deci, nu exclusiv de propagandă) etc, împreună cu Matyla Ghica, fost diplomat de carieră,, dar acum consilier cultural la Londra, am luat parte la reuniunile PEN Clubului, am cunoscut o seamă de scriitori, savanţi şi istorici, am obţinut drepturile de traducere a mai multor cărţi, am găsit editori pentru o antologie de proză românească modernă şi o istorie a românilor. Numai o parte din acest program a putut fi împlinit, căci, la 10 februarie 1941, Anglia va rupe relaţiile diplomatice cu România.

Filmul interior îşi accentua ritmul. Am revăzut Londra din după-amiaza de 15 aprilie, cînd sosisem. Evident, nu mai era Londra pe care o cunoscusem în vara [anului] 1938. Cerul era înţesat de baloane lunguieţe, care se clătinau uşor, la diferite înalţimi. Nici un avion de tip *Siuhu* n—ar fi izbutit să se strecoare printre ele. Ni se oprise o cameră la Hotel „Rembrmdt". A doua zi m-am prezentat ministrului nostru* V. V.- Tilea. Am cunoscut, de asemenea* pe consilierul de presă Dimăncescu, pe secretarul de Legaţie, Ion Vardala, pe ataşatul comercial, Dimitrie Danielopol. încă din prima noapte m-am obişnuit cu camuflajul *(black-out)* ; îl cunoscusem deja la Paris. De a treia zi mi-am înfceput lucrul: un „Buletin" ai revistelor periodice şi, mai ales* al nenumăratelor *News Letters* care apăruseră în ultimul timp. Rezumam articolele importante, traduceam pasajele semnificative, încercînd să redau starea de spirit a „mtelighenţiei" britanice. Eram poate naiv, dar mi se părea că asemenea informaţii, comunicate la timp în ţară, pot contribui la înţelegerea situaţiei reale din Anglia. Buletinele mele, ca şi cele ale Serviciului de Presă, erau transmise săptămînal, prin curier, la Paris, şi de-acoio la Bucureşti. Evident, după eăderea Franţei, Buletinele nu mai ajungeau decît foarte rar la destinaţie.

Surpriza şi marea bucurie au fost sosirea, la începutul lui mai, a Misiunii Eeonomiee, prezidată de Mircea Vulcănescu. (Lui Mircea îi vorbisem printre cei clintii, la începutul războiului, despre dorinţa mea de a pleca în Statele Unite şi speranţa de a găsi acolo o catedră de Istoria Religiilor.) Dejunam sau cinam adesea împreună. Cum era de aşteptat, discutam îndeosebi situaţia militară* mai ales după declanşarea ofensivei germane din 10 mai. Multă vreme, Mircea se arătase optimist. înaintarea fulgerătoare a diviziilor germane nu-1 descurajase ; se aştepta la o încleştare decisivă la porţile Parisului ; ne amintea mereu de toamna [lui] 1914, de bătălia de la Marna. Nu ştiu ce rezultate obţinuse Misiunea Economică, dar curînd după ocuparea Parisului membrii Misiunii au fost rechemaţi în ţară. La ultima noastră întîlnire, Mircea mi-a mărturisit că nu crede în victoria Germaniei.

— Doar dacă vor invada Anglia *acum,* în cîteva zile, cel mult într-o săptămînă. Dar nu cred că Hitler o va face...

După plecarea lui Mircea m-am simţit mai singur, deşi mă apropiasem de doi dintre colegi, Ion Vardala şi Dimitrie Danielopol. Cum munca de la Legaţie îmi lăsa

destul timp liber, lucram cu furie la British Museum, puriînd la punct cîteva capitole din *La Mandfagore* şi adunînd material pentru *Le •Chcimani&hie.* De vara care abia se încheiase mi-am amititit prea puţin în acea noapte de 9 septembrie 1940. Am trecut repede (parcă minat din spate de un duh necunoscut şi sever) peste evenimentele tragice din 26 iunie (pierderea Basarabiei) şi 30 august (arbitrajul ele la Viena, care cedase Ungariei o parte din Ifensilvariia). Mi-am adus aminte de cele cîteva zile (12—15 aprilie) petrecute la Paris, unde îi reîntîlnisem pe Emil Cioran, Eugen Ionescu şi pe fostul meu student Mihail Şora.' Mă întrebam, îngrijorat, de soarta lor. Dar mă adînceam clin ce în ce mai febril în trecut.

Nu se întîmplă aşa în preajma morţii ? mă întrebam ascult-înd exploziile bombelor, parcă tot mai apropiate. Destinul începea „să-şi arate colţii", cum se exprimase odată Nae Ionescu, nu mai ştiu în legătură cu ce întîmpl&re sau cu ce personaj. Mi-am amintit cu o tulburătoare precizie cum, în timp ce purtam cu alţi trei prieteni coşciugul lui Nae Ionescu către groapă, m-am împiedicat şi, cu un mare efort, m-am sprijinit într-un genunchi, pînă ee s-a repezit cineva şi m-a ajutat să mă ridic. Cunoşteam superstiţia populară că cel care alunecă ducînd un mort la groapă e ursit să moară în cursul aceluiaşi an. Cîndi-am povestit cerni se•întîmplas6, mama a încercat să mă liniştească, eitîndu-mi exemple clin istoria familiei noastre, exemple care infirriiau, uneori cu umor, superbiiţia populară.

'E drept, nu-mi'mai amintisem de acest „somn", deşi mă gîndeam adesea la ultimele luni ale lui Nae Ionescu şi, mai'ales, la moartea lui. în dimineaţa de 15 martie 1940 sunase telefonul. A răspuns,"ca de obicei, Nina. Apoi s-a îndreptat spre mine.

— A murit Profesorul, mi-a spus; foarte palidă,

îl văzusem cu puţine zile înainte, la vila lui de la Băneasa. Era întins în pat, acoperit cu 6 pătură. M-a privit lung, încereînd să zîmhească. N-a scos nici un cuvîht. Anoi doctorul mi-a apucat braţul şi am ieşit în vîrful picioarelor. Profesorul ceruse să ne mai vadă o dată, pe noi, prietenii, elevii şi colaboratorii lui cei mai apropiaţi : ca şl cum ar fi voit să-şi ia rămas bun de la fiecare în parte...

Datorită morţii lui Nae Ionescu, eu mă aflam acrbî¥% Londra. Ca şi lui Mircea Vulcănescu, îi vorbisem de m^jfc profesorului Alexandru Rosetti despre dorinţa mea de ***k*** pleca în Statele Unite. Cînd colegul şi prietenul lui, i& toricul CC. Giurescu, fusese numit ministru al propagandei în ceea ce s-a numit „ultimul guvern liber al Regeltfl Carol", profesorul Rosetti i-a cerut să mă trimită, ca ataşat cultural, în Anglia. M-a chemat în biroul lui de la „Fundaţiile Regale" şi mi-a spus :

— Acum, că a murit Nae Ionescu, nimic nu te mai reţine în ţară... După cum ştii, crearea unei catedre de indianistică sau de istoria religiilor este imposibilă. în ceea ce priveşte America,.nu uita ce ţi-a răspuns Coomaraswamy. Pe de altă parte, nu vei putea trăi din traduceri şi din colaborările la reviste. Vei fi mai util la Londra, alături de V.V. Tiiea şi de Matyla Ghica.

Am fost să-1 văd pe profesorul CC. Giurescu, care mă susţinuse cu prilejul scandalului provocat ele comunicatul Ministerului de Instrucţie (cap. XIV). M-a asigurat că o propagandă *culturală* bine chibzuită este tot atît de preţioasă cît o baterie antiaeriană. Din păcate, adăugă, postul de ataşat cultural nu este încă „omologat" oficial. Nu voi primi un paşaport diplomatic, ci un paşaport de serviciu,..

Am plecat la 10 aprilie şi, pentru îniîia oară în viaţă, am călătorit în clasa I, wagon-lit. Familia şi prietenii m-au însoţit la gară, Cînd mă întrebau cît timp voi lipsi, răspundeam : „Un ăn, cel mult un an jumătate." Dar Mihail Sebastian repeta : „Pleacă pentru zece ani..."

...Mă întrebam, după cîte o explozie neobişnuit de puternică, clacă moartea lui Nae Ionescu, care făcuse posibilă această neaşteptată şi fericită schimbare în viaţa şi „cariera" mea, nu mă apropiase de propriul meu sfîrşit. Mă întrebam dacă destinele noastre nu sînt solidare într-un chip misterios, al cărui înţeles nu-1 puteam descifra. Mi-am amintit de primele hemoptizii din lagărul de la Miercurea-Ciuc, datorită cărora am fost internat într-un sanatoriu, cîteva zile înainte de criza cardiacă a iui Nae Ionescu şi de transportarea lui la Spitalul Militar clin Braşov. E adevărat, destinele noastre păreau solidare ; dar, în timp ce Nae Ionescu fusese la 50 de ani doborît de un atac cardiac, eu cunoscusem numai ameninţarea

morţii, şi, datorită chiar bolii care m-ar fi putut pierde, am fost salvat la timp şi, curînd după ce împlinisem 33 de ani, fusesem trimis la Londra în misiune oficială. Probabil, îmi spuneam, mă aşteaptă un *altfel* de sfîrşit, caracteristic epocii care abia începuse, o „moarte colectivă", nu numai alături de Nina şi cîţiva colegi români, dar împreună cu zeci de locuitori ai Londrei, majoritatea bătrîni, femei şi copii, Simţeam că însăşi imaginea acestei imanente „morţi colective" încearcă să-mi reveleze **o** taină, dar nu izbuteam s-o dezleg. De cîţiva ani, moartea era, în România, exaltată ca jertfă supremă de către legionari şi uciderea — individuaiă sau colectivă — se practica în mod curent. La 30 octombrie 1933, **o** echipă de legionari asasinase pe primul ministru, I.G. Duca ; în noiembrie 1938, regele Carol şi Armând Călinescu ordonaseră execuţia lui Codreanu şi a legionarilor implicaţi în complotul împotriva lui Duca. La 14 septembrie 1939, o echipă de legionari a ucis pe Armând Călinescu. Drept represalii, Carol a ordonat executarea lor şi a altor cîtorva sute de legionari, majoritatea închişi în lagăre şi în temniţa de la Rîmnicu Sărat. Cadavrele au fost expuse în pieţele tuturor oraşelor, cu următoarea inscripţie : „Aceasta este pedeapsa trădătorilor de neam şi de ţară". Dar mă întrebam dacă evocarea acestor execuţii „politice" mă va ajuta să înţeleg „taina" morţii noastre colective : atîtea zeci de oameni, buni şi răi (probabil, mai degrabă buni decît răi), condamnaţi la **o** lentă sufocare în ruinele adăpostului antiaerian. De un lucru eram sigur : de la intrarea mea în Universitate şi în redacţia „Cuvîntului" (cf. capitol VI), Nae Ionescu fusese mai mult decît profesorul meu favorit ; îl consideram maestrul meu, „ghidul" care îmi fusese dăruit ca să-mi pot împlini destinul, adică, în primul rînd, creaţia în ordinea culturii ; singura creaţie care, în credinţa mea, ne fusese îngăduită de „Istorie". Nae Ionescu, dimpotrivă, era fascinat de „misterul Istoriei", de aceea, din 1926 făcuse, cu pasiune, gazetărie ; de aceea se lăsase antrenat în „politică". Direct sau indirect, noi toţi, discipolii şi colaboratorii lui, eram solidarizaţi cu concepţiile şi opţiunile politice ale Profesorului. Moartea lui Nae Ionescu mă afectase profund ; îmi pierdeam maestrul, călăuza ; spiritualiceşte, rămăsesem „orfan". Dar într-un «oramifc sens, moartea lui mă „elibei^ae* de trecutul nostru imediat; adică* de i<feile^ sperar*|$te<§ deciziile Profesorului din uitaţii anij/eu care, dm devota ment, mă solidarizasem. ? »

Aeum, în noaptea de 8 septembrie 1S4G, *necesitatea,* — aş fi spus fatalitatea — „morţii colectiam* totr-unadăpost^ din Londra mă tulbura prin enigmatica ei iftetefe^ renta (nu îndrăzneam s-Oiiminese *absurditate).* Dacă mă aşteaptă un asemenea trist *finale,* înseamnă că, de Ia un moment dat, am apucat pe un drum care nu făcea parte din destinul meu. Dacă destkiele noastre erau,, curo *tm* se părea, solidare, ar fi trebuit să mor *singur,* aşa cum a murii Nae Ionescu, îngădrâniiu-'l-s^ un răstimp (cîteva zile ? cîteva ore ?) ca să mediteze* să *m* roage* Enigma morţii colective care mă aştepta mă împiedica să mă „adun", să realizez că, de *M* o clipă la alta, voi înceta să exist».»

.*J&f-am trezit deodată cu trei ani în urmă. In acea vară a anului 1937 plecasem spre BerMii. Ne-am oprit întîi Ia Veneţia, pentru expoziţia Tintorett% apoi ne-am dus Ia Bema, unde Lucian Bkga fusese numit ataşat de presă. Ne găsise o pensiune ieftină şi timp de o săptămână am luai zilnic masa cu el. Il întîlnisera de cîteva *mi* pînă atunci şi-i plăcea ee scriu* ti plăcea mai ales multilateralitatea producţiei mele. Pe una din ultimele Iui cărţi scrisese următoarea dedicaţie; „Lui Mircea Eliade, de la om universal la om universal". în vara aceea lucra la *Geneza metaforei* şi *sensul culturii.* Şedeam mult de vorbă ; adică, mai exact, eu îi puneam întrebări, aşteptam cîtva timp răspunsul, reîncepeam să vorbesc, repetam întrebările şî, tîrziu* Lucian Blaga rostea cîteva cuvinte — grele, precise şi totuşi parcă vrăjite de o arhaică sacralitafe. După o săptămâna de asemenea dialog eram istovit şi totodată îmbătat. La plecare, doamna Blaga Bfc-a luat deoparte şi mi-a mulţumit: „Niciodată, de cînd îl cunosc, nu l-am văzut pe Lucian mai în vervă p atît de vorbăreţ..."

Cîteva săptămîni în urmă, la Berlin, am scris *Convorbiri cu Lucian Blaga,* care au apărut pe o pagină întreagă din „Vremea". Făceau parte dintr-un *Carnet de drum,* pe care-1 începusem la Veneția. îmi cumpărasem un carnețel, pe care-1 purtam tot timpul în buzunar, și in care notam necontenit tot felul de amănunte : expresia ochilor unui copil, asociațiile fulgurante la auzul unui început de cîntec, o idee în.-.-legătură cu cărțile pe oare le citeam sau le pregăteam și altoie de acest l'el.-Nopțile^Sn odăile de hoteluri sărace, la pensiunea din Berna, tor*cea din Berlinerstrasse, răsfoiam însemnările acestea scurte, aproape cifrate, și le transcriam, prccizindu-le, elaborindu-le. Așa am scris multe zeci de pagini, despre nimicuri semnificative, întîlniri, peisaje, meditații sau. amintiri*la Veneția, Berna, Ulm, Heidelberg etc. Majoritatea an apă* rut-în „Vremea" și „Universul Literar", în anii 1937—1939. Paginile acestea îmi plăceau atît de mult (poate și pentru că Dinu Noica îmi spusese : „Nu credeam că ești un atît de bun *călător.* în fond, ești primul *călător* român'*), încît voiam cu orice preț să ie adun în volum. Dar, împreună? cu alte cîteva cărți aproape irtcheiafce, *Carnet ă'~ drum* n-a mai apucat să apară, ' ;

Odată ajuns la Berlin, am reiuafc;patfigramtil* din an*? trecuți : ziua la Stadtbihliothek, serile iiepțile lucrînd acasă. Am reelaborat cîteva text^^despi^ cosmologia babiloniană, deia^ apărute în „Vremea'V^Md^sferis ultimele capitole despre alchimie, astfel că fe reîntoarcere aveam gata manuscrisul. *Cosmologie și aldiiti&fe '^atUlcmiană* u apărut la sfîrșitul toamnei[2]. '% >f- *, *'

, , *X* **ir** **sji<.* ,

[2] în această cărțulie se. găsesc, ***in nuca**** to^e^inierpretă/iU* mele în legătură cu inhLolîsfnul Cențiului Lumii',"rjacdclele arhetipale ale templelor, orașelor și locuințelor, structifra platonică a gîndirii arhaice și orientale, interpretări d^VQitfțta^țutî tîrsiu în ***Le Mythc de V'eternei retour, Trqite d'histoire des.rzU&ipnș*** și ***Ima~ cics ct symbolcs.*** Lucian Bli^a, Nao Icrtescu, Tudo'r Vîanu și alta au citii-o entuziaști. Dar, evident, era greu să mă aștept la o adeziune totală a intelectualilor români. Camil Fetrescu,- îmi reproba ***ci-mi*** risipesc'inteligența și cultura cu asemenea probleme fou? intere?, în ioc, bunăoară, să studiez pe Husserl și sa fac o ariifli/îț fenomenologica a artei. Iar unii intelectuali naționaliștifdepiîngesu alienarea mea, faptul că mă las absorbit de fenomene culturale exotice, în loc să studiez creațiile autentic românești. Or," ca'F-o mai repet o dată, cred cu eforturile mele de a înțelege structurile gîndirii arhaice și orientale contribuiau mai valabil la descifrarea valorilor spiritualității populare românești decît, bunăoară, exegeza lui Kanf sau interpretările sociologice învățate după ultimele cărți apărute în Germania, Franța sau Statele Unite.

M-am întors în strada Palade încărcat de note, documente *și* proiecte. Aproape completasem documentarea pentru *La Mandragore* și-mi propuneam s-o Î^FÎU cursul anului. Al. Rosetti mi-o ceruse pentru Editura „Fundațiilor Regale",Și Paul Geuthner o aștepta. *Habent sua fata libellh..* începusem să adun materialele pentru această carte la „Imperial Library" din Calcutta, prin 1930—1931. Publicasem două foiletoane în „Cuvîntul", în 1932, și, de atunci, de cîte ori aveam răgaz, continuam să-mi îmbogățesc dosarele. De curînd, cerusem lui Ion Mușlea, directorul Arhivei de Folclor de la Cluj, să-mi trimită materialul documentar inedit, așa că în toamna aceea am redactat primul capitol, *Le culte de la mandragore cn Roumanie.* Textul va apărea, în primăvara lui 1939, în „Zaimoxis", revista de studii religioase pe care hotărîsem s-o public îndată după întoarcerea de la Berlin. Nae Ionescu, AL Rosetti și alții îmi încurajau acest proiect. Generalul' Condeescu îmi făgăduise o subvenție de la Fundațiile Regale, iar Paul Geuthner acceptase s-o editeze *. Mulți savanți străini își anunțaseră contribuțiile și în iarna 1933 primisem deja articole de la Ananda Coomaraswamy, R. Pettazzoni, C. Ilentze, J. Przyiuski, B. Rowland.

Mă hotărîsem să scot „Zaimoxis", în speranța că, pe de o parte, voi încuraja studiile de istoria religiilor în România, iar, pe ele altă parte, voi promova rezultatele cercetătorilor români, publicîndu-le într-o limbă de mare circulație. Nu exista nici o catedră de istoria religiilor la facultățile de Litere și filozofie, deși Vasile Pârvan, Nae Ionescu, iar, de cîțiva ani, eu însumi ținuserăm cursuri de istoria religiilor. Mă interesa, de asemenea, „deprovincializarea" studiilor de folclor și etnologie comparată în România. îmi propuneam să silesc oarecum pe folcloriștii români să ia în serios valoarea istoric-religioasă a materialelor i3e care le adunau și le utilizau ; să treacă, adică,

* Dintre români nu puteam conta, deocamdată, decît pe colaborarea lui I. Coman, Pippidi și a admirabilului folclorist P. Caraman [suprimat].

i

de la faza filologică la momentul hermeneutic[3]. Proiectele pe care le făceam atunci, în toamna 1937, erau grandioase, dar au *mi m* păreau irealizabile. îmi propuneam să termin *La Mandragore* intr-un an, ca *m* pot începe după aceea o carte teoretică asupra structurii miturilor şi a simbolului. Ţinusem in ultimii ani cursuri asupra acestor probleme. In toamna 1937 anunţasem un curs special despre simbolismul religios, în care aveam să cercetez îndeosebi simbolismul acvatic şi al Arborelui Cosmic. Esenţialul prelegerilor va apărea mai tîrziu în volumul II din „ZamoMs" şi în *Trăite.* Asemenea probleme pasionau un mic grup de studenţi, pe care-i cunoscusem mai bine la seminarele despre *De docta igmrantm* şi cartea a X-a din *Metafizica* lui Aristot Le anunţasem, pentru anul următor, 1938—1939, un curs asupra mitului. Dar n-am mai apucat să-1 ţin.

Pe nesimţite, atmosfera politică se schimbase şi ameninţa să se agraveze. Popularitatea mişcării legionare era în continuă creştere. Cîţiva dintre prietenii şi colegii mei aderaseră de cîţiva ani la Garda de Fier. Alţii păreau a aştepta momentul prielnic ca să-şi ceară admiterea. Deşi nu se încadrase în chip oficial, Mae Ionescu era considerat „ideologul" mişcării legionare, spre iritarea altor intelectuali şi gazetari de dreapta. Cu puţm înainte de alegerile din toamna aceea, luliu Maniu şi Corneliu Codreanu îneheiaseră un acord electoral, care le îngăduia să evite abuzurile guvernamentale. Este foarte probabil că acest acord a pecetluit soarta mişcării legionare. Nu numai pentru că succesul electoral a întrecut toate aşteptările, dar mai ales pentru că guvernul n-a obţinut cota

[3] Iffu .bănuiam atunci, în tona lui 1937, cînd pregăteam primul volum din *^JZalmaxis",* că nu-mi va fi dat să public decît trei volume, dintre care ultimele două după plecarea mea din ţară. ***Nu*** bănuiam, mai ales, că La ***Mandragore ; Essai sur Ies origines des Ugendes,*** la care lucram cu atîta entuziasm, nu va apuca să apară nici după 40 de ani de la redactarea eL Aparent, era o monografie de folclor comparat; în realitate, aşa cum o preciza subtitlul, încercam o teorie generală asupra originii şi formării legendelor, îmi propuneam să prezint întîi credinţele populare în legătură cu mătrăguna şi alte plante ^^nagice", apoi să examinez legendele privitoare la naşterea lor şi să arăt relaţiile cu miturile cosmogonice arhaice.

de 49% din voturi, care i-ar fi asigurat majoritatea par* lamentară. Astfel că alegerile au fost anulate. Regele a însărcinat pe Octavian Goga să constituie guvernul, cu Armând Călinescu la Interne, şi s-au anunţat noi alegen în cursul iernii

In ianuarie 1938, după o suspendare de patru ani, a reapărut „Cuvîntul". Dar nu mai era ziarul pe care-1 cufioşteam şi-1 iubeam din anii studenţiei, Cenzura, de curînd reintrodusă, şi mai ales presentimentul că ne aflăm în preajma unor evenimente hotărîtoare, îi schimbaseră parcă „stilul". Cum Mihail Sebastian şi Ion Călugăru nu mai colaborau {deşi Sebastian rămăsese tot atît de legat de Nae Ionescu), aveam răspunderea paginii culturale. Scriam două-trei articolaşe săptămînal şi invitasem pe cîţiva din foştii mei studenţi să colaboreze.

în timpul iernii campania electorală reîncepu şi mai aprigă. S-a spus mai tîrziu că Armând Călinescu, întemeindu-se pe informaţiile pe care le primea la Ministerul de Interne, a anunţat pe Regele Carol că rezultatele alegerilor vor fi dezastruoase, că mişcarea legionară ar putea recolta cel mai mare număr de voturi, Astfel că, la 11 februarie, guvernul Goga a fost demis şi s-a alcătuit un nou guvern sub preşedinţia Patriarhului Miron, dar con* dus, în realitate, de Armând Călinescu. Cum scopul final era distrugerea mişcării legionare, eram mulţi care ne întrebam de unde va izbucni scînteia care va dezlănţui conflictul între Carol şi Codreanu. Şeful Gărzii de Fier alesese calea nonviolenţei. Intr-o circulară declarase că guvernul poate schingiui şi omorî, dar legionarii nu vor raspunde. Şi, cu toate acestea, cînd N. Iorga a scris în „Neamul Românesc" că în restaurantele legionare* se urzesc comploturi, Corneliu Codreanu i-a răspuns într-o altă circulară, acuzîndu-1 că e „necinstit sufleteşte". Aceasta a fost neaşteptata ocazie pe care o aştepta Armând Călinescu. N, Iorga a intentat proces de calomnie şi, în aprilie 1938, Codreanu a fost arestat, judecat şi condamnat la şase luni închisoare. Cu o noapte înainte, sediile legionare au fost ocupate şi percheziţionate, iar a doua zi toate ziarele au publicat o pagină întreagă cu facsimile de scri-

* „printre blide şi farfurii" [suprimat].

sori, din care ar fi trebuit sâ se vn.dă că mişcarea legionară pregătea o ră?meriță. Constituția fusese suspendată, drerotc-îe^p spcclrlo erau pfoim^gn+o în llerare zi. Evident, toate ziarele legionare fuseseră interzise.

Nae Ionescu fusese arestat împreună cu'aproape toți şt fii legionari. Citva timp după aceea, am aflat că au „domiciliu forțat" într-o Şcoală de Agricultură, de lîngâ Miercurea-Ciuc. In mai, avusese loc un alt proces, de astă dată de înaltă trădare, al lui Codreanu şi al unu! grup întreg de şefi legionari. De data-aceasta, Corneliu Codreanu fusese condamnat la zece ani de temniță.

Continuaseră să-mi țin cursurile în aceste srptămîni de tensiune. Singura noutate o constituiau cîteva figuri suspecte pe care le remarcasem în primele şi ultimele bănci din amfiteatrul „Titu Maiorescu". într-o seară a sunat telefonul. O voce necunoscută m-a prevenit că „ar fi bine dacă n-aş dormi acasă în noaptea aceea". Ştiam că percheziţiile şi arestările se fac în timpulnopții şi mai ştiam că. odată arestat, era imposibil să fii pus în libertate. Mă gândisem mai de mult la o asemenea eventualitate, dar generalul. Condeescu, preşedintele Societății Scriitorilor Români, mă asigurase că nu se fac descinderi şi nu riscă „domiciliul forțat" decît cei care făcuseră „politică activă". Cum Condeescu era prietenul din tinerețe şi bibliotecarul Regelui Carol, îmi închipuiam că este bine informat. Dar trebuia, cu orice preț, să evit arestarea. Un prieten venise tocmai să mă vadă. I-am propus să mîncăm, numai noi doi, în oraş, şi apoi să ne plimbăm pînă în zori. Aşa am şi făcut. Pe la două noaptea am trecut araîndoi prin fața/casei. Ardea lampa pe birou, semnalul pe care-1 fixasem cu Nina^ în cazul cînd percheziția fusese efectuată, dar era încă riscant să mă întorc. Am trecut din nou după trei ceasuri. Lampa fusese stinsă şi am urcat. Nina mi-a povestit ce s-a întîmplat. Curînd după miezul nopții doi comisari şi un inspector de la Siguranță au intrat şi au întrebat de mine. Le-a spus că sînt plecat în provincie. Au început să răscolească sertarele şi bibliotecile, căutînd texte compromițătoare. Au citit toată corespondența recentă, primită din străinătate (majoritatea în legătură cu „Za.lmox.is", care sc afla sub tipar), au confiscat scrisorile

redactate în englezeşte, pentru că nu le puteau înțelege *. Nu-mi era somn* după atîtea cafele,băute toată noaptea, şi am început să răsfoiesc dosarele „ZaIpao:şis", şi *La.* -Marin. *dragore,* să mă conving că au rămas intacte. Trebuia, însă, să găsesc o „gazdă", la care să mă ascund pînă va avea timp Condeescu să limpezească situația.*Am găsit-o chiar în acea zi, la tatăl unei colege de şcoală a G&fei, in cealaltă parte a Bucureştiului. Am plecat cu o pijama şi cîteva cărți, socotind că nu voi rămîne decît o zi-două. Am rămas aproape trei săptămîni. Nina 1-a.văzut chiar în acea zi pe Condeescu, cu care era de altfel înrudită. Generalul a făgăduit că va vorbi cu Armând Călinescu, dar m-a sfătuit să nu mă întorc acasă pînă nu-mi va trimite el vorbă. „Odată arestat, i-a spus Ninei, nu mai pot face nimic. Nimeni nu mai poate face nimic. Nici măcar -Regele.. Asta a fost condiția pusă de Armând : absolut nici o intervenție..." ,

Din ziare aflam nu numai de procesele şi condamnările legionarilor, ci şi amănunte care mă interesau personal; bunăoară, demiterea lui Nae Ionescu de la Uni--versitate, adică, indirect, şi a mea, asistentul lui. Din iunie, deci, pierdeam salariul şi mă întrebam din ce vom trăi. Proprietarul apartamentului o asigurase pe Nina că mă va păsui cu chiria, dar articolul pe care-1 trimisesem la „Vremea" fusese cenzurat, deşi alesesem un subiect neutru şi destul de anost (cred,-în legătură cu gîndirca indiană). Spre mirarea şi bucuria mea, articolul scris pentru .„Revista Fundațiilor Regale" a putut apărea, dar a fost ultimul în acel an. Din fericire, Al. Rosetti mi-a propus să traduc un roman ele Pearl Buck, *The Fighting Angel,* şi mi-a avansat o sumă importantă. Pentru moment/nu eram amenințați să m&rim de foame. Dar nu-mi făceam iitizii. Presimțeam că. mai curînd sau mai tîrziu, voi fi „scos din circulație", aşa cum îmi uraseră mai de mult unii din criticii mei. Chiar dacă aş fi scăpat de domiciliul forțat, ştiam că nu voi redobîndi o catedră universitară. Ştiam de asemenea că nu voi mai putea scrie şi publica

* *şl* o carte poştală de la Paris, în care Emil Cioran îmi mărturisea că vrea Să sc întoarcă imediat *iu* țară ,.eu să se i *t î v* -îecta din mîncările gătite cu sarea scoabă din *ocnn* de Nae Tonescu" [suprimat].

sub dictatură. Şi totuşi, nu eraM nici trist, nici dezamăgit, într-un anumit fel, mă aşteptam k asta. Cu unsprezece ani în urmă scrisesem articolul *Arma D&mnL* Ştiam că pierdusem „Raiul", pe care-1 cunoscusem în adolescenţă şi prima tinereţe : disponibilitatea, libertatea absolută de gîndire şi creaţie. De aceea produsesem atît de mult şi atît de repede; ştiam că răgazul pe care ni-I îngăduia „Istoria" era limitat E drept, nu-mi închipuisem niciodată că ne vom găsi într-**o** asemenea situaţie datorită unei mişcări naţionaliste pe care în vremea studenţiei *mele* o privisem cu indiferenţă şi datorită unui rege tînăr, a cărui venire pe tron **o** socotisem, ea toată generaţia mea, providenţială.

N-am fost niciodată curios să cunosc mai dinainte „sosul cu care voi fi mîneat". Ştiam însă că va veni o zi efnd „Istoria" mă va împiediea să cresc şi să devin eu însumi. Ştiam că voi fi ameninţat să fiu înghiţit şi digerat dfe viu în pînteeul unui monstru. Mă consola gîndul că apucasem să scriu măcar o parte din cărţile pe care le visasem şi să public măcar *Yoga,* deşi eram ros de remuşcări că nu scrisesem *Viaţa Nouă,* nu*terminasem *La Mandragore* şi nu tipărisem volumul I din „Zamolxis". Dacă doream atît de mult libertatea era, în primul rînd, pentru a putea încheia măcar lucrările începute. Bănuiam că, într-un anumit fel, ciclul de „creaţie românească" se apropie de sfîrşit. Abia împlinisem 31 de ani, eram încă — şi mai ales mă simţeam — foarte tînăr, plin de proiecte şi de posibilităţi. îmi spuneam că voi găsi o catedră în Italia (unde mă invita Tucci) sau în Statele Unite, unde mă îmbla Coomaraswamy. Nu vedeam în exil o rupere de cultura românească, ci numai o schimbare de perspectivă, mai exact o deplasare în *diasp&ra.* Mă gîndeam la exil fără amărăciune şi fără nici un gînd de răzbunare. In cîţiva ani, avusesem tot ce se putea avea în România, în afară de avere : glorie, notorietate, prestigiu ; fusesem şi poate mai eram încă „şeful generaţiei tinere". De tot ce mi se întîmplase în ultimele luni nu puteam învinui pe nimeni, nici măcar pe Carol sau pe Armând Călinescu. Vedeam aici destinul generaţiei noastre : zece ani de libertate, şi apoi din nou „condiţionaţi" de momentul istoric. Lucrurile s-ar fi putut întîmpla altfel, dar sentinţa

nu putea fi abolită ; putea fi, cel-mult amînată încă doi-trei ani. De astă dată ştiam şi eu, ca toată lumea, că războiul se apropie, că orice am face, vom fi^i noi implicaţi, că singura problemă a românilor era, după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm". Spre deosebire de majoritatea tinerilor, nu credeam că generaţia mea avea destin politic, aşa acum avusese generaţia războiului şi cum speram că vor avea generaţiile care vor veni după noi. Destinul nostru era exclusiv cultural. Aveam de răspuns la o singură întrebare : sîntem sau nu capabili de o cultură majoră, sau sîntem condamnaţi să producem, ca pînă în 1916, o cultură de tip provincial, traversată meteoric, la răstimpuri, de genii solitare ca Eminescu, Hasdeu, Iorga ? Apariţia unui Vasile Pârvan, unui Lucian Blaga, Ion Barbu, Nae Ionescu şi a altora îmi confirmase încrederea în posibilităţile creatoare ale neamului românesc. Dar la întrebarea pusă generaţiei noastre trebuia să răspundem repede. Cum repetam încă din 1926, trebuia să răspundem „cît mai era timp".

Niciodată pînă atunci nu simţisem atît de concret cît de puţin timp ne mai rămăsese. Trebuia cu orice preţ să pun la punct „Zalmoxis" şi am scris, zi şi noapte, aproape în întregime recenziile apărute în primul volum. Giza îmi trimitea prin colega ei cărţile şi caietele de note de care aveam nevoie. După vreo două săptămîni au venit să mă vadă Nina şi cîţiva prieteni. Apoi, la începutul lui iulie, generalul Condeescu mi-a trimis vorbă că mă pot întoarce acasă. Il văzuse pe Armând Călinescu şi fusese asigurat că nu există nici o acuzare împotriva mea, că percheziţiile fuseseră făcute dintr-un exces de zel al Siguranţei, ca să se convingă că nu adăpostesc vreun fugar şi că nu posed „acte compromiţătoare".

M-am întors acasă, dar la început nu prea îndrăzneam să mă arăt în oraş. De altfel nici nu aveam timp. Zi şi noapte lucram la *La Mandragore.* Curînd am primit de la tipografie corecturile articolelor colaboratorilor străini la „Zalmoxis" şi m-am dus la Poşta Centrală să le expediez, în plicuri recomandate, ca să nu se rătăcească. Asta se întîmpla în dimineaţa zilei de 14 iulie. După-amiază, a venit să mă vadă un student italian, care începuse să traducă *Maitreyi.* Abia apucase să citească o pagină, cînd am

auzit bocanci şi paşi grăbiţi* urcînd pe scări şi cîteva cline în urmă au năpădit în birou" vreo şase-şapte agenţi şl doi jandarmi;. Pătrunseseră în casă prin toate intrările deodată şi au ocupat toate încăperile, chiar şi odaia do baie, unde au lăsat un jandarm de pază. Şeful echipei m-a privit curios, a privit bibliotecile şi, după ce a identificat pe studentul italian, mi-a spus, destul de politicos : „Veniţi cu noi la Siguranţă, să daţi o declaraţie. Dar luaţi-vă o pijama şi ce mai trebuie. Poate o să fie nevoie de o anchetă../4

Scena pe care mi-o amintisem m-a trezit brusc, drvi nu auzisem nici o explozie. De aici a început totul, mi-ari spus. Călătoria către „moartea colectivă4', car^ mă aştepta, începuse în acea după-amiază de 14 iulie. Făcusem desigur o greşeală, dar nu izbuteam s-o "identific. Mi se părea absurd să cred că soarta îmi fusese pecetluită pentru o*, în dimineaţa aceea, expediasem recomandat smalţurile articolelor iui Pettazzoni, Coomaraswamy şi Przyluski. E drept, cum am aflat curînd; după aceea, verifieîndu-se la Siguranţă listele scrisorilor recomandate-expediate în acea dimineaţă, au dat peste plicurile mele. Aveam, deci, „contacte cu străinătatea", purtare oarecum suspectă pe atunci (mai ales în cazul meu, asistentul şi colaboratorul lui Nae Ionescu). Totuşi, nu puteam crede că un asemenea incident îmi deschisese drumul spre „moartea colectivă". *Ştiam* că făcusem o greşeală fatală, foarte probabil în legătură cu preocupările mele din ultimul timp *(La Mandragore ?,* „Zamolxis" ?), dar mi-era peste putinţă să înţeleg mai mult...

— S-a dat aZl-cZear-ul ! exclamă Nina, scuturîndu-mă. Crezuse, ca şi toţi ceilalţi, că adormisem cu palmele la ochi, rezemîndu-mi capul pe genunchi. Mi-au trebuit cîteva minute ca să înţeleg.

— Deci, de data aceasta, am scăpat cu viaţă. *De data aceasta,* am repetat melancolic. în orice caz...

Voiam să adaug : In orice caz, am scăpat de o .moarte colectivă'* ; dar m-am oprit la timp.

- XVI

ŞANSA DE A FI BOLNAV

De atunci mi-am amintit ele multe ori obsesia din *ij-* a noapte de [) septembrie, cînd s-a dezlănţuit faimo- *! BViz*"împotriva Londrei. Nu înţelegeam, (şi mă îndo-1; *w* că am m1: Ies weodală în toate implicaţiile ei) enigmă „raovţii colective" caro solidariza destinul meu de al lui Isae lono^'u ni *totodată* îi despărţea. Nu înţelegeam, .de' î/^rînnu-a. *certitudinea* mea din acea noapte că tot ce se ^tîmp^e după 14 iulie 1930 se da Cura unei „erori fa- \ uo", pe care o făcusem atunci sau cu puţin timp îna- !.ifo. Făcu^ra desi^r, multe greşeli şi înainte şi după 1 1 iuh'c ÎP'ÎR, dî*r niciuna nu mi se părea că poartă în <- »n^c':i'\«c!e ei explicaţia enigmaticei obsesii a „morţii colective" care mă aştepta de la o zi la alia...

...Am fost condus la Siguranţa Generală şi.închis într-un birou, cu o 'sentinelă lingă mine. Noaptea m-am eu'eut pe podea. Am adormit greu, căci .nu aveam voie să 41ag becul puternic atîrnat în tavan. Dar curînd m-am Învăţat. Am rămas în acel birou aproape 40 de zile. Probabil că primiseră ordine precise în ceea ce mă priveşte, pentru că, în afară de faptul că dormeam pe podea, nu mă puteam plînge de nimic. în schimb, auzeam ţipetele şi urletele celor anchetaţi la subsol, mai ales în timpul nopţii, cînd înceta muzica de la cinematograful vecin. Mi-am dat seama că mă bucur de un regim de favoare, cînd am fost informat că pot primi mîncare de acasă şi, mai ales, că mi se pot aduce cărţi şi manuscrise. Cum

ancheta anunțată se tot amina, m-am apucat serios de lucru. In acele săpfămîni, am redactat *Magic, Metallurgy and Alchemy.* Era, de fapt, elaborarea considerabil sporită a unor capitole din *Cosmologie și alchimie babiloniană. A* apărut mai tîrziu în „Zamolxis" și, de asemenea, separat, ca primul din *Cahiers de Zalmoxis.*

încă din seara arestării mele, Nina a fost să-1 vadă pe generalul Condeescu. Părea dezolat de întîmplare și i-a făgăduit că va vorbi cu Armând Călinescu. După cîteva zile i-a vorbit, dar Călinescu a ridicat din umeri.

— Arată-mi dosarul, i-a cerut Condeescu... să văd și eu ce i se reproșează.

— E omul lui Nae Ionescu, i-a răspuns. Nu e deajuns ?...

Apoi a adăugat :

— Este un simbol.

— Ce simbolizează ? 1-a întrebat Condeescu. India ? Istoria Religiilor ?

— Simbolizează tot ce e susceptibil să mă plictisească în lupta pe care o duc pentru salvgardarea monarhiei și a democrației în România.

— Să lăsăm glumele, 1-a întrerupt din nou generalul.

— Asta spun și eu. N-am nimic cu el. De fapt, îmi place ce scrie. Să semneze o declarație de desolidarizare de mișcarea legionară, și-i dau drumul.

„Declarația de desolidarizare" era ultima descoperirea lui Armând Călinescu. Socotea, probabil, pe bună dreptate, că asemenea declarații, publicate de toată presa, contribuiau la descurajarea și dezorientarea legionarilor și simpatizanților lor. Seria desolidarizărilor o inaugurase un preot, fostul duhovnic al lui Corneliu Codreanu. Cum nu înă consideram un „om politic", am refuzat să semnez toate formulele de „declarații", pe care mi le prezenta un inspector de Siguranță în diferitele faze ale „anchetei". Căci, după vreo săptămînă, în care timp, probabil, speraseră că-mi voi pierde răbdarea sau curajul, începuse „ancheta". Eram adus în biroul unui inspector, sau venea el în biroul unde mă aflam, poruncea, răstit, sentinelei să-1 aștepte pe coridor și începea să-mi pună întrebări : Cînd l-am văzut ultima oară pe cutare sau

cutare ? Ce-a spus Nae Ionescu în ziua eîrtd a apărut circulara Iui Ccidreanu în legătură ***cu*** articolul lui N. Iorga? și altele de acest fel.

Fa|ă de bătăile și torturile altor deținuți și, mai ales» fată de asasinatele care **VOT** ^urma — ea să nu mai vorbesc *de* lagărele de exterminare sovietice* și naziste de mai tîrziu, sau de teroarea și genocidul care se vor abate asupra României după 1945 — plictiselile pe care le înduram eraii floare la ureche. Dar în perspectiva anului 1938 erau destul de grave. Fusesem urmărit și arestat penteu prietenia mea cu Nae Ionescu și pentru că eram colaborator la un ziar care reapăruse cu încuviințarea guvernului. Mii și mii. de oameni fuseseră arestați pentru că aderaseră la un partid politie legal, cu care luliu Maniu nu șovăise să încheie un acord electoral. Erau acuzați, retrospectiv, de o atitudine politică, pe care, pînă In iarna 1938, Ie-o garantase Constituția. Dictatura lui Carol anticipa tot ce avea să se întîmple, șapte-opt ani mai tîrziu, după ocuparea țării de către Soviete. Ca și teroarea dezlănțuită după 1948 de partidul comunist» cea ordonată și efectuată de Armând Călinescu era întreprinsă în numele și pentru apărarea „democrației". Singura originalitate a lui Carol era certitudinea lui că-și poate îngădui totul, căci „poporul" nu va reacționa ; certitudine întemeiată pe foarte proasta opinie pe care o avea despre români. Cum nu cunoscuse decît politicieni veroși și oameni fără șira spinării, Carol socotea toți românii croiți pe același calapod. Inteligența lui politică și-o vădise cînd alesese ca sfetnici pe Puiu Dumitrescu și Ernest Urdăreănu, în locul Iui Nae Ionescu. Restul — onoare, respectul cuvîntului dat, „personalitate" — depindea de decizia sau capriciile metresei lui, Elena Lupescu. Arghirofil el însuși, Carol nu vedea în politicienii români decît arghirofili, escroci și poltroni. Cum toate intrigile și manevrele îi reușiseră, cum izbutise să sfărîme unitatea partidelor liberal și național-țărănesc, credea că-și poate îngădui tot. Și a murit probabil cu convingerea că nu se înșelase.

în 1937—1938, singura lui teamă fusese eventualitatea unei răscoale provocate de mișcarea legionară și susținută de Armată. Dar avusese grija să se asigure de

Armată, îndepărtând pe toți cei care nu acceptaseră să-i fie unelte, și să întărească Siguranța Generală și Jandarmeria. Pe de altă parte, ştik că Corneliu Codreanu tiu va dezlănțui o răscoală într-un moment critic, cînd ar fi riscat să provoace intervenția trupelor sovietice. (Or, ne aflam în plin război civil spaniol, un an înainte de pactul germano-rus.) Ştia, în sfîrşit, că „masele" nu vor reacționa, clacă teroarea se va desfășura treptat. Succesul aproape deplin al dictaturii lui Carol se datorește în primul rînd tacticii adoptate de Armând Călinescu, și care va fi aceea a partidelor comuniste din Europa centrali și răsăriteană, după 1945. La început, nimic spectacular, ci, doar mărunte, continue hărțuieli: Apoi, suspendarea Constituției arestări masive, înăsprirea mijloacelor de represalii și cîteva procese sen2:aționale, dar fără condamnări la moarte. în sfîrşit, cînd mişcarea legionară se afla dezorientată, dacă nu chiar în sincopă, cu aproape toți şefii în închisori și lagăre, lovitura finală, adică decapitarea ei.*

Nu știu cum va fi judecat de istorie Corneliu Codreanu. Fapt este că patru luni după fenomenalul succes electoral al mişcării legionare, şeful ei se afla condamnat la 10 ani de temniță grea, iar după încă cinci luni era executat. Evenimente care mi-au reconfirmat că g^/M-ația noastră nu are destin politic. Probabil că Corneliu Codreanu nu m-ar fi contrazis. Căci, pentru el, mi -arca legionară nu constituia un. fenomen politic, ci r->va de esență etică și religioasă. Repetase de atîtea ori nu-1 interesează cucerirea puterii, ci crearea unui „om nou". Știa de mult că regele îi pregătește pieirea și, dacă *hr* fi vrut, s-ar fi putut salva, refugiindu-se în Italia sau Germania. Dar Codreanu credea în necesitatea jertfei, socotea că orice nouă prigoană nu poale decît puriiica și întări mişcarea legionară ; credea, de asen^nea. în propriul lui destin și în protecția Arhanghelului Mihail.

In 1937—1938, tema cea mai populară printre legionari era moartea. Modelul exemplar îl constituise moartea lui Moța și Marin. Cuvintele lui Moța — „cea mai puternică dinamită e propria ta cenușă" — deveniseră

literă.de Evanghelie. O bună parte din „activitatea legionară" consta în slujbe, parastase, posturi negre și rugăciuni. Și cea mai patetică ironie a acelei'primăveri 1933 a fost că nimicirea singurei mişcări politice românești care *lua în serios* creștinismul și biserica a fost începută sub oblăduirea Patriarhului Mirori. Nu știu ce va fi gindit Codreanu cînd a înțeles că în cîteva ceasuri va fi executat. Nu mă gîndesc la credința lui, ci la destinul lui politic. Pentru că *el* asigurase pe Armând Călinescu, prin atîtea circulare, că legionarii nu vor reacționa, nici chiar cînd vor fi spmzurați de picioare și torturați. El dăduse ordine stricte de non-violență, oe renunțare chiar la-rezistența pasivă, și dizolvase chiar partidul *Totul pentru Țară.* Tactica lui Călinescu reuşise : toți legionarii se lăsaseră prinşi și se aflau acum în cușcă, aşteptînd, ca şoarecii, să fie arși de vii. Probabil că Codreanu, ca și atîția alți legionari, au murit convinşi că jertfa lor va grăbi victoria mişcării. Dar mă întreb dacă unii din ei n-au-văzut în moartea lor iminentă nu numaidecît o jertfă, ci consecința fatală a unei catastrofale erori de tactică politică. Știu doar că Mihail Polihroniade, care se număra printre foarte rarii șefi preocupați de victoria pontică, iar nu de mîntuirea sufletelor, i-a spus odaia soției, In temnița de la Rîmnicu Sărat, după executarea lui Codreanu :

— Iată unde ne-au dus slujbele și parastasele !...'

La mai puțin de un an, avea să fie executat și el, care nici măcar nu avea mîngîierea slujbelor și parastaselor. Dar n-a murit mai puțin senin ca ceilalți, cei credincioşi. A cerut o țigară, a aprins-o și s-a apropiat zîmbind de zidul unde-1 așteptau mitralierele.

în vara 1938, a fi legionar sau „simpatizant" legionar implica riscul de a pierde tot : slujba, libertatea și, poate, în cele din urmă, viața. Ușor de înțeles de ce, pentru unul ca mine, care nu credeam in destinul politic al generației noastre (și nici în steaua lui Codreanu), o declarație de desolidarizare de mişcarea legionară mi se părea nu numai inacceptabilă, ci de-a dreptul absurdă.

Mi se părea de neconceput să mă desolidarizez de generația mea în plină prigoană, când oamenii erau urmăriți și persecutați fără vină[1]-

Astfel că, refuzîmd să semnez declarația, după vreo șase săptămîni de deținere la Siguranța Generală, am fost trimis în lagărul de la Miercurea-Ciue. Terminasem între timp *Magic, Metallurgy mtd Mchemy și* începusem să traduc *The Fighting Angel* Am utilizat multe din amintirile mele de la Siguranța Generală și de la Ciuc în *Noaptea de Sînziene, și-mi* pare rău; ara putut lăsa astfel impresia că Ștefan Viziru ar fi fost un *alter ega* al meu, ceea ce nu era adevărat Dar evenimentele din 1938, ca și anii pe care i-am petrecut la Londra și Lisabona în timpul războiului, îmi puneau la îndemînă, oarecum „de-a gata", un bogat material epic — și m-am lăsat ispitit. De la un moment dat, în loe să continui a inventa viața lui Viziru, i-am alcătuit-o folosind propriile mele experiențe. Am ținut să precizez acest lucru pentru a explica lipsa de entuziasm cu care scriu despre întâmplările din vara și toamna anului 1938 : am impresia că le-am mai povestit odată.

Lagărul se afla într-o fostă Școală de Agricultură, la vreo zece kilometri de Miereurea-Ciuc. Era o clădire de pe la începutul secolului, cu trei etaje și camere spațioase ; în fiecare din ele dormeau între cinci și zece deținuți. O curte de vreo sută de metri lungime, pe 30 metri lățime, înconjurată cu sîrmă ghimpată și păzită de jandarmi înarmați cu puști-mitraliere. In colțuri, foișoare de lemn, cu mitralierele în poziție de tragere îndreptate asupra curții. Aici ne plimbam, stam de vorbă, iar disde-dimineață, sub conducerea unui instructor, făceam gimnastică. De aici se întindea cîmpia pînă în munții Odorheiului, pe care îi contemplam cu melancolie profilîndu-se viorii la orizont. O singură șosea venea dinspre Ciuc, dar arareori se zărea vreo mașină. Cînd mașina se îndrepta spre noi, trecînd de primul cordon de jandarmi, la vreo cinci sute de metri, întreg lagărul începea să frea-

[1] Amintesc imediat că în cele trei luni de guvernare coaliția generalului Antonescu și Horia Sima (septembrie-decembrie i<*40>, teroriștii legionari au săvîrșit nenumărate și odioase crime.

măte. Era o „vizită", mama sau soția .vreuna* deținui Deși întrevederea avea loc în fața maiorului de jandarm^ comandantul lagărului, tot se xnai strecurau anumite vești de-afară. Altminteri, singurele noutăți erau aduse cte proaspeții arestați. Evident, ziarele erau interzise, dar se găseau cîteva cărți, care circulau cu aviditate din mînă în mînă. Mie mi se îngăduise să aduc *The Fighting Angel* și alte cîteva volume, printre care *The Com^Aete Works of SheEey,* carte pe care i-am dat-o lui Nae Ifeneseu cînd, cîteva luni *în* urmă, a fost strămutat la Spitalul. Militar din Brașov. Mi se îngădui», de asemenea, să aduc hîrtie de scris. Față de lagărele de mai tîrziu, viața la Ciuc în vara lui 1938 era destul de suportabilă. Eram izolați de familii și de resful lumii, dar eram lăsați liberi să ne plimbăm, să discutăm și să citim, iar niîncarea nu era mai proastă decît cea de la urt regiment oarecare. E drept, uneori macaroanele aveau viermi, iar brînza era iute, dar ni se dădea ciorbă din belșug, cartofi fierți și varză acră. Totuși, în 1938, eram precursorii unei situații care se va agrava și se va generaliza mai tîrziu, atît la noi cît și în alte țări. Poate că de aceea ne simțeam atît de „persecutați" : ce ni se întîmpla era ceva *mm,* era o inovație diabolică în moravurile politice românești și așa destul de corupte. De altfel, nimeni nu știa ce se va întîmpla a doua zi. O dictatură nu se poate mențin© multă vreme într-un minimum de omenie. (învățasem asta în India.) Mitralierele acelea nu erau îndreptate asupra noastră doar în chip simbolic.

Deocamdată, eram fericit că scăpasem de cei patru pereți ai Prefecturii și de becul aprins în permanență, că mă puteam plimba în curte și, mai ales, discuta cu Nae Ionescu. Mi se aduse un pat de campanie în camera lui. Mai erau acolo Nellu Manzati, un preot tînăr și plin de duh, și un doctor, tînăr și el, care suferea de inimă și se știa condamnat și poate de aceea era întotdeauna vesel, mucalit, inepuizabil în anecdote și vorbe de duh. Programul era simplu : deșteptarea la 6, apelul în curte pe la 7, ceaiul la 7.30, prînzul la 12 și cina Ia 7 seara, urmată de un nou apel și de rugăciunea colectivă, la & O singură excepție : vinerea, zi de post, cînd, afară de

bolnavii do piept nu mîncam decît seara. în restul tinipului. fiecare făcea ce voia. Cînd am ajuns cu, se organizaseră diverse cursuri ; Nae Ionescu ținuse cîteva prelegeri de metafizică, iar eu am fost rugat să'improvizez un curs de istoria religiilor și să vorbesc despre Gândiri și mișcarea naționalistă indiană.

Printre deținuți se aflau oameni de tot felul, profesori și conferențiari universitari," medici, preoți, institutori, muncitori, țărai^i. Majoritatea o alcătuiau intelectualii. Seara, rugăciunea colectivă era încheiată printr-un cutremurător : „Cu noi este Dumnezeu !...", eîntat de ;;00 de voci. La ultimul etaj se afla o odaie rezervată ./rugăciunii permanente". încontinuu, zi și noapte, un deținut se ruga sau citea Biblia timp de o oră și nu se întrerupea decît cînd cel care trebuia să-1 înlocuiască intra în odaie. Orele cele mai grele de veghe și rugăciune erau, firește. între trei și cinci dimineața — și mulți cereau să fie înscriși pe listă la acele ore. Rareori în istoria ci eștinismuiui modern au fost răsplătite cu mai mult sînpe posturile, rugăciunile și credința oarbă în atotputernicia lui Dumnezeu. Și, mai tîrziu, cînd tragedia Se consumase, unul clin lucrurile care mă fascinau mai mult era să descopăr aceeași credință, neclintită, la puținii stip avk tuilori ai măcelurilor. Erau destule cîteva asemenea confruntări ca să înțelegi că mișcarea legionară avea structură și vocație de sectă mistică, iar nu de mișcare P'.LIUM. C v a ce mi-o repetase, de altfel, Puiu Gârcineanu în 1J„V>U^ noastre discuții, susținînd că țelul suprem al m l ^ vii leyonure nu mai e nici măcar mîntuirea individuala, nr'.nlr-un eventual martiraj, ci „învierea neamului", dobîndtă printr-o „saturație de tortură și jertfă de sînge". Kinrrra infirmare masivă a cunoscutului refren că poporul român nu e religios (singurul popor creștin fără nici un sfînt ni be amintea necontenit) a adus-o purtarea cîtorva mu de .români. în anii 1938—1939,-în închisori sau lagăre, f'jgăuți siiu liberi. Cu atît mai gravă e răspunderea acelor i^ofi legionari care au anulat „saturația de tortură și jertfă d^ sîngo'* prin odioasele asasinate din 30 noiembrie 1940, cînd. alături de mulți alții, au fost uciși N. Iorga și V, Madgepfu. Dar și această tragedie face parte din destinul

neamului românesc, neam fără noroc, căruia nu i-a fost îngăduit nici măcar să-și păstreze neîntinată cea mai proaspătă din nenumăratele sale jertfe, w •

.Mae Ionescu era neschimbat : senin, optimist strălucitor, aceiași- de pe catedră sau din biroul lui de la „Cuvîntul". Majoritatea deținuților își lăsaseră barbă și umblau în haine jerpelite; Nae Ionescu, dimpotrivă, se bărbierea în fiecare- zi,. avea întotdeauna cămașa curată, cu. legendara lui cravată-papillon, și schimba hainele de cîte ori putea (i se îngăduiseră trei costume, o vestă și cîteva pulovere). Mărturisea că, atita timp cît i se va îngădui, se va îmbrăca și comporta în lagăr așa cum se îmbrăcase și se purtase la Palat, pe stradă sau la Universitate.

Nu-mi amintesc să-1 fi văzut o singură dată trist, abătut, sau descurajat. Uneori, cînd rămîneam singuri sau într-un grup restrîns, ne vorbea de cărțile pe care se hotărîse să le scrie : un *Comentariu la Epistolele Sfîntului Pavel* și *Căderea în Cosmos,* aceasta din. urmă alcătuită dintr-o serie de scrisori, majoritatea către C. D., marea — și ultima — lui dragoste. Nae Ionescu socotea pe Sfîntul Pavel cel mai important ghiditor creștin —• nu pentru că ar fi avut mai mult geniu filozofic decît, bunăoară, Sfîntul Augustin, Origen sau Sfîntul Torna, ci pentru că arătase în ce sens se putea gîndi filozofic, în chip creator, după întrupare. Nu știu cît a apucat să scrie din *Comentariul la Epistolele' Sfîntului. Pavel,*.dar am văzut și discutat planul acestei cărți în iarna 1940, împreună cu alți cîțiva din foștii lui elevi (Mircea .Vuleănescu, Dinu Noica și alții), în întîlnirile noastre săptămînale în casa lui de la Băneasa. In ceea ce privește textele care trebuiau să compună *Căderea în Cosmos,* și pe care le scrise î anii 1938—1939, ele existau încă în timpul războiului.

Nina venise să mă vadă la începutul lui septembrie, dar fiind de față maiorul de jandarmi, comandantul lagărului, nu izbutise să-mi spună mare lucru. îmi adusese, însă, vești de la familie și prieteni, cafea-și țigări și haine mai groase, de toamnă. în ceea ce privea situația mea, am

înțeles că era „staționară". Armând Călinescu îi -repetase .generalului Condeescu că nimeni nu ies® *dm* lagăr iară declarația de desolidarizare,

Terminasem de tradus *The Fighting Angel* cînd a început să mă obsedeze subiectul unui roman. Cîteva zile m-am zbătut căutîndu-mi un colț liniștit, mutîndu-mă dintr-o sală într-alta, încercînd zadarnic să scriu. în cele din urmă, am găsit, la ultimul etaj, o odăiță nelocuită, în care dormise pînă de curînd uriul din deținuți, bolnav grav de tuberculoză, și care fusese transportat la Spitalul Militar din Miercurea-Ciue. Mi-am adus o măsuță și m-am apucat de scris chiar în noaptea aceea, la o lampă fumegîndă de gaz. Treptat, lagărul amuțea ; nu se mai auzeau decît sentinelele patrulînd dincolo de âîrma ghimpată și, din ceas în ceas, pașii celor care se duceau să se roage. Către miezul nopții îmi făceam o cafea și continuam să scriu pînă la 2—3 dimineața. Curînd, însă, a început să se facă frig și, cum oclaia era neîncălzită, îmbrăcam două sau trei pulovere și-mi puneam și paltonul lui Nae Ionescu pe umeri.

Mă apucasem de scris pe la mijlocul lui septembrie. Pe nesimțite, m-am trezit că venise toamna ; pădurea din spatele lagărului ruginise și munții Odorheiului se zăreau tot mai anevoie, înecați în brumă. Apoi au început ploile ; întîi, sfioase și parcă depărtate, de mă întrebam dacă plouă cu adevărat sau sînt doar frunzele uscate frămîntate de vînt. Dar curînd s-a așternut ploaia lungă, măruntă, de toamnă, pe care o auzeam căzînd biîndă pe acoperiș, parcă ar fi încercat să-mi spună că se apropie sfîrșitul unui an, al unui ciclu, poate al unei vieți, și că ar trebui să mă grăbesc, să închei romanul cît mai e timp...

Nina reușise să obțină din nou permisia să vină să mă vadă. îmi adusese iarăși cafea și țigări, și alte haine, și mai groase, de iarnă. Cum se aflase la București că mulți deținuți se îmbolnăviseră de tuberculoză, îmi adusese și medicamente, adăugind că generalul Condeescu, N. I. Herescu și ceilalți prieteni scriitori mă „implorau să mă îngrijesc", să nu mă obosesc, ca să „pot rezista cît mai mult". Evident, n-am îndrăznit să-i spun că scriam nopțile în odaia unui tuberculos, ale cărui grave și repetate

hemoptizii siliseră pe maior să-1 evacueze de urgență la spital.

Mae Ionescu mă întreba uneori **„cum** merge*. *U* sp»*-neam că visez **un** „roman de dragoste* care să **nu semene** cu nimic din **ce** scrisesem pînă atunci; **o** dragoste **care** era, și ar fi trebuit să rămînă „perfectă", dacă **n**-ar fi intervenit **un** element mistic, **și** anume dorința **de** a © prelungi indefinit într-**o** durată **biologie**-temporală, **fă**-eînd-o „roditoare*. Subiectul era, *în* **aparență,** simplu: doi turbați, întîlnindu-se întîmplător **la o** visătoare, își povestesc, **în** aceeași noaspte, „marea lor drago**&fce*. Con**-fesiunea **o** începe cel mai tk*ăr, **un romancier, Mavrodm,** probabil pentru că tovarășul iui îl întrebase **ce** scrie, și Mavrodin *ii* răspunse că scrie *Nwwăă m Cer,* carte **în** cai*e voia să-**și** ceară iertare **Ilenei,** pe **care o** iu^Ese, **pe care o iutoea** încă, **și** care dispăruse fără urmă, **cu** sun an *msi* feainte. li vorbeam Proiesoniui *de* **ce**-aș **fi** să fee, dar fără să-**i** reEum romanul; **mi** se părea **că** orice **fel de** rezumat îl trădează, aiiulîf***d** tocmai ceea **ce** *&m&ăfoa&d*-esența povestirii mele. **Era,** firește, **o** poveste de dragoste, trăită, la o distanță de **8** ani, de *âm* bărbați, dar tragedia care de două ori curmase această ^dragoste perfectă** nu fusese provocată de incidente aparținlnd lusmi profane. De fapt, nici unul din eet doî bărbați — care, **la** început, nici nu bănuiau că vorbesc de aceeași femeie —* nu înțelegeau de ce fuseseră părăsiți. **De** aceea, multă **vreme** nici nu putuseră să creadă că Ileana îi părăsise cu adevărat și pentru totdeauna. Deși erau atît de deosebiți unul de altul, nici unul din ei nu se îndoise de „perfecțiunea* dragostei lor ; dimensiunea mistică, nupțială, pe care o aștepta Ileana ca o împlinire finală, le rămăsese inaccesibilă, deși din motive diferite.

— Dar de ce-i spui *Nuntă în Cer ?* m-a întrebat odată Profesorul.

N-am știut, atunci, să-i răspund cum trebuie. Pentru că *Nuntă în Cer* exprimă ambiguitatea întregii situații, ar fi trebuit să-i răspund. Cerîndu-și iertare Ilenei, romancierul încearcă, prin acest titlu, să-și justifice purtarea : asumînd destinul lui de „creator" în ordinea spiritului, scriitorul spera că „nunta" la care visa Ileana se va îm-

plini totuşi *undeva,* încr-o lume transcendentă, în Cer, *in aeternum.* Dar dacă ar fi putut afla de acest titlu, Ileana l-ar fi înţeles altfel ; ea trăise de la început *nunta în cer ;* pentru ea, *asta* fusese „dragostea perfectă": o nesfîrşită beatitudine, un *raptus,* o desăvîrşită unire, căreia, în sine, nu-i lipsea nimic, la care nimic nu se mai putea adăuga. Dar pentru Ileana o asemenea *nuntă în cer* nu era decît condiţia indispensabilă unei împliniri ulterioare, care o privea numai pe ea. Nu era vorba, aşa cum greşit a putut crede Mavrodin, de un instinct specific feminin, cel al maternităţii, pentru că atunci nu se înţelege de ce Ileana îşi părăsise soţul după ce acesta îi ceruse să aibă un copil. (Copil voia să aibă şi ea ; „dar nu aşa, la întîmplare", îi spusese odată. Ea simţea că dragostea lor „perfectă" e ameninţată din toate părţile şi ştia că ultima şansă de a o salva era copilul.) Nu ..maternitatea" ca atare era implicată aici, ci dorinţa — de natură mistică — de a *întrupa* „nunta în cer", integrînd-o în sfera vieţii, într-un anumit sens, sanctificînd din nou viaţa... Dar, evident, nici unul din cei doi bărbaţi nu aveau cum să ghicească toate acestea : Ileana nu le vorbise niciodată de acest „element mistic". Nici nu ar fi ştiut să le vorbească, de altfel, pentru că nici măcar nu ştia că e într-adevăr un „element mistic": pentru ea era, pur şi simplu, propriul ei mod de a fi, acelaşi ca la toate femeile, dar asumat total şi definitiv numai arareori.

într-un anumit sens, încercam să surprind în acest roman „eternul feminin", aşa cum putea fi intuit de un român cu oarecare înţelegere a sensului sacramental al existenţei. In afară de Ştefania, din *Viaţă Nouă,* pe care nu apucasem s-o descriu, personajele mele feminine de pînă atunci erau prezentate în două dimensiuni ; nu-şi revelaseră dimensiunea lor profundă, modul lor propriu de a fi. Erau reduse la „psihologie" şi „evenimente". Dimpotrivă, mă pasionase „dimensiunea profundă" a masculinităţii ; de aceea, poate, atîtea din personajele mele masculine păreau „demonice", de un exasperant şi steril egocentrism, ducînd setea de „libertate" şi „autenticitate" pînă la cruzime şi iresponsabilitate. Credeam, pe atunci, că banalitatea condiţiei masculine nu poate fi depăşită

decît printr-o *absolutizare* a cîtorva tendinţe specifice băr* bătului (în primul rînd nevoia de libertate) sau printr-o experienţă paradoxală (bunăoară, încercarea lui Pavel Anicet de a iubi două femei în acelaşi timp şi tot atît de sincer şi de total) [2].

*

In octombrie se făcuse destul de frig, şi cum odăiţa în care scriam rămăsese neîncălzită, nu izbuteam să lucrez decît cu eforturi şi numai cîteva ceasuri. Către miezul nopţii trebuia să mă întorc în dormitor, unde ardea soba, să mă încălzesc. Curînd, am început să tuşesc : o tuse seacă şi continuă, care a sfîrşit prin a nelinişti pe toţi tovarăşii mei de cameră. Unul din doctori m-a ascultat şi a cerut maiorului să fiu trimis la Spitalul Militar din Ciuc pentru o radiografie, mai ales că descoperise o temperatură suspectă (o aveam, probabil, mai de mult, dar nu o luasem în seamă). Maiorul a trebuit să telefoneze la Bucureşti, ea să obţină permisia radiografiei. Cum era de aşteptat, vestea a ajuns repede pînă la Armând Călinescu, care a dispus să fiu trimis la spital. Dar curînd după aceea a aflat şi generalul Condeescu şi a insistat din nou pe lingă Călinescu, ccrîndu-i să fiu internat ia un sanatoriu pentru boli de piept. Nu-mi dau seama cum a izbutit să-1 convingă ; probabil, seria de hemoptizii pe care o avusesem în ultima săptămînă. Eram, în orice caz. un privilegiat, şi maiorul şi-a'dat repede seama de asta ; printre atîtea zeci de tuberculoşi pe care-i avea în lagăr, eram singurul despre care „Bucureştiul" ceruse „să fie ţiniit la curent". Ceilalţi erau evacuaţi la Spitalul militar din Ciuc numai cînd hemoptiziile deveneau ameninţătoare — şi după aceea nimeni nu mai cerea „să- fie ţinut la curent",..

[2] Dar deşi ***Nuntă-în Cor*** a avut un mare succes,de critică şl de puî51ic,'nu cred că mulţi cititori au văzut altceva decît un' „roman de dragoste'[4] (ceea ce; fără îndoială, este). In măsura în care Ileana întrupa un „etern feminin" ***românesc,*** acesta era ursit *m* rămînă insensibil, sau, mai exact, irecognoscibil sub fervoarea blîridă ?i cumpătata serenitate care caracterizează toate modurile româneşti de a fi în lume. *

în acele ultime săptămîni am scris partea a Il-a din *Nuntă în Cer.* Ştiam că manuscrisul, ca şi manuscrisul traducerii romanului iui Peaii Buck *The Fighting Angel,* va trebui încredinţat maiorului pentru cenzură, dar speram să-mi fie restituit cit ele curînd. Nu ştiam însă ce voi face cu jurnalul pe care-1 scrisesem, de cum ajunsesem în lagăr, pe hîrtie higienică, ca să poată fi .mai uşor ascuns. (Sperasem, chiar, să-1 furişez odată în mîna'Ninei, dar am renunţat să mai încerc, după ce-am aflat că eram percheziţionaţi înainte de a fi conduşi în „odaia vizitelor" şi că maiorul era întotdeauna de faţă.) în cele din urmă, m-am hotărît să-1 presez, să-i reduc cît pot proporţiile şi să mi-1 leg direct pe trup, sub cămaşă. îmi spuneam că vor veni agenţi speciali de la Ciuc sau poate chiar de Ia Bucureşti să mă însoţească Ia Sanatoriu şi, în acel caz, probabil, maiorul se va mulţumi cu o percheziţie sumară.

S-a întîmplat aşa cum mi-am închipuit. La 25 octombrie a sosit un căpitan de jandarmi de la Braşov şi, împreună cu un plutonier, m-a însoţit în maşina Siguranţei pînă la Braşov. Cu o zi mai înainte maiorul îmi anunţase plecarea şi-mi ceruse'cele cîteva cărţi şi manuscrisele. Spre marea mea surpriză şi bucurie, mi Ie-a înapoiat la urcarea în maşină. Era o zi posomorită, neguroasă, şi toţi deţinuţii ieşiseră în curte să mă vadă trecînd printre santinele şi sîrma ghimpată şi părăsind lagărul. Le părea rău că plec, dar cum mă socoteau destul de serios bolnav, se bucurau că voi fi îngrijit într-un sanatoriu,

Nu aveam să revăd decît foarte puţini dintre toţi care se adunaseră în curte să mă salute. Cîtva timp în urmă,, o parte din ei aveau să fie trimişi în lagărul de la VasiuL Zece *hxti*\ mai tîrziu, cam două. treimi din ei aveau să fie Executaţi, Ia Ciuc ţi la Vaslui. Suferind de inimă, Nae Ionescu a fost internat la Spitalul Militar din Braşov, eur&ad după plecarea mea/ şi nu aveam să-1 revăd decît după aproape 13 luni.

...Nu îndrăzneam să mă bucur cînd am văzut lagărul *feurindu-se şi dispărînd in depărtare. Hutonierul se aşezase lîagă şofer, iar eu, în fund, tăceam alături de căp&a-**BU**I de jandarmi- La Braşov, i^-am suit într***n eomparti*metit* rezervat şi am coborît la Predeal. Aici ne aştepta o «Kă maşină, care ne-a dus pînă la Sanatoriul din Moroen*.

Am ajuns la căderea nopţii, după vreun ceas de drum prin pădure. Sanatoriul seînteia de departe, parcă ar fi fost un Palace scăldat în lumini.

Nu-mi venea să-mi cred ochilot cînd am descoperit că aveam o cameră mare, cu baie, cu terasă, şi alături un antreu, în care trebuia să doarmă — şi să mă păzească — un plutonier de jandarmi din Sinaia. Era ultima cameră la etajul IV, la capătul aripii din dreapta, aleasă anume ca să împiedice o eventuală încercare de evadare. De la fereastră nu vedeam decît pădurea, iar foarte sus, şi, mi se părea, aproape, Piatra Craiului, aşa cum nu o văzusem niciodată, albă de zăpadă*

A doua zi de dimineaţă au început analizele şi radiografiile. Numai după cîteva zile doctorii s-au dumirit — şi atunci mi-am dat seama cît fusesem de norocos. Au descoperit că hemoptiziile nu erau de origine pulmonară, ci se datorau unei venule din gîtlej, pe care o rupeau din cînd în cînd accesele de tuse. Cu toate acestea, continuam să am febră, iar la ascultare surprindeau acele sunete suspecte, care induseseră în eroare doctorii din lagăr. O altă serie de radiografii au identificat cauza : sufeream de o inflamaţie a pleurei, pe cale de a provoca o pleurezie ; iar dacă aş mai fi rămas o lună în lagăr, fără îndoială că aş fi fost contaminat de tuberculoză, aşa cum s-a întîmplat cu mulţi deţinuţi. Părăsisem lagărul la timp. Doctorii m-au asigurat că după două luni de sanatoriu voi fi pe deplin restabilit. Cu condiţia de a respecta programul* adică să petrec cel puţin 4—5 ceasuri pe zi întins pe un cfiaisc *longue* pe terasă, să mă supraalimentez şi să nu mai fumez.

Pe cît mi-a fost cu putinţă, m-am ţinut de program.; Nu puteam însă renunţa la orele de lucru, nopţile. Trebuia să corectez şi să pun la punct cele două manuscrise. Voiam cu orice preţ să public *Nuntă în Cer* înainte de Crăciun. Pe de o parte, aveam nevoie de bani, pe de altă parte, voiam să-mi liniştesc prietenii şi cititorii, arătîndu-le că tot ce mi se întîmplase în acel an nu-mi paralizase creativitatea literară. în afară de această muncă, trebuia să-mi transcriu jurnalul. Foiţele subţiri şi de culoare mohorîtă,

scrise cu creionul şi cît putusem mai mărunt, deveniseră aproape ilizibile ; mai ales după ce încercasem să le reduc volumul, împăturindu-le şi presîndu-le cu călcîiul pantofului. Nu îndrăzneam să mă apuc de descifrarea şi transcrierea acestor însemnări decît în timpul nopţii, după ce mă convingeam că paznicul meu, plutonierul de jandarmi, adormise. Ardeam foiţele pe măsură ce le transcriam şi ascundeam paginile transcrise printre paginile romanului. Munca aceasta mi-a luat aproape două săptămâni. Puţin timp după aceea Nina a venit să mă vadă şi i-am dat manuscrisele, sugerîndu-i să încerce publicarea romanului Ia Editura „Cugetarea"* Spre surpriza şi bucuria mea, Georgescu-Delafras a acceptat *Nuntă în Cer* şi mi-a trimis vorbă că va apărea înainte de Crăciun.

într-o zi, la vreo trei săptăniîni de la internarea mea în sanatoriu, plutonierul mi-a spus că a primit ordin să se întdarcă la post, la Sinaia. Nu-mi venea să cred : eram liber ! I-am telefonat Ninei marea veste, apoi am plecat şa mă plimb în junii sanatoriului. Trecuseră numai vreo 6—7 luni de cînd nu mă mai plimbasem fără grijă, dar mi se părea o veşnicie. Numai atunci ara *simţit* cît este de miraculos acest act, în aparenţă atît de simplu, de *a trăi,* de a fi viu. îmi spuneam că niciodată nu voi mai uita că pot fi fericit prin simplul fapt că sînt liber să ies din casă şi să mă plimb pe stradă, că nici o tristeţe nu va putea rezista acestei beatitudini. Dar, evident, euforia libertăţii regăsite n-a durat prea mult. Cîteva saptămîni în urmă reluasern rutina existenţei din ultimii ani. Cu o singură deosebire':' că, de data aceasta, nu mai puteam uita cît e de precară libertatea şi, în cele din urmă, viaţa. Şi, uneori, cînd eram copleşit de atîtea griji, îmi era de ajuns să-mi amintesc de camera de la Siguranţă, de curtea lagărului sau de jandarmul care dormise lîngă mine, ca să-mi recapăt seninătatea şi bucuria de a trăi.

Nina a sosit a doua zi, şi directorul sanatoriului i-a îngăduit să rămînă cu mine. Mi-a adus, printre atîtea alte scrisori şi mesaje din partea prietenilor şi colegilor de Ia Societatea Scriitorilor Români şi Universitate şi o foarte emoţionantă scrisoare, semnată de mulţi din studenţii mei, în care mă asigurau că „se aliniază" în faţa patului unde **mă** aflam, respirînd anevoie („practicînd *'prănăyăma,"* spuneau ei) si meditînd- concentrat *(ekagrata,* spuneau, aclică ,.concentrat într-un singur punct"), se aliniază toţi In faţa patului meu — şi mă salută. Evident, nu ştiau atunci că. într-un anumit sens, îşi luau rămas bun de la mine, că îşi salutau, laolaltă, profesorul pentru ultima oară. Pe unii din ei, foarte puţini de altfel, aveam să-i revăd, dar individual. „Clasa" sau „promoţia" pe care o alcătuiseră în ultimii ani nu-mi va mai fi accesibilă.

Nu fusesem profesor decît cinci ani, şi totuşi, mult timp după aceea, descopeream necontenit, cu emoţie şi orgoliu, cît de puternică rămăsese amintirea cursurilor mele. Mulţi ani mai tîrziu, prin 1956—1957, etnologul italian Erneslo de Martino, după cîteva luni petrecute *în* România pentru cercetări folclorice, mi-a spus că regăsise pretutindeni ecoul lecţiilor şi seminariilor mele din 1933—1938, şi mă felicita că lăsasem un semn pe care adversităţile nu izbutiseră să-1 distrugă. Am fost impresionat mai ales de acest amănunt : un „cercetător", care lucra cu el la Institutul de Folclor, 1-a întrebat dacă m-a întilnit vreodată.

— Da, i-a răspuns de Martino, l-am îrilîlniţ" chiar, anul acesta, la Roma. Necunoscutul 1-a privit lung, apoi a izbucnit în plins. Dar E. de Martino nu-si mai amintea numele.

XVII

AM TREIZECI ŞI TREI DE ANI — O SAPTAMINA ÎNAINTE DE MOARTEA LUI NAE IONESCU

Am stat la sanatoriu pînă la 25 noiembrie, deşi doctorii îmi spuseseră la început că va trebui să rămîn cel puţin cţouă luni. Dar, după ce plecase plutonierul de jandarmi Şi nu mai eram „deţinut", deci pe cheltuiala statului, a trebuit să plătesc eu sanatoriul. Şi, deşi preşedintele şi secretarul „Societăţii Scriitorilor Români", generalul Condeescu şi profesorul N.I. Herescu, mă asiguraseră că Societatea va contribui cu o subvenţie („ajutor de boală"), suma era prea mare pentru veniturile mele ; deocamdată nu puteam conta decît pe avansul promis de Editura „Cugetarea".

Am regăsit cu emoţie, dar şi cu melancolie, apartamentul din strada Palade. Masa de lucru era încărcată cu sutele de scrisori primite în lipsa mea şi cu ultimele corecturi ale revistei „Zalmoxis", aşteptînd din august bunul de tipar. Alături, pe parchet, se adunaseră zeci şi zeci de pachete cu cărţi, majoritatea din străinătate. Unele din ele au rămas mult timp nedesfăcute. Căci, oricît de însetat aş fi fost de „cititul în libertate", după pofta inimii mele, mult şi multe — ştiam că va trebui să mă concentrez exclusiv asupra lucrărilor începute (în primul rînd, *La Mandragore)* şi să-mi limitez lecturile la acele cărţi despre care puteam scrie cronici sau articole.

Am regăsit însă cu bucurie, începînd chiar clin seara întoarcerii mele. familia şi prietenii. Ca niciodată pînă

atunci, tata nu şi-a putut ascunde emoţia. Auzise atîtea zvonuri despre boala mea (tuberculoză bilaterală înaintată), încît, probabil, nu mai sperase să mă revadă în viaţă. Mama, dimpotrivă, era aceeaşi : senină, încrezătoare (convinsă că adevărul sfîrşeşte întodeauna prin a fi recunoscut, şi dreptatea triumfă, cît ar fi de tîrziu), plină de speranţe. Iar Corina şi Ticu, probabil ca să nu se trădeze, repetau, exclamînd, că nu mă văzuseră niciodată atît de robust, „plesnind de sănătate". Venisem împreună cu Nina. întâmplările din ultimele luni avuseseră măcar acest rezultat pozitiv : Nina făcea acum parte din familie,

Prietenii, şi cei „de dreapta", şi cei „de stînga" s-au arătat tot atît de devotaţi şi sinceri precum îi lăsasem. Şi pentru că ştiau situaţia noastră financiară, se invitau mereu la masă şi veneau întotdeauna încărcaţi cu bunătăţi. Ştiau că din aprilie nu mai primeam salariul de la Universitate, iar ele cînd fusesem arestat Nina trăise din sumele pe care i le împrumutaseră ei, din avansurile pe care i le dăduse Al. Rosetti, pentru *La Mandragore, şi din* „ajutorul de boală" primit de la Societatea Scriitorilor Români. Dar dacă achitarea împrumuturilor putea fi amînată, Tipografia Monitorului Oficial aştepta de mult restul de 60 000 lei (sumă considerabilă, şi nu numai pent*u mijloacele mele), ca să imprime volumul I *din* „Zalmoxis".

Din fericire, Alexandru Rosetti, pe care îl văzusem chiar a doua zi, m-a asigurat că pot relua colaborarea la „Reyista Fundaţiilor Regale" şi mi-a avansat o gumă importantă, Curînd după aceea, generalul Condeescu a găsit mijlocul de a acoperi datoria Ia tipografie, şi „Zamoîxis. Revue des fitudes Religieuses", tome I, a apărut cîteva luni în urmă. Iar înainte de Crăciun fusese lansată *Nuntă în Cer, şi* prima ediţie, de 4000 exemplare, s-a epuizat destul de repede. Romanul a fost, cum se spunea pe atunci, „bine primit de critică şi de public". Dar, deşi s-a retipărit de două ori, n-a atins popularitatea de care se bucuraseră *Maitreyi* şi *Huliganii.*

Totuşi, în iarna 1939, am început să-mi dau seama că oricîte articole aş publica în periodicele săptămînaîe şi. în „Revista Fundaţiilor Regale*,' oricît aş încasa din reeditarea romanelor mai vechi, tot nu voi reuşi să asigur acel

minim care ne-ar îngădui să trăim omeneşte. E drept, proprietarul nu ne presa cu plata chiriei pe ultimele trimestre, dar datoria aceasta trebuia achitată într-o zi. Dintr-o scrisoare a lui Ananda Coomaraswamy. înțelesesem că, datorită numeroşilor savanți refugiați din Germania nazistă, aproape că nu se mai găseau catedre disponibile în universitățile americane. Ştiam, de asemenea, că posturile de la „Fundațiile Regale" fuseseră de mult ocupate. Pentru difuzarea volumului I din „Zamoîxis" cheițuisem deja multe mii de lei, dar de abonamentele în.străinătate se "ocupa editorul parizian, iar în țară numărul abonaților era insignifiant.

Soluțiile la care a trebuit să recurg au fost multe şi variate, de la împrumuturi pe termen scurt şi traduceri nesemnate, la verificări de texte prost traduse şi corecturi. Pentru că prin avansurile luate acoperisem de mult drepturile de autor pentru *La Mandragore,* Alexandru Rosetti ift!-a sugerat să-adun în volum studiile *şi* cronicile publicate în „Revista Fundațiilor Regale", şi la semnarea contractului am putut încasa o sumă destul de mare. Volumul, intitulat *Insula lui Eutliarmsius,* a fost predat editurii în iarna lui 1940, dar datorită schimbărilor care interveniseră curînd după aceea în conducerea „Fundațiilor Regale", n-a putut apare decît în 1943, trei ani după plecarea mea din țară.

In primăvara anului 1939, pe neaşteptate, generalul Condeescu a fost răpus de o sincopă cardiacă. Pierdeam pe cel mai important „protector", de care, în pofida diferenței de vîrstă, mă ataşasem mult în ultimii ani. Scriitorii şi oamenii de cultură pierdeau un sprijinitor fără egal. Datorită lui, Societatea Scriitorilor;Românidispunea acum.de fonduri şi putea ajuta atîția scriitori, tineri, şi bătrîni, săraci sau bolnavi ; el introdusesp/la „Fundațiile Ilegale" pe Mihail Sebastian, pe Păstorel Teodoreanii şi mulți alți scriitori şi critici. Generalul Condeescu cunoştea bine precaritatea meseriei, de scriitor în România şi iiu-şi uita niciodată făgăduielile. Soția lui mi-a spus că„ m ultima ' zi, între dona crize cardiace, i-a repetat ele. mai multe ori

că îmi făgăduise o subvenție pentru tipărirea volumului II din „Zalmoxis", şi încă nu izbutise să mi-o trimită.

A doua zi, la slujba religioasă oficiată chiar în odaia lui, în fața patului pe care zăcea, au asistat Regele Carol, Elena Lupescu şi Armând Călinescu, şi aşa i-am văzut şi eu, pentru întîia oară. Dintre prietenii lui scriitori se aflau N. I. Herescu, Al. Rosetti, Mihail Sebastian şi cu mine. Nimeni, nici chiar d-na Condeescu, nu ştiuse că va veni Regele Carol, însoțit de Lupeasca şi primul ministru.

Puțin timp în urmă, la Adunarea Generală a Societății Scriitorilor, a fost ales preşedinte profesorul Herescu. Postul de secretar devenise liber şi Herescu m-a convins să-1 primesc eu. Făcea şi asta parte din planul elaborat împreună cu generalul Condeescu de a mă reintegra în „normaiitate", adică de a elimina stigmatul de fost „deținut". Funcția ele secretar nu era retribuită, dar nu-mi cerea mult de lucru. Trebuia doar să trec, pe seară, de vreo trei-patru ori pe săptămînă pe la sediul Societății, unde rămîneam mai puțin de un ceas. Singura decizie responsabilă era distribuția textelor — mai întotdeauna traducerea dialogurilor din filmele străine, care trebuiau corectate din punct de vedere gramatical şi stilistic. Casele de filme plăteau 1 600 de lei pentru fiecare text corectat. Societatea Scriitorilor retribuia pe corector cu ju» mătate din sumă, cealaltă jumătate trecînd la fondul de „ajutoare urgente".

N-am regretat acele ceasuri petrecute în biroul Societății, unde, în afară de casier, găseam întotdeauna cîțiva din vechii membri — în frunte cu Corneliu Moldovanu — alături de tineri poeți şi prozatori, mai mult sau mai puțin înzestrați, dar tot atît de săraci, veniți să vadă dacă pot obține „un film" (corectura celor cîteva pagini dactilografiate dura cel mult o jumătate de ceas : mai toți o făceau pe loc, sau într-o cafenea din vecinătate). Ascultam tot felul de amintiri ale bătrînilor — şi aflam nenumărate cancanuri, intrigi şi gelozii de la cei tineri. (Şi numai ascultîndu-i vorbind despre nevoile lor, înțelesesem că eu n-aveam dreptul să mă piîng de sărăcie.) A fost singura mea experiență de „cafenea literară" : deşi, evident, o

experiență aproximativă, pentru că, fără îndoială, tinerii nu îndrăzneau să spună în fața mea tot ce-ar fi spus la cafenea.

Trebuia să distribui „filmele" în așa fel încît să nu părtinesc pe nimeni. Cîteodată, cînd nu mai puteam da o corectură unui tînăr scriitor, pentru că primise deja două sau trei în acea lună, și tînărul mărturisea că are nevoie de bani ca să poată mînca în acea seară, îl luam pe casier deoparte și-1 convingeam să-i avanseze suma din fondul „ajutoarelor urgente". (Se întîmpla uneori să aflu că tînărul nu-mi spusese adevărul, că, de fapt, avea nevoie de bani nu pentru cină, ci pentru un chef cu prietenii într-o cîrciumă faimoasă și ieftină. Dar, evident, ne așteptam top la asta — și nu ne supăram.)

In acea vară am urcat pe Bucegi, numai noi trei: Misa, Giza și eu mina Nu înțeleg de ce n-am plecat cu *un* grup de prieteni, așa cum făcusem de atîtea ori pînă alunei Poate pentru că Nina voia eu orice preț să ne oprim o *zi,* două la Sanatoriul Moroeni, ca să fiu examinat de doctorii care mă îngrijiseră în tcmnna trecută. Nu bănuiam atunci că urcam pentru ultima oară munții Bucegi, de care mă îndrăgostisem din adolescență, și de care îmi amintisem de atîtea ori în Hirnalaya, privind apusul soarelui pe fereastra hotelului din Darjeeling, plimbîndu-mă pe malurile stîncoase ale Gangelui, la Rishikesh, sau urcînd prin junglă spre Lakslimanjula.

Am regăsit cu melancolie Sanatoriul de la Moroeni. M-au bucurat cel puțin rezultatele analizelor medicale : pleurita era aproape vindecată și, *sauf imprevu,* nu risca să provoace o pleurezie. Mi se îngăduiau chiar fumatul și cafelele, de care aveam atîta nevoie. Ne-am întors după o săptămînă, arși de soare, dar, cel puțin eu, fără euforia cu care coboram altădată din Bucegi Simțeam, ca toți din jurul meu, că ciclul care începuse în 1918 sta să se încheie, poate de la o zi la alta. După acordul de la Miinchen și anihilarea, în etape, a Cehoslovaciei, nimeni nu se mai îndoia de iminența celui de-al doilea război mondial.

Pentru cei care credeau, ca mine, că, cel puțin în acest secol, țările mici nu-și pot făuri singure istoria, problema principală era : cum am putea supraviețui, etnic și spiritual, în cataclismul istoric care se pregătea. In ceea ce mă privește, îmi puneam toată nădejdea în iscusința cu care neamul românesc reușise să reziste, în trecut, „terorii istoriei". Dar de data aceasta era vorba nu numai de supraviețuirea tradițiilor religioase și spirituale ale poporului, ci și de salvgardarea culturii pe care o creaseră/ în ultimele două-trei secole, „elitele", adică o mină de gînditori, învățați, poeți și vizionari. Mă gîndeam de pe atunci la „metodele de camuflare", mai precis de „ocul- • tare", pe care le-ar putea pune în aplicare „elitele" în cazul cînd am fi condamnați să traversăm din nou, poate pentru cîteva secole, întunericul evului mediu românesc. Nu eram pesimist, dar nu-mi făceam prea multe iluzii Mă convinsesem de mult că, în „Istorie" neamul românesc este fără noroc. „Istoria" nu-i îngăduise decît vreo 20 de ani de unitate națională și autonomie politică : 1918—1938. In acest răstimp multe lucruri bune se făcuseră în România, dar singurele creații de care eram sigur că vor? supraviețui într-un cataclism erau cele de ordin spiritual. Numai ele ne puteau asigura identitatea etnică și contiguitatea culturală cu trecutul. Modelul acestui tip de supraviețuire prin cultură îl ilustrează admirabil istoria poporului evreu. într-adevăr, după distrugerea Templului și a Ierusalimului, evreii erau amenințați să dispară ea unitate etnică și culturală» dar au supraviețuit datorita acelei *școli primare* pe care a fondat-o Yochanan ben Zae^ cai Ia Ibna, *și* care a salvgardat valorile fundamentale ale iudaismului.

*

Reluasem, cu furie, redactarea cărții *La Mandragore;* dar n-am apucat să scriu decît încă două capitole. La **1** septembrie trupele germane au început să înainteze în Polonia, cucerind în cîteva săptămîriî jumătate din țară ; cealaltă jumătate a: fost ocupată de diviziile sovietice. Apoi a urmat „Ia drole de guerre", care a păcălit pe mulți naivi. în ceea ce mă privește, mă trudeam să pun la punct

o parte din ceea ce meditasem şi pregătisem in ultimii ani. In toamna aceea am adunat în *Fragmentarium* o serie de articole şi însemnări recente[1]. Scrisesem, de asemenea în 1938—1939, cîteva eseuri despre ideea de *coincidentia op~ positorum* în istoria religiilor, comentînd mai ales miturile şi simbolismul androginului şi dialectica integrării contrariilor în structura anumitor divinităţi. Aceste texte, apărute în diferite reviste, au fost completate şi reunite în volumul *Mitul Reintegrării,* publicat în 1942. Unele exemple şi concluzii le voi utiliza mai tîrziu în *Trăite d'histoire des religions* şi în studiile care alcătuiesc *Mephistopheles et VAndrogyne.*

Tot atunci am dat la tipar volumul al II-lea din „Zalmoxis", cu acel faimos studiu al lui A. C. Coomaraswamy, „Janua Coeii", cuprinzînd şi un articol al meu despre simbolismul acvatic, reluat în *ĩmages et Symboles.* La sfîrşituî toamnei 1939, am scris prima mea piesă, *Iphigenia.* Curînd după aceea am prezentat-o Comitetului de lectură al Teatrului Naţional şi a fost acceptată. Dar n-am apucat s-o văd. A fost reprezentată la începutul lui 1941 şi, în pofida unei distribuţii excepţionale, nu a avut succes. Mi s-a spus că n-aveam „nerv dramatic", ceea,ce este, probabil, adevărat. Dacă *Iphigenia* are vreun merit, trebuie căutat-în altă parte.

în iama anului 1940 am avut neaşteptata bucurie de a-1 regăsi pe Nae Ionescu. Fusese eliberat din Spitalul Militar de la Braşov şi a venit să mă vadă în strada Palade. Deşi nu-şi recăpătase catedra, i se îngăduise să primească, săptămînal, lă vila Iţii de la Băneasa, un grup de tineri filozofi şi discipoli : Mircea Vulcănescu, Mihail Sebastian,. Ioan Gherea, C. Noica şi alţii. Inutil să evoc interesul, va-* rietatea şi pasiunea discuţiilor. Pentru întîia oară l-am simţit.pe Nae Ionescu decis — aş spune, chiar nerăbdător — să-şi scrie *Metafizica* pe care o prezentase în atîtea cursuri[2]. La întlirdrile noastre nu-rni amintesc să se fi

[1] **Multe** din observaţiile şi interpretările în legătură cu simbolismul magico-religios **se** găsesc în această cărţulie.

[2] O parte din aceste cursuri au kpârut postum, editate **de** Mircea Vulcănescu şi' C. Noica. dar ele nu reprezintă forma finală *şi* sistematică a gîndirii lui Nae Ionescu.

discutat vreodată ..politică", nici măcar misterioasa imobilitate militară ele pe frontul occidental.

în acea iarnă 1940 m-a ispitit —şi am scris-o într-un ritm vertiginos — o nuvelă fantastică, *Secretul Doctorului Honigberger.* Voiam să utilizez anumite fapte reale (existenţa istorică a lui Honigberger, experienţele mele personale din Rishikesh), camuflîndu-le într-o povestire fantastică, în aşa fel încît numai un cititor avertizat ar fi putut distinge adevărul de fantezie. Nuvela a apărut în „Revista Fundaţiilor Regale", şi directorul Editurii „Alcalay" mi-a sugerat să mai compun una de acelaşi gen, ca să ie publice în volum. Aşa am scris *Nopţi la Serampore,* unde camuflajul putea fi repede descoperit de oricine cunoştea Bengalul ; într-adevăr, în jurul Seramporului nu exista nici o-pădure...

La începutul lui martie am aflat, consternaţi, că Nae Ionescu avusese un nou atac cardiac. întâlnirile noastre săptămîiiaie au fost întrerupte. Auzeam tot felul de zvonuri : că se află în afară de orice pericol, că e pe moarte, că ar fi fost otrăvit la restaurantul unde cinase ultima oară cu prietenii. Apoi, la 15 martie, a sunat telefonul şi Nina mi-a spus :

— A murit Profesorul !

La el, la Nae Ionescu, mă gxndeam întruna în acea toamnă 1940, urmărind, cum puteam, din ziare, de la radio şi prin telegramele primite ia Legaţie evenimentele clin ţară. Mă întrebam cum ar fi judecat Nae Ionescu abdicarea Regelui Carol şi statul „naţional-legionar" proclamat de generalul Antoncscu şi de floria Sima, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri. Dacă ar fi trăit, i s-ar fi încredinţat, probabil, un post important. Dar pentru cît timp ?

Pe la mijlocul lui septembrie ne-am mutat, împreună cu Danielopol şi Vardala, la Oxford, într-o pensiune modestă, „Oxoniensis". Curînd după abdicarea lui Carol, ministrul V. V. Tilea fusese rechemat în ţară, dar a refuzat să se întoarcă şi s-a stabilit cu familia într-un sat de lîngă Oxford. Consilierul Radu Florescu a devenit astfel însărcinatul cu afaceri. Mă duceam la Londra cam de două ori

pe săptămînă, ca să întâlnesc colegi sau gazetari străini şi să aflu eventualele ştiri primite la Legaţie (nu întotdeauna prin telegramele cifrate). în restul timpului citeam, luam note şi elaboram planul unei vaste sinteze de morfologia şi istoria religiilor, sinteză pe care am întrezărit-o fulgerător în timpul unei alarme într-un adăpost aerian. Voi reveni asupra acestor *Prolegomene la o istorie comparată a religiilor (Trăite d'Histoire des Religions).* Notez, deocamdată, ideea fundamentală : hierofaniile, adică manifestarea sacrului în realităţi cosmice (obiecte sau procese aparţinînd lumii profane), au o structură paradoxală, pentru că ele *arată* şi în acelaşi timp *camuflează* sacralitatea. Urmărind pînă în consecinţele ei ultime această dialectică 3 hierofaniilor (sacrul revelat şi totodată ocultat în Cosmos, într-o fiinţă umană — exemplul suprem : întruparea —, într-o „Istorie sfîată*), s-ar putea identifica o nouă camuflare în practicile, instituţie şi creaţiile „culturale" moderne. Evident, se ştie că funcţiile Motogice importante (aMmentarea, sexualitatea, fertilitatea), artele (dansul, muzica, poezia, artele plastice), muncile şi meşteşugurile (vînătoarea, agricultura, construcţiile de orice fel etc), tehnicile şi ştiinţele (metalurgia, medicina, astronomia, matematica, chimia) au avut la origine o funcţie sau o valoare magico-religioasă. Dar eu voiam să arăt că, chiar sub formele ei radical desacralizate, cultura occidentală camuflează semnificaţii magico-religioase, pe care (cu excepţia cîtorva poeţi şi artişti) contemporanii nu le bănuiesc. „

Dar „teroarea Istoriei" se făcea necontenit simţită. Cu groază am aflat de asasinarea lui N. Iorga şi a lui V. Madgearu, precum şi â unui grup de deţinuţi, în aşteptarea anchetelor, la închisoarea Văcăreşti. Prin aceste asasinate din noaptea de 29 noiembrie, echipele de legionari care le-au înfăptuit credeau că răzbună pe Codreanu. în fapt, ele au anulat sensul religios, de „jertfă", al legionarilor executaţi sub Carol şi au compromis iremediabil Garda de Fier, considerată de atunci o mişcare teroristă şi pronazistă. Uciderea lui N. Iorga, marele istoric şi genialul

profet cultural, va păta pentru multă vreme numele de român.

Pentru întâia oară m-am bucurat că Nae Ionescu nu mai trăieşte. Moartea lui timpurie îl scutise de acest penibil spectacol: uciderea atâtor oameni (chiar dacă unii din ei nu erau fără vină) înainte de a fi judecaţi şi condamnaţi în ceea ce priveşte pe N. Iorga, el fusese — şi rămăsese — marele învăţător al lui Nae Ionescu. Oricîte erori ar fi făcut, N. Iorga nu putea fi lovit. Cum spunea Nae Ionescu:

— Cînd greşeşte Nicolae Iorga, este ca un popă beat cu sfîntul potir în mină. Dacă îl loveşti, răstorai potirul şi pîngăreşti sfînta împărtăşanie.

Am retrăit această perioadă de teroare în ianuarie 1941, dnd s-a dezlănţuit rebeliunea legionară, acţiune greu de înţeles, pentru că Horia Sima era vicepreşedinte în guvernul generalului Antonescu, alături de alţi miniştri legionari Informaţiile pe care *le* primeam erau, desigur, sumare şi multe din ele inexacte. Am aflat totuşi de excesele şi crimele legionarilor (se citau exemple de pogromuri, în special cel de la Iaşi). Curînd după înăbuşirea rebeliunii de către armată, rămasă credincioasă generalului Antonescu, am aflat de pătrunderea masivă a trupelor germane în ţară, cu misiunea de a instrui anumite divizii romăa^şti de elită. (De fapt, infiltrarea începuse cu cîteva luni mai înainte.) Mulţi dintre membrii Legaţiei se întrebau cît timp va mai menţine guvernul britanic relaţiilediplomatice cu România.

Dupâ Crăciun ne-am mutat, cu Danielopol şi Vardala, într-o locuinţă spaţioasă închiriată de o prietenă a noastră, d-na Sassoon. Ca să mă apăr împotriva deznădejdii, m-am afundat în lucru. în birou era destul de frig, căci se făceau economii şi la cărbuni şi la electricitate ; am început să redactez, totuşi, un capitol din *Prolegomene.* Dar, deşi mîncarea se îmbunătăţise după ce ne mutasem la d-na Sassoon, mă simţeam tot atît de slăbit ca la „Oxoniensis". Doctorii pe care îi consultasem mi-au recomandat fortifiante (calciu şi fosfor) şi odihnă. Pe de altă parte, îmi dădeam seama că devenisem aproape inutil; activitatea mea se rezuma la rapoartele „culturale" (cronici şi bibliografie despre Europa centrală), pe care le înaintam sporadic însărcinatul cu afaceri

• Astfel că am primit cu bucurie telegrama care mă anunța că fusesem numit secretar cultural la Lisabona. Radu Florescu a înștiințat Foreign Office-ul de mutarea mea şi a cerut să mi se rezerve două locuri în avionul care continua să facă cursa Anglia-Portugalia. Am încredințat biblioteca doamnei Sassoon (dar, reîntîlnind-o la Paris, în 1946, am aflat că majoritatea cărților se pierduseră cu ocazia ntutarilor...) şi am început să-mi pregătesc plecarea. Dar, evident, Foreign Office nu avea nici un motiv să se grăbească. Foarte probabil ruperea relațiilor diplomatice era deja hotărîtă şi se aşteptau să fim evacuați cu ceilalți membri ai Legației care ar fi dorit să se întoarcă în țară.

Intenția mea era să petrecem o săptămînă, două la Bucureşti, înainte de a ne instala lâ Lisabona. Nu numai ca să revedem familia şi prietenii, de care nu mai ştiam nimic, dar şi pentru a obține o audiență la generalul Antonescu. V. V. Tilea mă însărcinase să transmit anumite lucruri generalului. în ceea ce mă priveşte, voiam să-i spun următoarele : a) guvernul român crede că Anglia va pierde războiul, şi se poartă în consecință, dar cu cît trece timpul înfrîngerea Angliei pare tot mai improbabilă ; b) totuşi, chiar în ipoteza că Anglia va pierde războiul, România nu se va putea dispensa de ea (în 1918, după înfrîngerea Germaniei, cel mai important post diplomatic după Paris şi Londra era Berlinul) ; deci, felul cum era batjocorită Anglia în presă şi la Radio-Bucureşti era nu numai ridicol, dar şi primejdios pentru prestigiul politic al României. Mai voiam să comunic generalului Antonescu încă un lucru : Londra a fost scăpată de către *hernieguards,* adică de civili. Singura posibilitate de rezistență în fața bombardamentelor masive este organizarea populației civile.

Pe la începutul lui februarie, Radu Florescu a fost anunțat că avem locuri pentru ziua de 10 februarie. La ? februarie terminasem pregătirile de plecare. în ziua de 9, am părăsit Oxfordul în automobilul lui Florescu. Am dejunat la Savoy cu toți colegii de Legație, care ne-au condus apoi la gară. La 3.00 am luat trenul spre Bristol.

Copiez cîteva fragmente şi rezum altele din *Jurnalul* redactat la Lisabona. „Grija cu care păstram valiza sigi-

iată. deşi mi se spusese că nu are nimic important în ea. Nu am vorbit aproape deloc în tot timpul drumului. Amindoi eram emoționați şi ne ascundeam unul de altul. Nu ştiam clacă vom scăpa de bombardament, pentru că Bristolul fusese violent atacat în ultimele săptămîni. Nu ştiam dacă vom scăpa teferi din avion. Am ajuns noaptea, pe alarmă. Gara — aproape în întregime distrusă. Nici un hamal, nici o maşină. Ploua mărunt. Cu chiu, cu vai, am ieşit din gară pe peron. Am aşezat valizele pe un cărucior, am pus deasupra buchetele de flori pe care le primisem şi am început să aşteptăm.. După un sfert de ceas, văzînd . că nu se dă .aZi-eZear-ul şi că nici un taxi nu se apropie, am lăsat-o pe Nina lîngă bagaje şi am plecat în întuneric. Se auzeau la răstimpuri bateriile antiaeriene, dar eram obişnuit. Tîrziu, am găsit un taxi ; şoferul se codea să mă ia, dar i-am .făgăduit 10 şilingi în plus. Am ajuns la hotel lu 10 noaptea. Restaurantul se închisese. Am obținut doar două sandwich-uri şi ceai. Nu-mi dădeam seama că hotelul unde ni se rezervase camera era singurul scăpat din bombardament; că, de fapt, scăpase numai o aripă. Am intrat în odaia de baie, pe coridor, dar îndată ce-am dat drumul la apă. au început să cadă bombele în apropiere. Ani dormit aproape îmbrăcați. Trebuia să ne deşteptăm la li dimineața, căci autocarul venea să ne ia la şapte.

Am plecat pe întuneric. în fața mea s-a aşezat un ofi-, țer cu privirile obosite, fumînd întruna (era cel care mă va percheziționa). îndată ce porneşte autocarul, începem să ne dăm seama de dezastrele provocate de bombardamente. Treceam printre ruine. Din loc în loc, cîte o casă in picioare, dar prin ferestre se vedea cerul. Sinistră viziune, care rn-a urmărit multă vreme după aceea. Ajungem Ia aeroport pe la opt. Sîntem doar noi doi, o tînără englezoaică secretară la Legația din Madrid, un tînăr străin şi echipajul, Sîntem lăsați la urmă. Aşteptăm într-o sală. eu un rezervist lîngă noi, îrhbrăcat atît de curios, într-o prea lungă uniformă, încît mă întrebam dacă nu era un agent de la Secret Service, care ştia româneşte, pus acolo să ne asculte conversația. Sînt chemat, singur. îmi iau şi curierul." . • .

Cînd i-am arătat paşaportul de serviciu, funcţionarul care se afla lîngă căpitan, la masă, îmi atrage atenţia că ataşaţii culturali nu figurează în lista oficială a Corpului diplomatic acreditat. Nu puteam, deci, beneficia de privilegiile diplomatice. îmi cere portmoneul, dar nu găseşte nimic compromiţător. Căpitanul părăseşte odaia şi lasă locul unor agenţi speciali, care procedează eficient la percheziţia corporală. Cînd am rămas gol, m-am simţit degradat şi am avut un moment de surdă revoltă, dar m-am stăpînit şi nu cred că agenţii au observat ceva. Erau concentraţi asupra percheziţiei. Cercetau cu atîtă migală şi dexteritate încît sînt sigur că dacă aş fi făcut un semn cu acul pe şiretul de la pantofi sau aş fi pătat cravata cu imperceptibile puncte, aş fi fost arestat ca spion. Nu le putea scăpa nimic. Au desfăcut tălpile de la pantofi, au ce£d?tat nasturii, cusăturile, căptuşeala ; într-un cuvînt, totul. Am aflat, îri avion, că aceeaşi radicală percheziţie corporală suferise şi Nina. în acelaşi timp, într-o altă cameră se procedă la cercetarea obiectelor de toaletă ; pasta de dinţi, pudră, rouge-uT de buze şi celelalte erau străpunse cu ace, deslipite etc. Bagajele noastre, cum am şflat abia Ia aeroportul din Sintra, au fost desfăcute, rufa cu rufă, apoi împinse cu piciorul, cu oarecare nervozitate, căci percheziţia durase aproape trei ceasuri şi nu se găsise sfosolut nimic compromiţător. în graba cu care au stHns bagajeîe (avionul întîrziase două ore şi jumătate peste 1 i-irfitik îtigăduită) au rupt eclair-ul de la sac şi au stricat lăutele cte la valize;

â" reâpkfut"'căpitanul, mi-a spus că, nefăcînd parte din Corpul diplomatic de la Londra, nu pot lua curierul. Am refuzat atunci să plec. Dar mi-a atras atenţia că, fără mine, nu va pleca nici avionul şi că trebuie în acest caz să semnez un proces verbal, obligîndu-mă să plătesc — eu, sau Legaţia — suma de 1000 lire. Am cerut să telefonez la Londra. Imposibil. Mi s-a îngăduit să dau o telegramă. Pentru curier mi s-a înmînat o chitanţă, pe care am păstrat-o : e amuzantă. Pe o hîrtie cu en-tete-ui BH-

tish Air Mail se spune că au primit de la mine o valiză sigilată.

„O întîlnesc pe Nina, în lacrimi. Alergăm spre avion. Căpitanul vine după noi, foarte amabil. Ne urează drum bun în franţuzeşte şi îmi întinde mîna. Acolo, în văzul tuturor, am această satisfacţie să nu i-o strîng. A fost singura mea răzbunare."

Zborul a durat aproape nouă ore, pentru că avionul a cotit întîi adînc spre Atlantic şi apoi s-a îndreptat spre coasta portugheză în dreptul oraşului Viana de Castello. Mă obseda din nou enigma „morţii colective". De data aceasta enigma părea că se reduce la un *malentendu* (evident, de natură politică). Eram cel dintîi român care părăsea Anglia, cetatea asediată. Cei care trebuiau să ştie, ştiau de legăturile mele cu Nae Ionescu, considerat de mulţi drept cel mai inteligent (deci, cel mai periculos) germanofil. Dacă „specialiştii" vor fi ajuns la concluzia că atitudinea şi întreaga mea activitate filo-aliată făceau parte dintr-un banal sistem de camuflaj, reîntoarcerea în România ocupată de trupele germane implica o serie de inconveniente. Evident, nu cunoşteam „secrete militare", dar aş fi putut informa asupra rezultatelor bombardamentelor: aş fi putut, mai ales, face o propagandă negativă, vorbind despre penuria alimentară şi alte lipsuri. Mă întrebam de ce tocmai acest avion era gol, cînd ni se repetase de atîtea ori că nu se găsesc locuri cu.săptămîni înainte în nici un avion cu destinaţia Portugalia. Ar fi fost sacrificat echipajul, care era olandez, şi tînăra secretară a Legaţiei din Madrid... Dar mai exista şi altă posibilitate : avionul nostru să fie doborît de aviaţia de vînătoare germană. Aceeaşi „moarte colectivă", deşi provocată de un alt *malentendu*... Am ajuns seara la Sintra şi după ce am telefonat la Legaţie ne-am urcat într-un taxi. Nu ne venea să credem văzînd profuziunea de lumini a oraşului. La Legaţie ne aşteptau însărcinatul cu afaceri, Cămărăşescu, Jean Antohi, consilierul economic, şi consulul Bastos. în ziarele de seară apăruse informaţia că Marea Britanie rupsese legăturile diplomatice cu România.

'— Asta explică tot ! exclamă Cămărăşeseu. Apoi a telegrafiat Ministerului de Externe că mi s-a confiscat curierul şi am fost supuşi la percheziția corporală.

Ni se reținuse cameră la hotelul Suîsse-Atlantico, unde vom rămîne aproape trei luni. După luminile oraşului, marea surpriză a constituit-o menu-ul de lâ restaurantul hotelului : 16, feluri de mîncare...

XVIII

DE LA CAMOENS LA SÂLAZÂR

Lisabona m-a cucerit din prima zi.; aşa cum m-au cucerit,, pe măsură ce le-am cunoscut, provinciile lusitane, începusem să învăț limba portugheză în ultimul an petrecut la Calcutta ; dar de abia acum, în primăvara 1941, m-am apucat s-o studiez metodic şi cu pasiune. Citeam zilnic cîteva ziare, căci înlocuiam pe ataşatul de presă — Aron Cotruş — stabilit la Madrid. Diminețile le petreceam la Legație, comentînd „evenimentele" cu Cămărăşeseu şi Antohi, încercînd să mă fac util (redactam, bunăoară, scurte buletine de presă, corectam rapoartele lui Cămărăşescu).

în restul timpului, descopeream cartierele încă nestrăbătute sau, în camera noastră de la Suisse-Atlantico, în vilă de la Cascaes, citeam, eu dicționarul alături şi pînă tîrziu după miezul nopții, romanele lui Eea de Queiroz (din fericire, imediat după **O** *primo Basilico* mi-a căzut în mînă admirabilul *Os Maias),* monografiile istorice ale lui Oiiveira Martines şi Alfredo Pimenta, sau masiva *Istorie a Portugaliei* a lui Joâo Ameal. Dar dorința mea secretă era sa mă concentrez asupra vieții şi operei lui Camoens. Cu timpul mi-am cumpărat toate edițiile adnotate ale *Sonete-' lor* şi *Os Lusiados* şi, într-o seară tîrzie de primăvară, am avut norocul să găsesc, la un âhticat*, faimoasa monografie a Caroline.i de Vasconcelloş, de mult epuizată. Mă pasiona Camoens şi pentru un alt motiv : biografia şi poezia lui se legau de o regiune, **a** Indici pe care nu o cunoscusem,

Goa şi coasta Malabarului. îmi propusesem să scriu o cane despre Camoens şi Indiile portugheze. Mi se părea interesant (şi oarecum „simbolic") ca un român care trăise >i studiase' în Bengal să prezinte pe cel mai mare poet lusitan care, cu trei secole înainte, trăise pe cealaltă coastă, cea occidentală, a Indiei. Dar această carte, ca şi atîtea altele, a rămas în stare de proiect.

La muzeul „Janelas Verdas" descoperisem, alături de multe pînze ale lui Jeronimus Bosh, pe acel prodigios pictor Nuno Gonzalvez. Numai în muzeul din orăşelul Vizeu, cînd, în acea primăvară, m-am trezit pe neaşteptate în faţa tablourilor lui Vasco Fernandes, am mai cunoscut emoţia care m-a amuţit în faţa tripticului lui Nuno Gonzalvez. Reveneam adesea la „Janelas Verdas", umpleam multe pagini dintr-un carnet de buzunar, aşa cum făceam şi în plimbările mele prin oraş. împreună cu alte Mrtii, şi aceste însemnări s-au pierdut. Am regăsit doar cîteva fragmente; pe Care le transcrisesem pe foi separate *K*

încă din prima săptămînă, în urma telegramelor primite de la Ministerul Propagandei, înţelesesem că nu voi putea pleca la Bucureşti ; că, deci, nu voi putea întâlni pe generalul Antonescu, audienţă de care, alături de V. V, Tiîea, legasem atîtea speranţe. Primisem paşaport diplomaţie şi teebuia să rămîn la Lisabona; ca ataşat cultural şi, provizoriu, ataşat de presa. însărcinatul cu afaceri, Cămărăşeseu, părea incîntat de această numire, căci nu se înţelegea prea bine cu Aron Cotruş. Cred, de altfel, că i-am fost de folos cînd, la începutul primăverii, ex-regele Carol şi Elena Lupescu au fugit din Sevilla şi s-au refugiat la Lisabona.

Cum era de aşteptat, generalul .Antonescu i-a telegrafiat lui Cămărăşeseu, ecrindu-i să, protesteze direct *W* Saiazar. I-a răspuns secretarul general al Ministerului de Externe, spunîndu-i că guvernul portughez socoteşte pe Carol refugiat politic şi, ca atare, nu-şi poate lua nici un-

''Ve*i Apendicele de la sfîrşitul capitolului

angajament. Generalul Antonescu i-a transmis atunci lui Carol un mesaj, atrăgîndu-i atenţia să nu încerce nici un fel de acţiune politică, deoarece primul său gest ar primejdui însăşi dinastia.

Cămărăşeseu mi-a povestit în amănunte cum a decurs audienţa. în redingotă, aşa cum îi ceruse Urdăreanu, s-a prezentat exact la ora fixată şi a fost introdus într-un salon de fostul ministru al României la Lisabona, Jean Pangal. A aşteptat vreo cinci minute, cînd a-apărut Urdăreanu, care 1-a introdus în alt salon. în sfîrşit, a intrat în al treilea salon unde, în picioare, îl aştepta Carol (după expresia lui Cămărăşeseu, „îmbătrînit, obosit, fără *eclat"}.* L-a întrebat :

— Ce poftiţi ?

Şi Cămărăşeseu i-a citit mesajul generalului.

— Spune guvernului român că-mi voi respecta angajamentele luate^ i-a răspuns fostul suveran.

Cămărăşeseu a voit să se retragă, dar Carol l-a invitat să se aşeze şi au stat de vorbă vreun sfert de ceas. (Cămărăşeseu mi-a repetat, foarte impresionat, cuvintele elogioase ale fostului rege despre *Maitreyi* şi *Yoga.)* Carol l-a asigurat că va rămîne cîtva timp în Portugalia, intenţionînd să scrie istoria familiei Braganga, cu care era înrudit.

Apoi, pe neaşteptate, fără ca nimeni să bănuiască ceva — şi, după mărturisirea lui Pangal, fără să-i achita salariul de *im®* dolari pe Iqnă pe care Mr fixase, Care* şi Elena Lupescu s-au îmbarcat pe un transatlantic american cu destinaţia America de Sud.

Pe te jumătatea lui aprilie, Nina a plecat în ţară pen&ru cinci, şase săptămîni. Sosise între timp noul ministru, Iuraşcu, pe care, alături de d-na Iuraşoo, aveam să-1 însoţesc într-o lungă călătorie pînă la Porto.

Lâ *28* aprilie, din balconul Ministerului de Finanţe, am asistat la masiva manifestaţie populară, în Plac,a do *Cornmereio*, în onoarea lui Saiazar. Transcriu cîteva rînduFi *âJmiJnrml:* „E îmbrăcat în haine simple, gris, de după-amiază — şi zîmbeşte salutînd cu mîna, ponderat, fără gesturi. Cînd a apărut, de sus au început să se răstoarne coşuri cu petale de trandafiri, roz şi galbene" (n.b. culorile stindardului portughez). „L-am privit, apoi, vorbind.

Citea, cu destulă căldură, dar fără emfază, riclicînd la răstimpuri ochii din manuscris şi privind mulţimea. Iar după ee şi-a încheiat discursul şi mulţimea îl ovaţiona furtunos, înclina capul zîmbind".

Trei zile în urmă am participat cu întreaga Legaţie la ceremonialul prezentării scrisorilor de acreditare ale ministrului Iuraşcu. Asistam pentru întîia oară la o asemenea ceremonie şi tot pentru prima oară îmbrăcasem fracul. De la hotelul „Aviz" — unde locuia Iuraşcu — la Palatul Prezidenţial, maşinile noastre au fost întovărăşite de motociclete. Eram singurul fără decoraţii (în afară de Saiazar, bineînţeles, care accepta orice fel de decoraţii dar nu purta nici una). Preşedintele, bătrînul general Carmona, a ascultat, rezemîndu-se în sabie, textul citit de Iuraşcu, clătinînd semnificativ din cap de cîte ori auzea cuvîntul „latinitate". Transcriu din *Jurnal:* „Saiazar, lîngă el, în frac, părea de o excepţională modestie, ca şi cum ar fi fost unul din secretarii preşedintelui. Asculta fără să-şi marcheze prezenţa. Acum i-am văzut bine ochii. Nu sînt scânteietori, nu te pătrund intimidîndu-te — ci trec prin tine fără ostilitate."

în a doua jumătate a lunii mai, Nina s-a întors de la Bucureşti aducînd-o şi pe Giza. Văzuse cîţiva prieteni şi pe Alexandru Marcu, pe Bădăuţă şi alţi funcţionari de la Ministerul Propagandei. Toţi, deşi pentru motive diferite, au insistat asupra unui singur lucru: să rămînem la Li* safeona. Er^m singurul care cunoscusem Anglia asediată, şuk-bombardamente ; aveam legături cu cîţiva scriitori şi gazetari şi urmăream presa engleză. Trebuia, cu orice preţ, să ţin la curent ministerul cu informaţiile şi comentariile ziarelor britanice care ajungeau regulat, cu avionul, la Lisabona. Curînd, însă, această misiune a fost încredinţată lui Gh. Munteanu, venit de la Londra. Astfel că pe la începutul Verii eram liber să mă concentrez exclusiv asupra presei şi culturii portugheze.

Un prieten al lui Cămărăşeseu, avocatul Costa Pinto, avea o mică vilă la Cascaes, pitorescul sat de pescari de lîngă Estoril. staţiunea cea mai luxoasă de pe litoral. Am

închiriat această căsuţă în iunie, pentru toată vara. In fiecare dimineaţă luam trenul şi într-o jumătate de ceas ajungeam la Lisabona. Rămîneam de obicei la Legaţie pînă seara şi chiar pînă noaptea tîrziu, dar uneori reveneam la Cascaes către ora prînzului. Pe la sfîrşitul lui iunie, căldura se înteţise. Regăseam cu bucurie răcoarea din căsuţa lui Costa Pinto. în camera cea mai spaţioasă, cu ferestrele spre grădina interioară, se aflau o masă simplă de lemn şi cîteva etajere. Acolo mi-am instalat biblioteca, alcătuită, în marea ei majoritate, din cărţi portugheze şi spaniole [2].

De cîte ori puteam — în după-amiezile libere, duminicile, nopţile — mă închideam în odaia mea de lucru. La 7 mai primisem de la Londra, expediat de Vardala prin curierul Legaţiei suedeze, pachetul cu note şi manuscrise confiscat la Bristol. Cu bucurie am regăsit — alături de *La Mandragore* şi notele pentru *Prolegomene la Istoria Religiilor* — „jurnalul", romanului *Ştejania* (prima parte din *Viaţă Nouă),* pe care îl începusem în pensiunea „Oxoniensis" la 5 noiembrie 1940 şi-1 întrerupsesem la 10 decembrie. Am citit cele 75 de pagini scrise şi, spre uimirea mea de mai tîrziu, mi s-au părut bune. Chiar în acea noapte de 7 mai am reluat romanul, şi într-o săptămînă scrisesem 120 de pagini. Dar, recitind la Cascaes manuscrisul întreg, mi-am dat seama că era inutilizabil. Aşa că am fost nevoit să încep o altă versiune. Profitam de solitudinea de la Cascaes şi scriam în fiecare noapte, cu inevitabile întreruperi provocate de întîhiiri şi evenimente pe care le voi evoca îndată. Din „jurnalul" romanului (pe care avusesem buna inspiraţie să-1 continui) aflu că la 21 august ajunsesem la pagina 201. Dar la începutul lui septembrie, după ce a dactilografiat primele 70 de pagini, Nina părea dezamăgită. Multe luni mai tîrziu, la 20 mai 1942, ca să mă odihnesc, întrerupînd pentru cîteva ceasuri munca istovitoare la care mă înhămasem (încheiam atunci cartea despre Saiazar), am recitit noua versiune a romanului. M-a copleşit o imensă melancolie. A trebuit să recunosc că eşuasem şi de data aceasta. Roma-

jLPela Madridimi procurasem tot ce se mai găsea din colecţia *Classicos Castellanos* şi primele 12 volume din *Obras corripleta$* ale lui Menendez Pellayb, una din „pasiunile" studenţiei mele.

nul mi se părea monoton, fără nici o scăpărare, cu lungimi inutile. L-am abandonat, sperînd, totuşi, că-1 voi putea reserie mai tîrziu. Dar de atunci n-am mai deschis manuscrisul. Astfel că ciclul *Viață Nouă* — început cu *întoarcerea din Rai* şi continuat cu *Huliganii* — a rămas neîncheiat.

M-am întrebat mai tîrziu dacă la acest eşec penibil n-a contribuit şi faptul că, odată cu extinderea şi agravarea celui de-al doilea război mondial, lumea din *Viață Nouă* mi se părea nu numai desuetă, dar şi lipsită de interes psihologic şi social. In *Huliganii* prezentasem cu destulă îndemînare — după părerea mea — comportamentele şi „ideologia" unui tineret care, prin violenta lui ruptură de valorile morale ale societății contemporane, anticipa *the angry men* din al şaselea deceniu. Dar proporțiile pe care le visam pentru *Viață Noua* (circa **2800** de pagini), numărul şi varietatea personajelor mă obligau să evoc, pe îndelete, o lume din anii **1930,** care devenise deja „istorică**.

La **22** iunie mă aflam pe plaja de la Guineho, cînd Nina mi-a adus vestea intrării noastre în război împotriva Rusiei sovietice. In seara aceea notam în *Jurnal:* „Recunosc că nu mă aşteptam la acest război în **1941.** Credeam că aşa-numita colaborare ruso-germană va mai dura încă. Asta înseamnă că nemții au înțeles că nu pot câştiga războiul anul acesta, ci se pregătesc pentru un război lung. După mine, atacul e un semn de slăbiciune din partea Germaniei..."

Am plecat imediat la Legație. Dar din telegramele pe care le-am primit în seara aceea n-am aflat prea mult. Şi numai la **29** iunie au apărut primele comunicate germane de război ; impresionante, desigur, dar care nu lăsau să se întrevadă o victorie fulgerătoare. Nu voi reaminti aici episoadele primelor luni de război, nici emoțiile, speranțele sau îndoielile pe care le provocau. In ceea ce mă priveşte, nu-mi îngăduiam să fiu optimist. Cunoşteam forța şi determinarea Angliei şi, ca atîția alții, nu puteam crede că, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, Statele Unite nu vor interveni direct în război.

Evident, nu mai puteam face nimic. îmi petreceam timpul la Legație citind toate ziarele, aşteptînd telegramele, sau colindam redacțiile, unde îmi făcusem destui prieteni, expiicînd „poziția României", încercînd să aflu de la gazetarii anglofili reacțiile opiniei publice britanice. Uneori, nopțile, în odaia mea de lucru de la Cascaes, încercam să mă regăsesc, scriind o pagină, două din roman. Dar şi această apărare împotriva „presiunii evenimentelor" mi-a fost interzisă în primele săptămîni ale lui iulie, în timpul vizitei lui Pamfil Şeicaru.

Şeicaru fusese trimis de guvernul Antonescu în misiune oficială pe lîngă Mareşalul Petain, Franco şi Saiazar. Nu-1 mai văzusem de mulți ani dar, de departe, îi admiram iscusința cu care izbutise să se facă util, pe rînd, lui Carol cît şi generalului Antonescu. Mă gîndeam la destinul lui Nae IonesCu, al lui Armând Călinescu, al lui Iorga ; triumful lui Pamfil Şeicaru, îmi spuneam, avea desigur o semnificație simbolică. Dar, în acest moment atît de tragic, şi el, Şeicaru, putea fi de folos țării. Ministrul Iuraşcu îi obținuse audiențe la Saiazar, la preşedintele Carmona, la Patriarh. în acele opt, nouă zile l-am însoțit în toate redacțiile, l-am prezentat lui Ahtonio Ferro, ministrul propagandei, lui Antonio Eca de Queiros, care avea un post important la Direcția presei, directorilor de ziare şi tuturor gazetarilor eu care mă împrietenisem. Am stăruit să se publice cît mai multe comunicate şi informații despre vizita lui în Portugalia. Petreceam aproape tot timpul alături de Şeicaru'sau pregătindu-i îatîlnirile. L-am întovărăşit în maşina ministrului pînă la Coimbra ; zîmbeam uneori trezindu-mă alături de el la Alcobaca, la Batalha, la Busacco. Dar. îmi spuneam, sîntem în război, în cel mai cumplit război din istoria României. în aşteptarea „morții colective", pe care nu izbuteam s-o uit, îmi făceam datoria.

In acele săptămîni m-am hotărît să mă concentrez asupra cărții despre Saiazar, şi îndată după plecarea lui Şeicaru am început să recitesc materialul documentar pe care-1 adunasem şi să caut alte izvoare. (Izbuteam totuşi, nopțile, să continui romanul...) Dar în primele zile ale lui

septembrie am căzut bolnav şi gripa s-a prelungit multa vreme. începuseră ploile şi căsuța din Cascaes era acum umedă si rece ca o pivniță. Astfel că la 1 octombrie ne-am mutat la Lisabona într-un apartament spațios şi agreabil mobilat, în avenida Elias Garcia nr. 147. etajul III.

In cei aproape patru ani petrecuți în Portugalia, am ținut un *Jurnal* destul de elaborat, mai ales între 1942 şi 1945. Dacă va fi vreodată tipărit integral, eventualul cititor va găsi multe fapte şi informații utile pentru înțelegerea epocii. Nu voi încerca să le rezum. Mă voi mulțumi să amintesc doar întâmplările care au jucat un rol în traiectoria vieții mele şi să indic schimbările, revizuirile şi, în ultimă instanță, reînnoirea concepțiilor şi speranțelor pe care le aveam înainte de plecarea din țară.

Toamna aceea s-a desfăşurat sub semnul războiului. La răstimpuri, încercam totuşi să evadez din teroarea istoriei contemporane. Îmi amintesc, bunăoară, entuziasmul cu care l-am cunoscut, la începutul lui octombrie, pe Eeinaldo do Santos, directorul Muzeului de Artă Modernă. îmi vorbise de el, Ia Madrid, Eugenio d'Ors ; cînd l-am întrebat în ce măsură mai este astăzi posibil un *uomouniversale* de tipul lui Leorțardo da Vinci sau Leibniz, Eugenio cTOrs a citat numele lui do Santos : cel mai bun chirurg al Portugaliei, un emerit istoric al artelor şi un inovator, în critica ideilor estetice. In acea primă întîlnire am stat de vorbă două ceasuri, îndeosebi despre Camoens şi civilizațiile maritime. M-am întors acasă reconfortat, dar şi melancolic ; ştiam că a doua id trebuia să mă reîntorc „Ia datorie"...

In noiembrie, ministrul Iuraşcu fusese rechemat în țară şi înlocuit cu ambasadorul Victor Cădere, profesor de drept la Universitatea din Cluj. In ultimele două săptămîni din noiembrie au avut loc multe „recepții de despărțire". A trebuit să organizăm şi noi, în "apartamentul clin avenida Elias Garcia, un'asemenea ceremonial; o nouă etapă'a „inițierii" mele în scenariul mitico-ritual al corpului••diplomatic. ;

De multe luni mă concentrasem aproape exclusiv asupra cărții *Saiazar şi revoluția în Portugalia.* Dispuneam acum de un material considerabil, la care se adăugau multe informații inedite, culese de la gazetari şi istorici, precum Manuel Murias, Silva Dias, Correia Marquez. La 19 noiembrie am început să redactez. Scriam în fiecare noapte, pînă pe la 3—4 dimineața. Astfel că într-o lună aveam 60 de pagini dactilografiate. Uneori, ca să mă odihnesc, scriam lungi articole pentru revista „Aecao" *(Latina ginta, Camoens e Eminescu* etc.) Subiectele pe care le discutam în carte, ca şi în articole, erau interesante dar, cu excepția cîtorva eseuri, nu se integrau în „proiectul" meu literar. Le scriam pentru a promova legăturile, culturale şi totodată politice, Iuso-române.

Marea surpriză a lunii decembrie a constituit-o atacul de la Pearl Harbour şi intrarea Statelor Unite în război. Din acel moment. Portugalia n-a mai fost aceeaşi. Oamenii er%y nervoşi, bănuitori ; după primele succese*navale ale japonezilor, Lisabona părea încremenită în panică. Iuraşcu plecase şi noul-ministru Cădere nu sosise încă. Cămără-şeseu fusese de mult transferat la Roma. însărcinatul' cu afaceri era un tînăr secretar de Legație, Totescu. împreună cu Leontin Constantinescu, noul consilier de presă, îl ajutam cum puteam ca să-şi împlinească misiunea într-o situație critică pe care nimeni nu o prevăzuse.

După sosirea ministrului Cădere, şi după ce i-am împărtăşit proiectele mele de „propagandă culturală", am dublat orele de lucru : cartea despre Saiazar trebuia scrisă cît mai repede şi tipărită imediat. în ianuarie 1942 o răceală m-a obligat să nu ies din casă cîteva zile, aşa că am putut scrie, febril, vreo 15 pagini. N-am întrerupt lucrul decît pe la mijlocul lui februarie cînd, împreună cu doamna Cădere şi familia Leontin Constantinescu, am coborît în sudul Portugaliei, la Algarva, singura provincie pe care nu o cunoşteam. Am văzut* pentru piima oară, migdalii în floare şi portocalii încărcați cu fructe.

Cîteva zile în urmă am fost acasă la Alfredo Pimeuta, istoric, erudit şi faimos pamfletar, unul din puținii intelectuali portughezi care, datorită anticomunismului său intransigent, susținea axa Roma—Berlin. I-am admirat imensa lui bibliotecă şi, mai ales, curajul de a fi impopular.

Către sfîrşitul lui martie l-am cunoscut, la Antonio Ferro, pe Ortega y Gasset; îl voi revedea de multe ori, fascinat întotdeauna de „prezenţa" lui, de observaţiile provocatoare care transformau orice conversaţie, cît ar fi fost de banală* într-un dialog filozofic.

Scriam cu furie, a}ungînd să dorm ca în prima tinereţe! doar patru, cinci ceasuri pe noapte. Dar o criză cardiacă (de fapt, s-a dovedit mai tîrziu, criza era vasculară) m-a silit să reduc orele de lucru. Munceam cu atîta îndîrjire pentru că simţeam că, foarte curînd, mă voi trezi detaşat de această carte ; dintr-o lungă experienţă ştiam că după aceea fiecare pagină scrisă îmi va cere un efort lraecjt, îaiff-adevăr, Uram izbutit să redactez ultimul capitol înainte de 30 aprilie, cînd Nina şi Giza s-au întors în ţară pentru trei, patru luni

Am încheiat *Safotz&r şi revoluţia* ift *Portugalia* la sfîr*şiteâ* lui mai. Qteva zile în urmă N. I. Herescu mi-a telegrafia! din Bucureşti, informîndu-mă că m-a înscris la concursul pentru ocuparea catedrei de filozofia culturii, de curînd creată. Ştirea m-a bucurat şi m-a întristat totodată. Pe de o parte eram invitat, după trei ani de absentă, să mă reintegrez la Facultate de Iotere şi filoasoiie din Bucureşti; dar, pe de altă parte, mă tulbura o enigmatică melancolie : oare nu e* părea tîrziu ? în orice caz, ara cerut ministerului o permisie de două săptămîm; Şi am feotărîfc plecarea la 10 iunie. Legaţia mi-a obţinut u» loc ta avi6nul „Lufthansa** care de două ori pe săptămîtoâ făcea cursa Lisabona—Berlin. Imediat ce-am primit biletul m-am înseninat; mi-am adus aminte, cu o neaşteptată fervoare, de „moartea colectivă"...

în seara de 6 iulie mi-a telefont Antonio Ferro, anunţîndu-mă că a doua zi, la ora 5.00, voi fi primit în audienţă de Saiazar. Negăsind taxi, am ajuns la Palatul Sao Bento aproape alergînd. Portarul mă întrebă pe cine, vreau să văd. *„Senhor Presidente"*, îi spun. îmi arată scara din fund : „Etajul II, la dreapta". Aşa se intra la dictatorul Portugaliei... în cele cîteva minute de aşteptare am golit

pe Nerăsuflate uzi pahar ca apă ; gura mizera aSîfc ile uacată îneît mi-era teamă că nu voi putea vorbi. -':-u

Trarteeriu dîh *Jufmt:* „Intru în birou şi mă primeşte chiar fel Ia' uşă, prom^ţlndu-mi foarte cdrect numele. *Vn b&m* â&ţââst, *cit o Tţksă,â& lemn* fără *vid* un dosar, avînd te stingă lui *a* măsuţa pe care se,a£î§ telefonul E inaî pufin rigid văzul de aproape. Eşte cfeyâ «&#Î4, proaspăt virginal, în faţa aceasta binet^sia^ii;;^ de bărbătească. Ochii îi sînt umezi, umbriţi de parcă te pţiveso de foarte departe ; dteedatfi privirile âîunecă pesfii fene, trecînd *ăîncolo*. Are o voce caldă,, mică, deosebita cte vocea pe ca?e am auzît^o de aţîteă ori radiodifuzat^ Mă înttej*â <3£âpre studiile pe dâre le-am' fâcut în Ijidla, ^fespre exj^dftţele mele portugh^e; cînd îi vorbesc despre *Şamzgr $1 revoluţia dîn pâftugali^L* pe care abia o tei^şinaseîn, pare surprins 4? informaţia documentară şi de interpretarea pe care/ocfeu creaţiei ^Statului Nou" *(Estado kovo%* , / ;p

&u$tenFţa trebuia să durezş 15 miiu*tş, dar cînd secretarul atcxteaS ^iup|e că trecuse sfertul de esas, Saltar i-a făcfet semn cu mStia* A. revenit *du|tă un sfert de'o@*s *şi* $*a*refra3 îndată, *în* sfirşit, cMd trecuseră 55 *de* minute, am Voit de-inai inuBe 0*1 să mă scol. Salaaar s-a ridicat deodată, mi-a urat drum bun şi mi-a strîns cu seninătate mina * * \υ •<.•->•

Ajun^acîasS, am îttsemttat în *Jurnal;* şrinănimţ it şî *pm* î^dcl^ tot ce-am s66otît; Interesant *îh* această lungă au-(Htel^^epitite după 4$ dte ani* Unele'fragmente mi fr^u pârât extrdtn de preţioasşl Af îi foutât să le rezum ai*â* Pe ^ pagină separată aîii ţfeţât tbţ *cee^'c^ţş* referea ^jsi-*i^pk*^actuală a Eomâggfel şi* mai ales, fa problemele £i <iriz^e pec^re Ie va ÎPsftiwţ^Bbm'^iua dujpă încîieîerea,rSz-Ix)iu^ Ş^?jâtpi <^*$gaj££ ca*, î|jfr-un chip jpgen^osj dcpsi-acstea^isŞ^g^uiin xîiestj *pet^oxM* a^esaţ ma, re^Blkl Antonfescţi. -„^Paca #ş 4? îţi îpou lui,' isp^Ş în esenflt Saiazar, eii' ăş păstra m,|arlfc.cîf'i^li^ul£&!^nuit& Mareşalul Antonescu nu e un politician f A-â^dobîndiţ

- * textul întegrM w găs*'ldtul intr-o eventual selecţie dio *Jurnalul* lusitan (1941—45), ^ ^. , •... .

poziţia pe care o are prin sprijinul unui partid poMtic ; singura lui forţă o constituie armata. Atunci de ce s^o risipesc în stepele Rusiei ? Păstrînd-o, în ţară, sau cît mai aproape de frontierele ei, mă voi putea sprijini pe armată ca să pot face faţă dificultăţilor." Evident, Saiazar sugera mareşalului să urmeze exemplul Finlandei[4]. Am recitit de mai multe ori această pagină, aproape învăţînd-o pe dinafară, şî am introdus-o. îh curierul cu care am ajuns Ia Bucureşti. Dar, datorită împrejurărilor pe care le voi relata îndată, am socotit prudent s-o distrug.

Cum era de aşteptat, lunga mea audienţă la Saiazar, şi mai ales faptul că trei zile în urmă am plecat la Bucureşti, au atras atenţia anumitor servicii secretş. Ministrul Victor Cădere m-a informat confidenţial că sînt deja urmărit de agenţii Gestapoului^ adăugind că situaţi se va cpjmplica după ce voi ii primit de mareşal şi de Mihai Antonescu ; a insistat sft^fiu „cît se poate de prudent".

Am răriiăs două zile la berlin, petrednd aproape tot timpul cu colegii mei de la serviciul de presă. Notam îh *Jurnal*; „După cinci ani, găsesc Berlinul mai trist. Lume puţină, şi paroă toţi au o preocupară în privire". Ara luat apoi trenul spre Bucureşti, şi 24 de ceasuri după ce-am deficit pe, peraaui Gării 4e Nord, am fost chemat în audienţa dq.jylihai Antonescu, vicepreşedintele Consiliului jdelitoiştrL ,

Audienţa a avut loc la ora 8.00 seara. Mihai Antonescy Începe prin a-mi şpunş că mă cunpfişte de la „Cuvîntul", cînd vepea să-1 vadă pe JşTae ţonescu, şi că el nu obişnuiesc^ uite ^ cunoscut „înainte vreme* *[Jur* *VM).* 'Stăm d^vbrbŞ* yre\m ceas^ imul în faţa alt\iia pe fotoliile diţi fjştţşi ^iro^tiiLfi transmit „mesajul" adresat de Sâ^Wr "mweşklaiiii, dai: cii Oarecare greutate, pentru că mă" întrerupea mereu. îi] plicea să vorbeasdă : mi-a spus o seamă de luciri, ttu^Uîpsîte de inteligenţă, dar destul de banale şi, mâi ale^or^ric exprimate. După felul cum mi-a vorbit despre militari C,au spirit pragmatic şi *ŢIU* ştiu să conducă o ţară"), mă îndoiesc că i-a Comunicat mareşalului „mesajul" lui Salâzar...

[4] Inutil să discut aici In e&iig&şură putea fi imitată politica mareşalului Mamţerheim.

Chiar ie a doua zi, ducîndu-mă la Ministerul Prop* gandei să-4 văd pe noul ministru, profesorul Alexandra Marcu, mi-am dat seama că sînt urmărit. De atunci, de cîte ori ieşeam din casă, sau din locuinţele familiei şi ale prietenilor, sau de la minister, identificam — uneori pe loft alteori cîteva minute în urmă — pe cei doi, trei agenţi care încercau să-şi îndeplinească discret misiunea* Trebuia, deci, după expresia lui V. Cădere, să fiu „cît se poate de prudent". De aceea am întîlnit foarte puţini dintre vechii prieteni: Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Dan Botta şi alţi cîţiva. L-am întîlnit doar o singură dată pe profesorul Alexandru Rosetti. Am evitat să4 văd pe Mihail Sebastian, şi faptul acesta, care m-a îndurerat, iar pe Sebastian 1-a mîhnit profund, va avea grave consecinţe mulţi ani în urmă.

Rămîneam cît puteam mai mult în birfcul meu din Strada Palade (puriînd îa punct articolele care au constituit volumaşul *Mitul Reintegrării)* sau eu membrii familiei. Corina şi Ticu erau aşa cum îi lăsasem ; doar Sorin, caire sta să împlinească cinci ani, nu mai seiaăna cu băieţaşul timid şi distrat din primăvara £940. Fratele meu Nicu fusese mobilizat pe loc, în laboratorul de^^^c^iimie pe care-1 conducea. Părinţii mi s-au părut mai îmbătrîniţi. îi ghiceam totuşi fericiţi ştiindu-mâ departe de ţară, departe de front.

\ Din puţinele discuţii cu prietenii, din tot ce-mi povesteau ai mei, nii-am dat seama dă mareşalul nu era prea popular, iar Mihai Antonescu era detestat; în cel mai bun caz, nu era luat în serios* In ceea ce priveşte războiul din Răsărit, cred că puţini români erau conştienţi de consecinţele dezastruoase ale unei înfrîngeri. Acea săptămînă petrecută la Bucureşti mi-a rămas în amintire ca ţin vis melancolic, şlrăbătut de coşmaruri. Şi totuşi nu puteam băniii atiţnqi că — în afară de Corina şi Sorin — jiu-mi voi mai revşdea familia, nici ţara, nici jn^ajoritatea prietenilor, iar biblioteca, m^uscrisete şi dosarele cu note şi corespondenţă îmi Vor rămîne inaccesibile, păstrate în podul caselor în care au locuit d£-a lungul anilor părinţii *şi* Corina. \ *

Am răsufla! uşurat cînd treriul s-â desprins de peronul Gării de Nord. Pînă în ultimul rxioment fini fusese

*eşmă $ă *m* iiU: chinui, priofaSufi pretext okrecare, de către 3emci**1 Secret, aşa eum fie întîmplase cu unii din colegii mei, Veniţi *An* misiune, sau în concediu, ia Bucureşti *F&gm&* pe care însemnasem „mesajul" iui Saiazar o arseşem îndată ce am văzut cu .c&ă vigilenţă 6raa^t învmărit Din acelaşi motiv n-am îndrăznit să iau eu mine *Jurmlul* anilor 1928—18*9, pe care Nina îl ya încredinţa *mai* itezdu iui N. I, Herescu şi care se va pierde, cîţiva ani Io/ uriifcâ* ^împreună cu alte j&anuscrise şi scrisori ale fa»

fienaţn oprit două *zile* Ia Berlin. Unul din ataşaţii de *PWSk* Goruwami, m-a condus laiocsuinţa lui Cari Sefariiidt, ta Dahlem. Sehmidi încheia atunci cărţulia despre **P&mint #* Mare* şi voia să-mi pună cîteva întrebări despfre *B*m*i<** gaha şi civilizaţiile maritime. I-am vorbit despre Caraa&ns şfeîn specăali despre 'simbolismul acva&- (Gorunsanu îi dăruise volumul H din ,^afaxrasisf tinde apăruse Jfotes *sur le sifmholvsme aqwatique.)* în perspectiva lui Cari Scfainidt, Afebif *iMek* ora cea mai mare creaţie a spiritului naanifca *mp& Odiseea* ; toi părea cucerit de Os Z^sioJos, Citită în traducere germană. Am stat de vorbă trei ceasUri; IOT îns^pdu-ne la staţia de metroâ, ne-a explicat de ce.eon«kfera aviaţia un simbol fce^g&rp.w

vpiiată ajuns la lisabona ara reluat; cel puţin aparent, prdgeamui întrerupea două săptămîni în UHTML Fofiesem ntemfoconsilier cultural, ceea arirai îngăduia să citase numai unjdar pe zi. Restul timpnlaî B p&teaia consacra «tudiului şl «crisului. *Am pmt,* deci, să refac uh teng ir&^ttieât din cart*, îne» neterminata, La iranfeqpre, esffi* vi tipăfrea fti nfc>lua$H JÎTdin „^moW'. De a$emef**a, am *îr^St* ! % d a & ^ s ^ ^ yota*ţiliripuWicat în 19*4 titîuî ^05Ko7»e»65ţ, £o*i«te do Orfeiae. Istoricul João Ameal ^ ^ să colaborez la colecţia ^Gfiâdio" pe care o coad^a. Continuăm, *precum se* vedeţ, acţiunea de aprojfiere lu^-româna, începută"cu articolele din *„Ac$(w,şi* cartea de^ir^ Saiazar. In acelaşi timp organizam *UQJ* program de schimbujri culturale. L-a jnaiţgurat

N. I. *Smmcn,* invitat $ă eonferenţtese ta Univeiisit^^

... Jiu^buteam, totuşi, M-mi păstrez întotdeamiaJfeniAătatoa Veştile de pe îroatiil răsăritean nu erau ăachi** Jatoare. Simţeam că se pregătesc catastrofe şi pTefaceft radkale şi mă întrebam în ce măsură vor putea iupravieţui valorile spirituale în care credeam. Căutam sprijin tn îMditaţia cîtorvâ texte (fe mistică^şi metafi^efi,: ta Contemplarea operelor de artă. De aceea 1*âin.Siît^^ bucurie fctecN.L Herescu la 1ladBdrâoeiâma^il«ffl^şi cu mine, vreo zew.aI3£--ift':-S^ criticul şi istoricul artelor Alexandru Busuioceanu, ne-a călăuzit în Castilia ; am revăzut Toledo, am deseoperit farmecul .acelor fabuloase orăşele, Segovia* Aranjuez. Am stat iijî&l *de* vorba *cu* Eiigenio cfOrs, pregătind împreună aseîefttîl *din* s^etfld^ţuVpe'care. aveam,tfe ginfffŞ'1fe traduc tn româneşte, i/eriîicam ceea ce desfi^ilşeâa:^ *meSt i* 'ftppotriv^ ,,teror$ Istoriei* cea; mal lîţnS^arâî^ .ă^^'b^ritefajy religioasa. era ^irittmlitaţeâ, : creaţia»

^ ^ ^ ^ k mulţi c^p^tribţi şi mi3jţi; ^rdpeiil, ăm *bâţ^* ^t^/^TCbstrcarea 'trupeldr. americane rjtnAlrîea de Nord *tâşg/t* lin semnal încurajator. Stanele/Uîflte reCtţnaşteau paiirii^feş, ptobleftielor europene:-par 6perâ|îa ri-a^ayitt rezultatele^ aşteptate; campania se ^a prelungi pînă îa aprilie 1943^ îh ajunul Crăciunului am primit cărţulia lui Cari Schmidt, *Land urbd Meer.* Ii tjrîiniseska mai demofit gîmtBOlsăa?, Hî. Dtotr-9 scrisoare a Ooruneami am *Emsi* Jungsr: & ceruse.lui Cari Schmidt ^ohimid ^41U^e ou ei, în raniţă, tând fusese mobilizai şi *Mitm ţpb* frtmtnl4e Răsărit". în ianuarie 1943-am fost invitat *da* fctlil Ctaîvmităţu daifi^unchen să asist la biaugurarea Muzeutul cehtral asiatic „Sven Heddin^. Dar, pretext&iâ o *fgăpS.* rebela, nu isi^am dus. Eram* obseda* de agonia arma-
•^JL—UJ- " '•

> * în tâteătfcrii doi ^ vor na! aonfereaţta **f$* sâ^riti r»ra^. O pksă. a îfernaBdel de C^fătro va H Jucată, în *m* Ia »atoU K«ţ18R^1^% Bucuraştţ, iar Geor^e *Ge&gzscu* va & invitat» in I9iâ, să dîrîîeze* o serie de concerte.

« Am: citit f&ai târziu In /tmtaîal lui Jttn^&r impresia pe caro I-a lăsat-o articolul meu *Notes sur le sytnbotisme aquatiqm.*

telor încercuite la Stalingrad, unde se aflau şi cîtevaî dîvi-* zii româneşti. Nu mai puteam adormi decît cu somnifere.

i *M&* apăram cum puteam. Mă apăram mai ales încercând să scriu. începusem un roman—intitulat, provizoriu, Apocalips al cărui personaj principal era un semidoct mitoman. In acel an am întrerupt şi am reluat romanul de mai multe ori, apoi l-am abandonat definitiv[7]. în februarie am început să redactez un lung studiu comparativ despre riturile de construcţie, pe care l-am terminat în $teva luni. A apărut, la sfîrşitul anului, sub titlul; Co*teentorii la legenda Meşterului Manole.*

Personalul Legaţiei se dublase. Fostul însărcinat cu ^faceri de la Washington, Bruţps Coste* sosise mai de raiilt; de la Helsinki venise Dinu Cantemir, iar de ia fliicţureişti, Tic\i Buiileanu. Facultatea de Litere din Lisaonă înfiinţase un lectorat de limbă română ; N. I. Hetescu recomandase pe un fost student al lui, Victor BuescitPe măsura ce se prelungea războiul, Portugalia devenea toai îin|)ortant^ Ţară neutră, aliata seculară a AngîieC dar ayîrid îin guvern naţionalist şi anticomunist care rupsese de mult relaţiile diplomatice cu U.R.S.S. Pentru noi românei, Portugalia era$ hiai preţioasă, datorită latinităţii de la care ne revendicăm şi unii şi alţii. Continuam, deci „propaganda culturală" prin articole, interviuri, "recepţii, întîlniri cu gazetarii şi scriitorii portughezi.

La sfîrşitul lui aprilie, am acceptat cu bucurie invitaţia ministrului nostru la Madrid şi l-am îhtovărăşit într-o îqngă krălătorie di maşina în Andaluzia. Am vizitat pentru intîia oară Cordoba, Sevilla, Granada, Malaga, Cadiz. Cu dteva jBile mai înainte, Nina plecase la Bucureşti; mi s-g părut trist% îngrijorată. Din scrisprile primite prin curierul diplomate, am,înţeles pă a fost internată într-o clinică timp de 6 săptămînă, dar mă asigura că nu era nimic grav. La 19 iunie, cînd ftra întors» însoţită de Gâza, mi-am dat seama că nu-mi spusese adevărul. Atunci mi<-a mărturisit că, datorită unui-diist, a suferit o intervenţie chirurgkală minoră, dar care, totuşi, o obosise. De fapt, fusese operată, mult prea tîrziu, de o tumoare malignă, dar rugase pe toţi — familia, prietenii, colegii de la Legaţie- <i6^ torii să nu-mi spună nimic. Am aflat adevărul cu la-tine săptămîni înainte de sfîrşit: * .,. '*

[7] Voi utiliza acest pertona], Vădastra, în romanul *Noaptea* df *Sînziene.*

Prima jumătate a lunii noiembrie am petrecut-^'% Paris, Nina trebuia să consulte un speciâlfet. M-a asigurat din nou că totul merge bine, că nu trebuie să-mi iac gtiji. într-adevăr, s-a întors foarte bine dispusă di^ta clinica pariziană care îi fusese recomandată de chiriirgtd de la Bucureşti; rezultatele analizelor erau satisfăcătoare. La Paris i-am cunoscut pe Georges Dumâzil, pe Rene Grousset, Paul Morand (atunci, ambasador la Bucureşti), Jean Cocteau. Am petrecut aproape tot timpul cu Emil Cioran. Cu el am colindat librăriile şi am cumpărat mai multe cărţi'decît cumpărasem în doi a#i la Lisabona.

Acea scurtă imersiune în^tmoşfera culturală a Parisului m-a entuziasmat. Ihţll^geam cît mă costaseră, anii petrecuţi depapte de biblioteci,.lipsit de contacte prelungite cu orientăliştii şi istoricii religiilor. Evident, îmi'făCuseni doar datoria, şi încă în cele mai bune condiţii. Ştiam că din cauza miopiei şi a pieuritei de care suferisem,în 1938, fusesem reformat; dar aş fi putut fi trimis ca reporter pe front, ca atîţia alţii. Trebuia însă recuperat timpul cheltuit cu „propaganda culturală" ; cu alte cuvinte, trebuia să dublez orele de lucru. Cînd, la sfîrşitul lui noiembrie, arii primit telegrama lui Herescu, anunţîndu-mă că la 12 deceriibrie vet avea loc concursul pentru noua catedră, am răspuns că nu mâ *v6i* prezentă[8]. Simţeam că epoca de "'cSreaţie" în contextul culturii româneşti contemporane, era încheiată. Ştiam, că mă aflu în pragul unei noi etape.

Jţm petrecut revelionul în avenida Elias Garcia, foarte modest, doar cu Brutus Coste, Leontin Constantineâcu şi soţiile lor. AntA 1944 se vestea, pentru ,noi, românii, destul de întunecat. Către sfîrşitullui ianuarie notam în Jurnal: „Aş vrea să scriu despre *teroarea Moriei".* Daf m~am concentrat asupra *Prolegomenelor (^Trăite d*historia des religions);* dispuneam de un bogat material documentar.

[8] Herescu *mi-a* fost recunoscător, căci mai puţin de un an în urmă, s-a refugiat cu familia* la Lisabona.

r

(ttk afara cărţilor adtfşe ele ia, Paris, cumpărasem ceîeeţii întregi din Finlanda, Germaitfa $ italia.) Lucrul *ti Pr$-Ugomene* mi-a redişt echilibrul sufletesc şi m-a ajtitat'^ rezist încercărilor pe care ni le pregătea „Istoria", pupă ce g^vieticp au trecut Nistrul şi în*tpnp. ce* âtriaţia anîmcanâ bombarda masiv Buwreştiui, vjâţa noastră a I^eî ;Şi a mea, a fost:tin coşmar* La răstimpuri, o întîlnire^o lungă conversaţie cu un gînditor sau un artist de seamă* mă* elibera de .opresiunea prezentului Aşa au fost, la sfîrşitul Iţit inai, discuţiile şu Cari Schmidt — venit pentru o sâpr t&nîna in iV>Hugalia şi cu Ortega y Gasset.

, I& titnpuţ. verii saţiătatqf Jfţnei s-a înrăutăţit. Din fericire, %& xjerescu venise cu soţia şi fata şij-am tovîtaţ *$%*locuiască la hpt(!^rdtiseră hainele şi banii în âvîmiul^rman cu care 'călătoriseră.; aparatul fusqie bqmliardaţ şi incendiat într-un aeroport.) *m* acele zile şi nopţi aţît de grele, prezenţa unui prieten din ţară mă j^uta mult.

Doctorul ne-a. sfătuit s-o internam pe Nina într-un sanatoriu, şi antune „Casa de Saude e de Repouso* din usa. la cîţiva kUcpietri de lisabona. A rămas >acolo două luni, august *ii* septembrie', dar k^yftatele au fc^ţ mediocre, ţlţ ^iţrşa^ ^^tilfij^'Rca^âiueî la 23 august 1944, aproape tpţ$ t^ţtonarîi Legaţiei au fp$ rechemaţi în ţară, dar, ţftâtă 1& gâ&rea ţinui najâdc de trai^sp^rt^ primeau fiecare o treime din salariu. Evident, economiile pe cşxe le Xă-c^sem abia au pujtut, acoperi cheltuielile celor două' luni de sanatoriu, infirmiere^ meidfiţamentele şi viatele doc-icfeiilui. Bţuţus Coşţe^ nwniţ ^ăriginat cu afe^eri după rechemarea n^nlstruluî Cădere, a reuşit să-mi abţină de la ISpnlaterul de Externe un supliment important şi astfel puteanvface iată cbeltuielilcr.

In nl&mefe săptămîni, Nina a supravieţuit exclusiv prin transfuziile de sînge. De mult nu mai putea citi. Doctorii se minunau de rezistenţa ei S-a stins, în somn, în dimineaţa de 20 noiembrie. O bună parte din noapte Tămăsesem la căpătâiul ei, dtbiân-1 jEv^beBa Sfîntului loan. Mă consola gîndul că nu va mai şuieri.

Am'^dut o bună parte dîri bflăiotecă, am *păi$şk ^^p^ţi^d ăm* avenida *Elţas* Şwpia pi, în ţraajm» €^*mml^m^m* rauia£ — Maaia, bătxma şi devotata neăs^ Glia ji cu jnîae — ia Cascaes. Am IndanSat, pentrişase l^ni, ^ casă veche dar inpă mtîriă, apar§mM unei isşniiîi 4 i r^şi« | scăpătaţi. Casa era alezata tetr-^o fitră*. «&i$a pitorească, 13 rua de Saudade, gi avea o imi£ă terasă #eo$upra şt%K&oii lacîţiva metri de^eeam. în cea nam «pa* ţtoesa dintre încăperi se aflau cîteva rafteri gaaie^,des^ tule ca să încapă cărţile pe care le păstrasem.

jMNUâl *vrem®* n-am putut <riti <fedît BîbEa si *#ţrra *au-*IwisrKipi&egawd, ILeon Şesrtov,r» TM1they, Bkd^ger — ?i »-fim puiuţ serie decît *Jurnalul.* Şi-totuşi, urmărim ea mietate m«csul războiului "Eram izolaţi de ţară -şi pu-^tnele ştiri privitoaa?e ia România le aflam din ziare «au <3SC|iKjnd posturile de *?&âm.* Iia^r-o seară am prins Srrtîmplătea* b emisiune |n limtoa romăuă. Era buletinul ^te ştiri transmis âlnie-d^ te Bi^ourejti ziarelor din provincie. De atunci l~am ascultat cu;reg&Uriia^ .tommiicînd *hxi* Brutus Coste notele care le lua Giza. Aşa am fost informaţi de ttote crizele şi dificuităţâie ţie care 4e-au înfront^; în *mem* iannă şi primăvară primele „guverne IfBere" *4m* ikanâiiia.

Reîncepuseră insomniile, pînă la Ş.W—4.00 diiriîpesţa dar n-am mai recurs la somnifere ; reciteam şi meditam BvmigheBile, încercam să descopăr direcţia pe care/ urmîn*-o, aş fi putut ieşi din l'abarJht. Mi se părea, de mult, cS m-am rătăcit într-un labirint, cu'dît trecea timpul, cu atît mă convingeam că e voiiba de încă b încercare mi-pafic^, aşa cum fuseseră multe crize din ultimii ani. Dez-n^ejtîile, depresiunile şi suferinţele Se tot felul Lşî. aveau un ^ens : trebuia să le înţeleg £a o seamă de „torturi iniţiatice" pregătind moartea simbolîdă şi reînvierea spirituală către £are mă îndreptam. Ştiam că nu puteani răndbe fedefînit în starea în cape mă aflam : rra mai eram cel din prixnul an al războiului, dar Încă nu xkteîndisem un *aît mod de a fi.* Mă aflăm hrtr-o fază dbscură, ^Je tranziţie.

De altfel, lumea întreagă era pe cale de a se transforma, şi cel puţin una din transformările importante nu putea decît să mă bucure, pentru că o prevăzusem şi o anunţasem în multe scrieri din anii 1933—1940. India se afla în pragul independenţei şi, inevitabil, Asia reintra în Istorie. Pentru mine, evenimentul nu avea numai o seninificaţie politică. Curînd va deveni posibilă o nouă confruntare — pe picior de egalitate — între spiritualitatea orientală şi cea occidentală. Dar dialogul nu era posibil decît dacă *adevărata* spiritualitate orientală — adică, matca sa religioasă — era corect cunoscută şi înţeleasă îh Occident. Fenomenologia şi istoria religiilor, aşa cum o practicam eu, mi se părea a fi cea mai convenabilă pregătire pentru acest iminent dialog. Pe de altă parte, lumea arhaică — „primitivii" pe care antropologii îi studiau de un secol — nu putea rămîne multă vreme sub înfăţişarea ei colonială. Dar, pentru occidentali, înţelegerea spiritualităţii arhaice era încă şi mai dificilă, căci presupunea *,p* minimă comprehensiune a gîndirii mitice.

*v De aceea, cînd am reluat lucrul, m-am concentrat cu pasiune asupra *Prolegomenelor.* Cum adunasem şi clasasem deja documentele esenţiale, redactarea înainta destul de repede. Mă duceam din ce în ce mai rar la Lisabona. Rlmîneam toată ziua în casă, scriind. Serile mă plimbam o jumătate de ceas pe malul oceanului, ascultam buletinul de ştj£i4£r după cină mă închideam în odaia mea şi lucram pîi& la 3.00 dimineaţa. Acest program, pe care îl numisem „balzacian*, era întrerupt la răstimpuri de vreo ştire prea gravă (eum a fost, bunăoară, demiterea brutală a generalului BScjescu de către Molotov). La sfîrşitul lui martie, taprgună cu Lşpntin Co^tantinescu, âm parcurs pe jos, în opt zile, cîteva s\xte de "kilometri şi am ajuns la Fatiţria. Ca să mă odihnesc lăsam uneori manuscrisul ***Prolegomenelor*** *şi* reluam ***Cosmos*** *şi Istorie (= Le Mythe de Vâternel retour),* cărţulia în care încercam să precizez originile fenomenului pe care îl numisem „teroarea Istoriei".

Aşteptam, ca toţi ceilalţi, sfîrşitul războiului, Cum mă hotărîsem să nu mă întorc, deocamdată, în ţară, speram să pot ajunge cît mai repede la Paris, ca să pun la punct cele două cărţi şi să încerc a ie publica în limba fran-

ceză. Le consideram utile pentru dialogul OrienfcQccident. Contribuiam, în orice caz, la depăşirea provincialismului cultural de care sufereau încă unele ţări europene. MJ»se părea că însăşi istoria contemporană ne obligă la o deschidere către valorile universale. Nu aveam sentimentul că, fixîndU^mă cltva timp la Paris şi publicînd în franţuzeşte, mă rupeam de cultura românească. Ştiam că nici o cultură nu este monolitică, dominată exclusiv de o singură tradiţie spirituală. La originile culturii româneşti se aflau două tradiţii : a plugarilor şi a păstorilor ; aceasta din urmă era mai deschisă către valorile universale decît cea a agricultorilor. Modelul exemplar mi se părea a fi iudaismul intertestamentar, cu cele două surse creatoare : cea a Templului şi cea a diasporei. Aceste idei le voi relua şi discuta încontinuu în primii ani petrecuţi la Paris.

La 29 mai am aflat de moartea lui Mihail Sebastian, călcat de un camion cînd se ducea să-şi deschidă cursul de literatură franceză la Universitate. Vestea m-a îndurerat şi amintirea acestui accident absurd m-a urmărit multă vreme. Uneori mă dobora sentimentul ireparabilului : Mihail Sebastian nu va şti niciodată motivele pentru care am evitat să-1 întîlnesc, la Bucureşti, în vara anului 1942. Eram sigur că m-ar fi înţeles de la cea dintîi întîlnire, că am fi regăsit vechea noastră prietenie. Dar destinul hotărîse altfel.

Am lucrat, aproape cu furie, la *Prolegomene* pînă la 19 iulie cînd a trebuit să ne mutăm într-o casă situată chiar în faţa halei de peşte, pe care familia consulului Călin Botez o închiriase pentru vară. Şi aici, îndată ce-am găsit o masă de lucru, m-am reîntors la manuscrisul *Prolegomenelor ;* dar n-am izbutit să termin cartea.

Nicolae Herescu plecase la Paris la începutul lui iulie. Spitzmuller, fostul însărcinat cu afaceri la Bucureşti, care îmi cunoştea *Yoga* şi revista „Zalmoxis", îmi făgăduise mai de mult viza franceză. Am primit-o abia la sfîrşitul lui august. Atunci am vîndut aproape toate cărţile care îmi rămăseseră (ştiam că-mi erau uşor accesibile la Paris) şi am

oprit **locuri *în* wagoi***Sr3it^: "Oitimcte **«ide pefcreciâe far** C**&sisaes mi** fost cele mai grele şi mi părut cete- **mai** lis»g&4Caaai î» care locuiam de şas*e săptămtni **teebuia Să fie** 4ărîmată pînă la 1, eeionaforie. ***TxU&m* da ra&toa,,** cu batista în rmână, gata **s**-o afişăm p$ **gură** de ctte **o**?i **o** adiere de vint ridica praful **de**^ge stradă. Mi **se** păpea **o** imagine a Europei la sfîrşitul celui de-al **doilea** război'mondial.

•*n* - *î*

kr.d< -

APENDICE

Nicăieri, în nici o ţară, n-am ascultat o chemare mai melancolică, mai sfîşietoare ca a tocilarului din Lisabona. Meşterul acesta obişnuieşte să-şi vestească trecerea pe străzi suflînd într-un nai scurt cîteva sunete de o tulburătoare tristeţe, lungi, şovăitoare şi sugrumate brusc într-o chemare ascuţită, ca un cîntec rănit. Tocilarul îşi fluieră deznădejdea mai ales în după-amiezile calde, cînd soarele adoarme marii arbori şi o boare sticloasă se prelinge pe caldarîmuri. Parcă ar fi ultimul om viu petrecîndu-şi jalea într-un oraş părăsit.

Şi iarăşi îl aud către apusul soarelui, cînd văzduhul îşi recapătă transparenţa şi începe \să fumege arborii bine mirositori. Este fără îndoială cea mai desăvîrşită expresie a lui *saudade.*

îmi place să stau, în după-amiezile acestei primăveri tîrzii, în Plaga do Commercio, pe balustradele Tagelui Sînt atîţia pescăruşi neodihniţi care îşi încearcă norocul în apele tulburi, galbene, uleioase, ale fluviului — şi urmărindu-le zborul scurt, zvîcnit, între un ţipăt şi un salt înapoi, mă trezesc tîrziu fără gînduri, liniştit, depărtat de mine însumi, întrebîndu-mă cînd s-a transformat lumea din jurul meu şi a ajuns atît de frumoasă.

•

Acesta e un popor trist. Mi-a spus-o odată un prieten portughez, dar n-am vrut s-o cred. Cu cît îi cunosc mai bine cu atît mă conving că *saudade* nu e o invenţie a Coimbrei, a poeţilor şi a călătorilor romantici. Portughezii n-au expansiunea meridionalilor, n-au nici un fel de vehemenţă, nici un strigăt izbucnit din prea plin. Mă gîndesc la toţi prietenii mei, la toţi portughezii pe care i-am cunoscut, la oamenii zăriţi în trenuri, în pieţe, aşezaţi la mesele din cafenele, în sălile de spectacol. Toţi au o ciudată, neîndemînatică pondere în mişcări, deşi nu sînt placizi. Sînt melancolici, zîmbesc întruna, pierduţi, sînt afabili ca toţi acei care poartă cu ei o tristeţe nelămurită, fără motiv.

PARTEA A CINCEA

Incipit vita nova

XIX

PARIS, 16 SBPTEMBBIE 1945

.Am ajuns la* Paris duminică *W* septembrie, kt gară ne aşteptau Emilr Ciocan şi Lkă Craeanera —» un. ^om de afaceri"» prjbeftn şi protector al mtelectualiior, pe care îl cunoscusem?^ înainte. Cioran ne găsise ca- *mşție* la Hotel de 1/Avenir^ în rue Madame, foarte aproape de Jardin du Luxembourg. Am dejunat la K.I. Herescu* în apartamentul pe care H cedase, provizoriu* un coleg, Era^jtot atît de optimist. Spunea: mai avem kică un an greii de trecut; după aceea situaţia se va îndrepta.., Seara» ca de atîtea ori în acea toamnă 1945, Cracanera ne-a invitat la un restaurant scump (mai precis, de „mar- *ch€* noir") ; au-mi venea să-mi ared ochilor cţînd am vă- zut nota de plată, -

Săptămînă a trecut repede. Erau formalităţi care tre- buiau împlinit© chiar a doua zi;, ne-am înscris la poli- ţie şi la primărie* ca să obţinem cartelele de alimente # cărţile de identitate* Aveam acum un paşaport sim- plu, dar viza franceză era valabilă pe o durată ilimi- tată şi asta ne uşura situaţia. Cînd nu eram invitat la masă, mîncam din proviziile aduse din Portugalia (cutii *ăk* sardele, coriserve de carne, pesmeţi, zahăr, cafea, ceai). După socotelile mele, ecenomiîle pe care Ie făcusem în Ultimul an ne fegăduiau să trăim modest; studenţeşte» ep^nouă luni*. Knâ atunci speram că voi putea obţine en&irsă de stucfii sas* un post la vreo universitate ame- ricană. *Ştiam,* fi* *mAm* caz, că nu pot conta pe on^iariile #rţiîor *ki* pregătireînainte de un an* doi

Foarte curînd am reîntîlnit pe Stephane Lupasco, pe Georges Dumezil, pe Rene Grousset şi am cunoscut cîţiva indianişti de seamă: Louis Renou, Jean Filliozat, Paul Masson-Oursel. Prezentat de Renou şi Dumezil, am fost ales membru al Societăţii Asiatice. De atunci, ani de-a riadul am asistat cu regularitate la şedinţele venerabilei Societe Asiatique. însoţit de Emil Cioran, am fost într-o după amiază la Elena Văcărescu, numită de curînd consilier cultural pe lîngă Legaţia României. L-am reîntîlnit, după cinci ani, pe Eugen Ionescu, am cinat în apartamentul lor din Claude-Terrasse şi Rodica mi-a arătat, cu mîndrie, pe Marie-France, care împlinise de curînd un an. Am reîntîlnit, de asemenea, pe foştii mei studenţi, Mariana şi Mihai Şora, şi am aflat cu bucurie că Gallimard acceptase manuscrisul lui Mihai, *Du dialogue interieur.* Am cunoscut mulţi români cu care mă voi împrieteni repede ; printre cei dintîi, pictoriţa Lili Vefea, în atelierul căreia aveam să petrec multe după-amiezi de duminică, şi Lizica Codreanu, care punea la punct, pe-atunci, o gimnastică medicală, folosindu-se de anumite exerciţii hathayoga.

Descoperirea Parisului era prilej **de** neaşteptate bucurii. Nu numai muzeele şi parcurile, dar şi concertele (mai ales ale ansamblului *Ars Redivîva,* condus de Claude Crussand), spectacolele (încă nu am uitat *Meurtre dans la CaîJiedrale,* la „Vieux-Colombier"), cafenelele din Montparnasse şi St. Germain-des-Pres. în seara de 29 octombrie am ascultat, strivit în mulţimea înghesuită în sală, conferinţa lui Jean-Paul Sartre „L'existentialisme est un humanisme". (Sartre a vorbit, fără note, şi fără să atingă paharul cu apă, mai mult de un ceas şi jumătate...)

încercam să profit de această nouă libertate la care visasem atâţia ani. Multe săptămîni n-am citit nici un ziar (ştiam că evenimentele importante le voi afla de la prieteni). Dar citeam cu nesaţ revistele noi şi unele cărţi recent apărute ; mi se părea că trebuie şă mă familiarizez cu actualitatea literară şi filozofică pariziană. Curînd, însă, m-am trezit confiscat **de** lucrări urgente ; **cu** melancolie, mi-am **dat seama că** libertatea de care **mi**

bucurasem **se** redusese **la cele** două ceasuri pe care, **in** fiecare dimineaţă, mă încăpăţînam **să** le petrec **în** muzee, în parcuri sau pe străzi.

Ducîndu-**mă** să-**1** văd, în librăria **lui vetustă** din rue Jacob, editorul Paul Geuthner mi-**a** mărturisit **că,** dacă ar dispune de **o** cotă mai mare de hîrtie, ar reimprima *Yoga;* cartea era necontenit cerută, **şi** nu numai din Franţa. Mi-**a** sugerat **să** public, deocamdată, **o** cărţulie ţnai puţin tehnică. Cîteva zile în urmă, Georges Dumezil m^fl prezentat luj Brice Parain, care dirija la Gallimard colecţia „La Montagne Sainte-Genevieve", **şi** i-a vorbit de j&roţectul meii. Jfu terminasem *Prolegomenele (= Traită W^ţovre des religions)* nici *Cosmos şi Istorie (— Le My-Uiipie Vfternei retour),* dar pentru că Brice Parain se arăta interesat de **o** *Introduction â Vetude du Yoga,* m-am apucat de lucru. **Mă** gîndeam **că aş** putea rezuma teza mea de doctorat, reproducînd sau concentrînd cît mai multe pagini. Dar **am** renunţat repede la această **soluţie** facilă. După atîţia ani m-am cufundat din nou în sanscrită, filo**feofm** indiană şi problematica yoga. **îmi** cumpărasem dicţionarul sanscrit-francez âî lui Renou, împrumutasem texte *ţi* reviste de orientalistică de la *Sociâte Asiatique,* şi în cîteva luni stăpineam subiectul mai bine ca niciodată. (Eyident, profitasem de bibliografia critică recentă.) Ia primăvara **1940** am ţinut la „Institut de Civilisation Indienne" **o** comunicare despre lexicul yoga, şi, invitat da **pJules** Bloch §| Dr. **Jean** Filliozat, două conferinţe Jeşgore tehnicile yoghine. Mai tîrziu voi fi chemat să vorpe^**jde** către diferite grupări şi centre de studii spiritu-^hşpl'oga interesa — aşa cum **o** prevăzusem de **mult —** |un|pibUc din £e în ce ,maiL numeros şi mai variat. Evi-fĂe^^ aseffieheă intere* amemnţa **să** devină — cum ţi $| devenit curînd — o **„modăVPş** aceea Louis Renou *%i* **alţi** indianişti priveau cu simpătff* eforturile mele de **a** prezenta filozofia şi practicile **yoga** cît mai ştiinţific, situîndu-le totodată în perspectiva mai largă a **istoriei** religiilor Am terminat cartea la -începutul verii, **şi** Brice Parain mî-**a făgăduit** un avani îndată ce va intra sub ti-

par. ^/datorită' conjuncturii editoriale, *Tecliitimies āu Yoga* **riu** va apărea decît în primăvara **1548.** Diri fericire, **primisem** avansul la timp...

La începutul lui noiembrie, Georges Dumezil şi**-a** deschis **cursul la** Ecole des Hautes Etudes, Section dc s **Sciences** Religfeuses ; **cuip pe** care aveam să~l urmăresc, **cu cel** mai **viu** interes, **f§nă In 195D.** Aflînd **.că** lucrez ia **o** morfologie **a** fenomenelor religioase, Geoi^es Dumezil m-a invitat să țin o serie de conferințe în cadrul catedrei **lui de** mitologie comparata. Evident, **am** fost cît **se** poate **de** măgulit. Aveam deja dactilografiate **cîteva mari** capi**tole ; în** săptămînlle care **au** urmat, fe**-^u tradus,** mai niult **sau** mai puțin fericit, d|iva **-tineri** V> **îttl?uia** însă să aleg paginile care puteau **fi** ^ezentate **oral,** *4i* & &* **să** dezvolt comentariile mele., Am k^u**^urat** ciclul **de** conferințe la 8 februariş **1946** printr**-o analiză a** divimtăților **de** structură uranică în religiile arhaica **în** afară **de Georges** Dumezil **şi** tibetanista Marcelle Lalou, **mai arau de faţă un mic** grup de români. **In cele** 10 **conferinţe pe** care le-am ținut, am reuşit **să** discut **numai** subiectele primelor patru capitole din *Trăite d'histoire des reUgions.* Dumezil **a** stăruit să continui prezentarea **în** iarna **ştf**>rîmăvara anului **1947** dar, prins **de alte** proiecte, **n**-am apucat s**-o** fac. Am expus, însă, esențialul cărțuliei *Le Mytihe de Veiernel reiokr* **în** primăvara **1943** ; de data aceasta, în fața unui public mult maț numeros.

Cracanera mă asigurase că-mi va găsi un mic apartament, în toamna 1945, un asemenea jnivilegiu părea — cum s~a şi dovedit — aproape irealizabil. Cu totul întto^Iător am aflat că o doamnă de origine rusă, M-me Chernass, era dispusă să subînchiiieze **o** parte din apartamentul pe care-1 ocupa în rue des SaMts-Peres. Ne-am instalat în februarie 1946 ; aveam trei camere, aproape goale, şi puteam utiliza bucătăria. Din fericire, am j^sit **o** masă de lucru, pe care mi-am Înşirat dosarele şi manuscrisele,

* **'tteKfcut integral al versitffl&i franceze — ftastte *dliistoire*** **teligions* ~« **va fi** corectat **de Georges DumdziL**

începusem conferințele la Hautes j£tudes, şi masa **de** lucru îmi era de mare ajutor (la hotel, timp de patru luni, mă mulțumisem cu o mescioară şubredă}. Sanscrita Îmi stîrnise pofta de a relua gjreaca veche şi mai ales de a învăța serios limba rusă. In timpul războiului, la Oxford la Lisabona, la Cascaes, mă apucasem de.mai multe ori de rusă, dar întrerupeam studiul (două ore pe zi) după citeva săptămîni. Tte data aceasta, voiam cu orice preț s-o *învăț.* Pe de o parte,' pentru a putea citi lucrările etnologilor ruşi despre şamanismul siberian ; pe de altă parte, pentru că învățând limba (de care mă îndrăgostisem de mult) îmi dovedeam că nu confund poporul rus cu regimul actual, imperialismul sovietic. îmi repetam mereu că ura împotriva trupelor de ocupație şi, a uneltelor lor din România, nu trebuia extinsă şi asupra jpporului rus.

Dispunînd acum de o bucătărie, de cîteva teeîmuri şi o dti2ină de pahare, puteam Invita prietenii. Proviziile aduse din Portugâîța ei^ău pe/ sfîrşite,, dai? mai, aveam ftică ceai, cafea şi cîteva cutîr de sardele, ta răstimpuri, NF.l Herescu şi Emil Cioran ne dăruiau o sticlă de vin. Multă vreme n-am îndrăznit să oferim' invitaților decît cafea şi, uneori, un pahar de viii.

Pe nesimțite* cercul cunoscuților şi„ mai tîrziu, **al co**legilor şi prietenilor, se lărgea. în primăvara aceea l**-am** cunoscut pe Pbilippe Lavastine, i-am admirat mulțimea lecturilor şi imensa lin bibliotecă; prin Lavastine **l**-am întîlnit pe Dr. Henry Humvald, pasionat de alchimiş ți hermetism şi care mi-a dăruit *Alchimâa asiatică* (1&S5)* cumpărată la Cluj chiar în anul apariției. Curînd mă voi împrieteni cu Henry şi Anne Humvald ; în micul lor apartament cfin rue St. Jacques aveam să cunosc miilți scriitori şi hermetişti : pe bătrînul Paul Vuillaud (uimit **că** posedam, la Bucureşti, încă din î&26> cele două volume din, *La Kabbale Juive},* pe criticii Aime Patri şi Mîchel Carrpuges^ pe alchimistul Eug&ie Canseîiet şi^rnai ales, **pe** Ândrâ Breton, care îmi va citi cu inferbs *Techniques du Yoga** Louis Rei^ou mi^a făcut cinstea să mă invite la masa odată cu E. Benvenîste, curios, sa afle anumite amănunte despre extazul şamanilor £SÎatîci, altădată cu Paul Mus. abia întors din îndoc&ina (purta încă uniforma **de**

ofiţer). Mus şi-a adus aminte de lungul meu articol despre *Barabudur :* îldescifrase, cu ajutorul unui dicţionar româno-francez, la Saigon, în preajma războiului.

Vara 1946 am petrecut-o lucrînd, ca în tinereţe, 12—14 ore pe zi. în pofida căldurilor, am încheiat, în iulie, „Le probleme du chamanisme", studiu pe care mi-1 ceruse H. Ch. Puech pentru „Revue de rhistoire des religions" ; îndată după aceea m-am concentrat asupra capitolelor încă nescrise din *Trăite.* Şamanismul mă interesa de mulţi ani; primele documente le adunasem la British Museum, în vara 1940 ; la Lisabona citisem toate volumele din „F F Communications", cuprinzînd informaţii şi exegeze în legătură cu şamanismul asiatic şi siberian. Pretextul studiului din „Revue de rhistoire des religions" l-a constituit o carte a lui Ake Ohlmark ; urmînd o veche interpretare naiv-materialistă, autorul asimila extazul şamanic transelor provocate de „isteria arctică". Am încercat să situez „problema şamanismului" în contextul istoriei religiilor, singura perspectivă care nu-i anula semnificaţia, nici funcţia. Am analizat, deci, tipologia iniţierii şamanice şi structura călătoriilor extatice ale şamanilor în regiunile cereşti şi subpămîntene, subliniind analogiile cu riturile iniţiatice şi experienţele mistice ale anumitor populaţii primitive şi orientale. *Le probleme du chamanisme* a fost primul meu studiu care a văzut lumina tiparului (în februarie 1947). Scrisorile entuziaste pe care le-am primit atunci din partea multor orientalişti şi istorici ai religiilor m-au îndemnat să reiau problema într-o monografie mai amplă.

Evident, programul celor 12—14 ore de lucru pe zi era uneori întrerupt de „actualitatea politică". De curînd începuse Conferinţa de Pace, şi odată cu declaraţia oficială a României veniseră la Paris un număr de intelectuali. La începutul lui august profesorul Al. Rosetti mi-a telefonat, spunîridu^mi că trebuie să mă vadă de urgenţă. Ne-am întîlnit a doua zi. Mi-a confirmat zvonul pe care îl ăuzisşm mai de mult, dar refuzasem să-1 cred : intenţionând să-mi încredinţeze o catedră la Ecole des Hautes Etudes, Ministerul Educaţiei ceruse avizul Legaţiei (căci eram cetăţean român); ministrul nostru, distinsul matematician Stoilov, a întrebat Bucureştiul şi, evident, răspunsul a fost negativ. Cîteva zile în urmă, Att. Rosettî m-a însoţit în biroul lui Stoilov, „ca să vadă ce se poate face". Natural, nu se mai putea face nimic. I-am mărturisit lui Rosetti surpriza şi mîhnirea mea : nu putusem crede că un mare savant ar putea proceda ca un agent informator (cîţiva ani mai tîrziu, asemenea procedee vor părea fireşti.,.).

»

După cum era de aşteptat, delegaţia oficială la .Conferinţa de Pace, sub conducerea Anei Pauker, susţinea tezele partidului comunist, adică ale Moscovei. Grigore Gafencu şi alţi cîţiva diplomaţi români rămaşi în Occident alcătuiseră un birou de presă pentru a informa cercurile politice şi opinia publică europeană. Brutus Coste se număra printre cei mai activi. Astfel ne-am regăsit după uri an şi am reluat unele teme ale discuţiilor noastre din Portugalia[2]. Printre „tehnicienii" Comisiei de la Conferinţa de Pace se găsea şi un bun prieten al lui Coste, Anton Golopenţia. L-am reîntîlnit cu bucurie. Am aflat că expediase fostului său profesor, Joachim Wach, cele trei volume ale revistei „Zalmoxis", iar într-o scrisoare îi vorbise de mine, rugîndu-1 să-mi dăruiască ultimele lui lucrări. într-adevăr, Wach, care preda istoria religiilor la Universitatea din Chicago, mi-a trimis *Sociology of RelUgion* şi mi-a scris, anunţîndu-mă că va veni curînd în Europa. Dar n-a venit decît în vara anului 1950 ; cînd ne-am întîlnit, la Ascona, Anton Golopenţia era de mult arestat. (Cîţiva ani în urmă, soţia lui a fost chemată să-i identifice corpul...)

Luna octombrie se anunţa, pentru noi, destul de grea. Uneori mi se părea că văd spectrul sărăciei în faţă. Am izbutit să vindem o parte din hainele aduse din Portugalia. Apoi, am descoperit Muntele de Pietate, unde am depus de mai multe ori argintăria şi haina de blană a

* Discursul lui Churchill din 20 septembrie 1946, în care sugera o federaţie a statelor europene şi împăcarea definitivă dintre Franţa şi Germania, provocase nesfîrşite discuţii şi polemici. Unii naivi se întrebau de ce descoperise Churchill atît de tîrziu această îndrăzneaţă soluţie politică,..

Nineî. Giza învățase să confecționeze pălării, dar **la** început **nu** f*ăsea cliente. Din fericire, **la** răstimpuri, Brutus **Coste şi alţi** prieteni îmi expediau mici sume de bani. **Reuşeam, de** asemenea, **să** împrumut de **la** Craeanera **sumele** necesare chiriei sau traducerii capitolelor din *TrăM4.* **Dar erau zile** cînd aeest provizorat care **se** prelungea **peste măsură** mă deprima.

M-am hotărît atunci să-ţni încerc norocul **în** Statele Unite. Ananda Coomaraswamy îmi scrisese la începutul **lui** octombrie, spunîndu-mi că trebuie să vin neapărat **să-1 văd la** Boston, în **1947,** pentru că **în 1948 se va** retrage **definitiv în** India. L-am rugat **să**-mi găsească ceva **de lucru** îti S.UA,, **lâi-a** răspuns că toate catedrele de indiânistică şi istoria reîigiîlor din universități şi colegii erau d$ mult ocupate ; **dar** m-**a** asigurat că va mai încerca. **De** abia **în august 1947** mi-**a** scris că **ar** fi disponibil un post **de...** limbă franceză, la un nou colegiu care va fi înfiinţat **curînd** (în afară de locuinţă şi întreţinere aş **avea** un **salariu** anual de **2** 800 dolarri). Am acceptat şi această soluție **(îmi** Opuneam că va fi provizorie), dar, în octombrie, Louis **Renbu** mi-**a** anunțat moartea lui Coomaraswamy. **Vestea** m-**a** îndurerat profund. Visasem **la** călătoria în Statele Unite **mai** ales^ **jca,** să?! întilnesc pe Ananda Coomaraswamy, **să** putem sta de vorbă pe îndelete discutînd **ultimele** sale exegeze întemeiate pe *plulosophia perennis.*

Cu toată sărăcia, îmi continuam lucrul **la ultimele** două capitole din *Trăite.* **Mă** bucuram, de asemenea, **de** cîte ori reuşeam să cunosc personal pe unii din autorii descoperiți **de** curînd, ca, de pildă, pe Robert DessoiBe **şi** Gabriel Marcel. La începutul lui decembrie mi-**a telefonat TheodtaTe** Besterman, imit **de** curînd într-**un** jpost **important la** UNBSCG, **îl** cunoscusem **la** Londra, **In** primăvara **1940,** *$^^*tîtaisem **la** Oxford în **iarna următoare, îi** admiram erudiția **şi** curajul **de a** schimba specialitățile" : de la parapsihologic la etnologie **şi fofclnr,** apoi **la** bibliografii regionale, culminînd în **magistrala** *Biblhgmphy of Bibliograpkies.* **Afcuih 1-am regăsit pasionat** de Voltaire, **a** căi**ui** *operă,* voia* pe **atunc% s-o traducă** integral în limba engleză. Am petrecut **cîteva** după-**amiezi, colindînd împreună librăriile şi anticariatele; Besterman cerea să vadă „orice carte de sau** *despre* **Voltuke".*.***

m ':

ia 24 decembrie d-na ChernasB ne-a anunţat că trebuie să ne mutăm într-o lună. Pentru că nu mai,puteam spera să găsim un apartament, ani început să căutăm camere în hoteluri „de rezidenţă'·. Ara **găsit, pentru mine, o cameră mare şi spaţioasă la Hotel de Suede, îh rue Vane&u. Cum eram obligaţi să dejunăm şi să cinăm acasă, Giza căuta un hptel care să îngăduie pregătirea câtorva feluri simple de mîncare la un „primus". In cele din urmă a găsit, într-un hotel modest din rue de Beaune, o odăiţă care se prelungea într-un soi de alcov, prevăzut cu o chiuvetă ; aici şi-a instalat valizele şi „primusul*.**

în ajunul Crăciunului, Georges Dumezil a venit să mă vadă, aducîndu-mi capitolele din *Trăite a* **căror versiune franceză avusese bunătatea s-o amelioreze. Tot ce mi-a spus în acea după^amiază despre valoarea şi importanţa cărţii m-a făcut să uit plictiselile şi sărăcia. Mi-a sugerat să propun** *Trăite* **editurii Payot, oferindu-se, de va fi nevoie, să scrie Prefaţa. Dar cum ultimele două capitole nu erau terminate, n-am îndrăznit să prezint manuscrisul. Am încheiat anul în atelierul lui LiU Verea, aducîndu-1 şi pe Theodore Besterman; era primul său contact cu (aşa cum îi plăcea să spună) „distracţiile elitelor intelectuale franceze postbelice".**

Ne-am mutat la 28 ianuarie 1947, după două zile de tensiune *şk* **teamă; proprietăreasa avusese o ciudată criză de furie, şi nopţile am dormit îmbrăcaţi, aşteptîndu-ne la orice. Am respirat uşuraţi cînd ara transportat valizele şi cărţile într-o camionetă şi am pornit spre rue de ^Beaune, apoi în rue Vaneau, Ne-am obişnuit repede cu noul program; Lucram toată ziua şi o parte din noapte ; Giza confecţiona filării şi vizita eventualele cliente; Ia prinz şi seara mîncam în odăiţa din rue de Beaune şi uneori chiar invitam prieteni la cafea.**

◦ Theodore **Besterman** s-a **concentrat mai tîrziu exclusiv asupra corespondaţei lui Voitaire, pubîicînd** o **admirabilă** eâ*t*e **critica** îs *l&* volume.

Semnarea tratatului de pace n-a provocat entuziasm. Puţine zile mai înainte mi se relataseră amănunte tragice despre foametea din România şi, cîteva ceasuri după aceea, am aflat de avionul prăbuşit la Sintra, în care se aflau Claude Crussard şi opt din membrii ansamblului *Ars Rediviva.* Iarna şi primăvara aceea n-am avut decît două preocupări: să găsesc bani pentru plata săptămînală a hotelului şi să termin *Trăite d'histoire des religions.* Mă împrumutam de la toţi prietenii şi cunoscuţii. Am împrumutat chiar de la un student, Alphonse Juilland; sosit de curînd de la Bucureşti, împreună cu alţi bursieri ai statului francez. Uneori, Giza plîngea de disperare : nu reuşea să-şi vîndă pălăriile. (Şi totuşi, în toamnă situaţia s-a schimbat brusc ; o casă de mode i-a cumpărat întreaga colecţie şi i-a comandat alte zeci de pălării. Au fost luni cînd am trăit exclusiv din încasările ei.)

în mai am primit de la Brutus Coste, dintr-un fond special pe care-1 supraveghea, 20 000 de franci, ceea ce mi-a îngăduit să achit o bună parte din datorii şi să plătesc restanţele la hotel. Tot în acea lună, N. I. Herescu m-a prezentat generalului Rădescu, preşedintele ultimului guvern liber din România. După ultimatumul adresat Regelui Mihai de către Vîşinski, în martie 1945, generalul Rădescu se refugiase la Legaţia engleză şi, cîteva luni în urmă, un avion militar îl transportase, împreună cu secretarul lui, în insula Cipru. Sosise de curînd la Paris, unde începuseră să ajungă, pe diverse căi, şi alţi oameni politici.^Astfel l-am reîntîlnit, în iulie, pe fostul ministru de externe, Constantin Vişoianu. îl cunoscusem în ţară, prin 1938, cînd era directorul revistei „Viaţa Românească". Aflasem că în timpul războiului se apropiase de „socialism" şi credea că trebuie să obţinem, cu orice preţ, încrederea şi prietenia Sovietelor. Dar experienţele recente îi spulberaseră'iluziile. M-a tulburat pesimismul cu care privea viitorul imediat. Era convins, pe bună dreptate, că am fost părăsiţi de „Marii noştri Aliaţi" ; România, ca şi restul Europei centrale şi orientale, fusese cedată Sovietelor.

Toate veştile acestea m-au întristat, dar nu m-au surprins. După Conferinţa de la Teheran, unde Europa fusese împărţită în două mari „zone de influenţă", ştiam că

soarta noastră era pecetluită. Problema principală era; după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm", cum să ne salvăm identitatea naţională în timpul acestui nou Ev Mediu, care putea dăinui multe generaţii. Dar noi, cei aflaţi în Occident, nu aveam dreptul să ne lăsăm paralizaţi de deznădejde. Trebuia, cu orice preţ, să ne con* tinuăm munca şi creaţia, conform vocaţiei fiecăruia dintre noi.

M-am reîntors, deci, cu dîrzenie, la lucrările mele. în iunie scrisesem un studiu despre opera lui Dumezil, i pe care mi-1 ceruse, Lucien Febvre pentru „Annales", iar în august am încheiat *Trăite.* îmi rămînea de pus la punct *Le Mythe de Veternel retour,* tradus în parte de fostul meu student Mihail Şora. Dar, aşa cum îmi era teamă, efortul pe care-1 făcusem în ultimele şase, şapte luni, m-a detaşat de lucrările teoretice. în septembrie m-am trezit pasionat de Balzac. De cîte ori dispuneam de o după-amiază liberă, şi în fiecare noapte pînă tîrziu, citeam sau reciteam operele acestui idei al adolescenţei şi tinereţii mele. Curînd am descoperit corespondenţa şi monografiile publicate recent despre tinereţea şi începuturile literare ale lui Balzac. Cum în 1950 aveau să se împlinească o sută de ani de la moarte, mi-am spus că aş putea scrie — şi publica sub pseudonim — o *Viaţă a lui Balzac ;* ar fi fost o biografie compusă de un *scriitor* deprins cu exegeza diferitelor *simbolisme religioase* şi para-religioase. Cînd am abandonat definitiv acest proiect, ajunsesem cu povestirea în anul premergător primului succes de public şi de critică, *Les Chouans.* Dar nu mi-a părut rău de timpul pierdut; neaşteptatul *intermezzo* balzacian m-a ajutat să-mi regăsesc echilibrul.

în toamna aceea l-am cunoscut pe Antoine Bibesco şi am dejunat pentru întîia oară în superbul său apartament din insula St. Louis. De asemenea, am fost invitat de Maruca Cantacuzino şi George Enescu în casa lor din Bellevue. Ăm putut astfel cunoaşte mai deaproape această pereche fabuloasă de care — datorită „episodului Nae Ionescu" din 1931-1932 — se legau atîtea amintiri.

La începutul lui octombrie, urmînd sfaturile lui H. Chu Puech şi Alphonse Dupront, fostul Director al Institutului

Francejj, pe care-1 cunoscusem de mult, la Bucureşti, am dejpf» e cerere de bursă la Centre de la Recherche Scîen-Hfilţue. Cererea era însoţită de scrisori de recom^dşre de la Louis Renou, Georges Dum6zil, Paul Măssoii-Otifîsdl şî de o seamă de publicaţii *(Yoga,* **„Zalmoxis*** I—III, *Le* **yrd-Wâme** *du chamanisme* **etc). îmi închipui că dosarul meu a făcut oarecare impresie, pentru că puţine zile în urmă am primit de la C.**N.**R.S. un „ajutor urgent" de 25** 600 **franci. Dar, ca să evite o***i***eventuală opoziţie a Legaţiei, Alphonse Dupront a socotit oportun să informeze pe Stoilov* Fără îndoială, ministrul şi-a făcut datoria. Spre surprinderea mea ^ şi indignarea savanţilor francezi care-mi ^logiaseră activitatea — am aflat, la 3 decembrie 1950, că cererea fusese respinsă. (în 1951, Louis Ma&-signonva „redeschide dosarul" ; de data aceasta, cu deplin succes. Dar cîteva săptămîni mai tfrziu p^imeam bursa Bol&ngen şi a trebuit să rentmf la C.N.K.S.)**

Cîteva zile după nemeritata catastrofă" (cum o nu*-inâse un prieten), am fost să-1 văd pe Gustave 3Payot Georges Dumezil îi vorbise deja despre carte şi-i promisese o prefaţă. M-a întîmpinat un bătrîn înalt şi subţire, rare, în ciuda diabetului şi a altor invalidităţi impresiona printr-o surprinzătoare energie. S-a încruntat îndată ce a văzut titlul : *Prolegomene? ă l'histoire des religions. A* **răsfoit manuscrisul şi s-a încruntat 4in nou : erau aproape 700 de pagini dactilografiate.**

— Dacă **pentru** *Prolegomene* **aî nevoie de 700 de pagini,** o *Istorie a religiilor* ar **trebui să aibă. zece volume Trebuie** să-i schimbi titlul. I

Am propus *Morphgfogie du sacre,* dar a clătinat **din cap.**

— E prea vag. Singurul titlu care ar putea interesa şi atrage cumpăi ători este *Trăite d'histoire des religions.*

A adăugat că, dacă sînt **de** acord, **va** angaja imediat **caftea?** Altminteri, dată fiind probletiia hîrtiei, **va,** trebui **să** aştept Mi-am adus **aminte de iarnă 1^41 cînd, în casa** *pe* cai**e o închiriasem împreună cu doamna Sassoon, la Oxford, începusem să scriu primele pagini." Mi-am adu*** aminte de nopţile din ultimii **doi ani** cînd, In **rue,**des Saints-Peres şi la Hotel de Suedei mă trudeam **să** închei ultimile capitole... Evident, nu mă gîndeam niciodată **câ** lucrez la o *Istorie a religiilor.* Dar am acceptat **pe loc.** Esenţialul era să apară cartea, chiar cu un titlu **pe care** nu-**1** merita.

Gustave Payot irna întrebat dacă manuscrisul **e com**plet şi definitiv ; ml~a atras atenţia că tipograf*u* **-sînt pre**tenţioşi şi *cg&e* nrai simple modificări costă enorm. **X-am** asigurat că textul e complet, dar că, în orice caz, **va trebui** revizuit încă o dată înainte de **a** fi trimis la **Imprimerie,** *Trei* zile în urmă mi-a telefonat spunîndu-mi **că a** găsit o tipografie care, dacă **aş** prezente manuscrisul **In** două săptămîni, ar putea publica volumul la începutul **pri**măverti. A adăugat că la predarea manuscrisului **voi primi 60** #00 de franci.

Nu **voi** uita niciodată zilele şi nopţile pe **eaie le-^sn** trăit **înla**?e **13** şi 18 decembrie. Lucram mai ales nopţile, **cînd rue** Văneau şi Hotel **de** Suede regăseau **o** nefirească, **aproape ireaiă^** linişte. Mă culcam spre dimineaţă, **dar nu** dormeam **decît** 3—4 ceasuri. îmi pregăteam **o ceaşcă mare ie** cafea şi mă reantarceam la lucru. La **un** momefit dai mi-am dat seama că nu mai ştiam în ce zi a săpt**^nln|i ne** aflăm. **.Nu •** *măr*încumetam să cobor şi să întreb por**tarul**; mi-era teamă că mă voi prăbuşi pe scări. Sufeream din nou **de** acele vertigii, declanşate de teribila **senzaţie a** lui „deja **vu",** pe care le cunoscusem **în tinereţe.** M-iam Mntit îmbrăcat în pat şi am reuşit să **adorm.** în **pofida** surmenajului am încheiat completarea bibliografiei **şâ punerea la** punct a textului înainte de termenul **fixai (Dar** de-atunci n-am mai îndrăznit să repet **experienţa celor** douăzeci de ceasuri **de** lucru neîntrerupt.) După **ce-am** predat manuscrisul lui Payot, am încercat **să citesc o nuvelă de** Balzac ca **să** evadez din cercul **infernal în** *care* **mă zbătusem o** săptămînă. Imposibil; **surmenajul îmi provocase o criză de vagotonie.** 23te **de-a rîndiâ dormitam, ca o larvă, de** dimineaţă pînă **seara.**

Cătva timp în urmă, Gustave **Payot** mi-**a telefonat,** anunţîndu-**mă** ca, indignat **de** devizul pe care **i-1 făcuse** tipograf**ia,** retrăsese manuscrisul. Nu **ştia** cînd **se va** ivi

altă ocazie. (S-a ivit la începutul verii, dar n-am aflat decît destul de tîrziu această veste bună.)

De mult nu mai ştiam nimic despre Lică Cracanera. Aflasem că, în speranţa unei afaceri „pur şi simplu senzaţionale", împrumutase mari sume de bani şi, de cîtva timp, dispăruse din Paris. Apoi, într-o după-amiază sticloasă de ianuarie, Emil Cioran mi-a adus vestea sinuciderii lui : i se găsise corpul pe o plajă din Belgia. Circula zvonul că, dîndu-şi seama că fusese escrocat, Cracanera plecase la Bruxelles încercînd să recupereze măcar o parte din stimele investite în faimoasa „afacere" ; şi, evident, nu reuşise. Astfel şi-au pierdut economiile mai mulţi intelectuali români ; i le încredinţaseră ca să le „fructifice". Nu mă îndoiesc că Lică Cracanera a căzut victimă marii sale naivităţi. Că a fost de bună-credinţă o dovedeşte chiar faptul că s-a sinucis ; un escroc ar fi dispărut, refugiihdu-se în alt continent. In orice caz, nu pot uita generozitatea cu care Cracanera a ajutat atîţia intelectuali români în timpul ocupaţiei germane şi imediat după eliberare[4].

Pentru români, anul 1947 se încheiase cu abdicarea forţată a Regelui Mihai, iar anul în care abia intrasem lăsa şă se întrevadă agravarea tensiunilor politice. Numărul celor care părăseau ţara — oameni politici, intelectuali, studenţi — crescuse mult în ultimele luni şi continua să crească. De asemenea, se adunau la Paris cei care se aflaseră în lagărele din Germania şi Austria, majoritatea fiind legionari.

Un comunicat al Legaţiei anunţase că în curînd va începe repatrierea cetăţenilor români ; cei care nu se întorc în şase luni îşi pierd automat naţionalitatea. Cu excepţia câtorva lucrători şi cîtorva bătrîni, toţi ceilalţi au decis săi rămînă în Franţa. Se înfiinţase *Organizaţia Internaţională a Refugiaţilor* (IRO). Orice exilat putea să-şi depună paşaportul (dacă îl avea) şi să serianeze o declaraţie că renunţă la cetăţenia respectivă. Primea atunci o carte de identitate şi, în principiu, se afla sub protecţia ţării în care îşi alesese reşedinţa. încă şi mai important: IRO punea la dispoziţia refugiaţilor mijloace de transport pentru statele care îi acceptau, adică republicile Americii de Sud, Canada şi Australia.

[4] Figura şi destinul lui Lică Cracanera mi-au servit de model unui personaj *din Noaptea de Sînziene,* Mişu Weissmann.

Mulţi români — fugiţi din ţară, sau care făcuseră parte din serviciile diplomatice, consulare şi economice — ş-au hotărît să plece cît de curînd în Argentina. Pe de 6 parte regimul argentinian încuraja imigrarea ; pe de altă parte, tensiunea între S.U.A. şi Soviete se accentuase la răstimpuri, se credea că războiul este inevitabil. Riscul de a fi „surprins de evenimente" în Europa Centrală sau în Occident părea uneori iminent. în plus, mulţi refugiaţi socoteau că posibilităţile de a-şi cîştiga viaţa în alte continente se vor împuţina cu cît trecea timpul. Ceea ce explică faptul că majoritatea românilor au emigrat în Argentina în cursul anului 1943.

Acelaşi motiv a făcut-o pe Giza să se înscrie în acea primăvară pe lista consulatului argentinian. Casele de modă continuau să-i comande pălării şi învăţase de curînd croitoria. îşi spunea că acum este cel mai bun moment pentru a-şi încerca norocul la Buenos Aires. Dar numărul celor înscrişi pe lista consulatului era considerabil. Trebuia să aibă, răbdare, să aştepte.

Personal, nu mă gîndeam la emigrare. Eram hotărît; cu orice risc, să rămîn în Franţa. Aşteptam să apară măcar cărţile şi studiile deja angajate. în februarie primisem corecturile cărţii *Techniques du Yoga* şi ale unui lung studiu *Le«Dieu lieur» et le symbolisme des noeuds* care va apare în „Revue de rhistoire des religions". în martie l-am cunoscut pe Georges Bataille. Am stat mult de vorbă în camera mea de la Hotel de Suede ; citise *Yoga* din 1936 şi-1 interesaseră în special capitolele despre tantrism. M-a invitat să colaborez la *Critique* şi puţine săptămîni în urmă i-am trimis primul articol. De asemenea nu pierdusem speranţa că Payot va publica *Trăite* înainte de sfîrşitul anului. în mai, curînd după ce apăruse *Techniques du Yoga, am* rezumat în cîteva lecţii ţinute la Ecole

des Hautes Etudes lucrarea m«a favorită, *Le Mythe* **cfe** *VMernelretourK*

Dar acea primăvară 1948 se leag£ în amintirea mm de primele încercări de organizare culturală a exilului în afară de bursierii statului francez, care refuzaseră să se întoarcă în ţară, se mai aflau Ia Paris vechi studenţi dinainte şi dm timpul războiului, preeujn şi mulţi inteleetuair(gazetari, prafestiri^ oameni de ştiinţă)- Generalul Răcte&u îmi cerusfe un plan de activitate culturală a românilor din exil. Sugerasem, deocamdată, hifiinţarea unei asociaţii ^Mihai Emiheseu", care să organizeze conferinţe publice şi să edttteze o reviită literară G>tueeafărid"),, pre* cum şi un număr de burse pentru studenţii săraci şi anumiţi intelectuali lipsiţi de mijloace.

Nu voi rezuma aici istosţa diaşporei r<m^tneşti din acei ani. E suficient să amintesc că, ^ipă abdicarea Regelui Mîhaî şi refugierea multor oameni politici şi foşti funcţionari ai Ministerului do Externe, se putea întrezări posibilitatea întemeierii unui Comitet Naţional care să reprezinte'întreaga mişcare do rezistenţă dinafară 'şţ difi ISanfruf ţării. Anumite .fpjKforî, depuse mai ^ mult în Elvefm şl Portugalia, put%i acoperi, cel puţin la meeprt, chelt^elile organizării şiactivttaţil',.^ Comitetului. *gSu$§L* **organizaţia atoericană Free Etirop* va încuraja şi susţine Comitetele ,,Naţittnadr Captive".) Cum faafkese, mltimul preş&dint©' de €T6nsÊiu> generalul 'Rădescu, ajutat de Grigom Gafencu şi BrUfus €&$fe, a încercat să formeze Comitetul N^Wa& Dar; datorMă geloziilor şi conflictelor inerente wigărjsi emkprap, i*~a reuşit şf, în cele din urmă*atrebuit să rentK^fctre^BBft industriaşul** N. **Malaxa, care p&răsise** *d&* **curitad ţara* a pus Ia dispoziţia generalului EăSdfescu a parte din'suma încasata prin vînzarea faimoaselor ^TTzm<ţ Malaxa" şi d&-pt?să** *bi* **Elveţia. Astfel că din mat 1948 ^$nă în iarna 1M9, generaM Rădesetr a putut ^ lor şi intelectualilor şi tipărirea ceîbr dbuă «umere din luceafărul".**

³ **IheepuM la** Cascaes, **temarfffe** «teeastă **<gâețt*$feraMft** Imcheiată în noiembrie **t&4E $i va** aşărea,. **la C^eUiŞHK*** «J **vara următoare.**

împreuna cu cîţiva prieteni şi colegi am înfiinţat Asociaţia culturală „Mihai Eminescu". Prima manifestaţie publică a fost comemorarea zilei de 10 mai, într-o sală arhiplină de la *Soeietes Savantes.* Tot la *Societes Savante** aveam să ţin mai tîrziu conferinţe despre cele două tradiţii spirituale româneşti şi despre Mihai Eminescu. Concomitent,'pregăteam-primul număr din „Luceafărul" cu colaborarea multor scriitori români din diaspora.- Volumul, de 180 pagini, se deschidea cu o poezie. *Adio libertute,* semnată Valeriu Anghel. Era, de fapt. a lui Vusile Voiculeseu, trimisă pe sub ascuns din ţară.

Evident, îmi dădeam seama de dificultăţile pe care asemenea-manifestări-le puteau crea familiei. Dar asta era adevărat pentru toţi românii din exil. Aflasem că de vreo doi ani cărţile melg nu se mai retipăreau ; devenisem *persana non* grata. Corespondenţa cu familia şi prieten^ din ţară se încetinise treptat, iar treruptă pentru mult timp. Din ultimele scrisori ale părinţilor înţelesesem că ceiisul sa stnnsese peste aşteptări; dăr ei toţi se-bucurau că eu pot trăi, lucra şi publica la £aris. De cîte ori aveam prilej, le trimiteam pachete cu el-ftnente'şi; mai tîrziu, mici sume de bani, dar nu eram sigur că le ajungeaţi. Un ari mai tîrziu aveam să înţeleg că datorită, unui asemenea „transfer" Corina fusese anchetată de miliţie. De atunci n-am mai încercat să-i ajut băneşte. Mult timp n-am mai primit veşti de acasă deeîi indirect.

La-sfîrşitul lui iulie a avut loc, la Paris, primul Congres Internaţional al Orientaiiştilor. A fost **şi** primul Congres Orientalist la care am luat parte (am prezentat **o scurta** comunicare despre simbolismul celor şapte **paşi** ai **lui** Buddha). Cu acest prilej am cunoscut mulţi orientalist! străini ; cu unii dintre ei (Duehesne-Guiltemin, G. Widengren, Stig Wikander etc.) aveam să mă împrietenesc. M-am bucurat, de asemenea, întîlnind pc Etienne Lamotte şi alţi indianişti care îmi scriseseră cu entuziasm despre *Techni* qnes du Yoga.*

Puţin înainte de Congres, Theodore Besterman îmi propusese să înlocuiesc, timp de trei, patru luni, pe un funcţionar de la UNESCO, trimis în misiune în Orient. Am cunoscut astfel orarul şi programul de lucru al intelectualului integrat într-o instituţie, am întîlnit tot felul de tehnicieni ai educaţiei şi funcţionari ai planificării culturale. Dar eram liber să-mi organizez singur munca, aşa că în fiecare zi îmi rămîneau cîteva ceasuri pentru lectură, într-o după amiază, Payot mi-a telefonat; voia să ştie cînd aş putea termina *Le Chamanisme,* despre care îi vorbisem mai demult. Cu acest prilej am aflat că *Traitâ d'histoire des religions* se află sub tipar. (într-adevăr, am primit primele corecturi în septembrie.)

La 27 august, împreună cu prietena noastră Martha, fiica doctorului Vasile Voiculescu, am condus-o pe Giza la Marsilia. S-a îmbarcat pe un vapor închiriat de IRO, laolaltă cu vreo 2 000 de emigranţi. Cum am aflat din primele scrisori, călătorise în condiţii mizerabile. Din fericire, prietenii şi cunoscuţii deja stabiliţi la Buenos Aires au ajutat-o să uite repede acest coşmar. în cîteva luni Giza a izbutit să-şi instaleze un atelier de croitorie. Cu timpul a început să cîştige destul ca să-şi cumpere micul apartament pe care-1 locuia. Dar n-a putut vizita Parisul decît după cinci ani.

La sfîrşitul lui octombrie am avut prilejul de a petrece o zi la Saulchoir, cu Pere de Menasce şi grupul „Eau vive". M-am întors fermecat de maiestatea solitudinii. Mă întrebam, pe drum, dacă munca mea incontinuă, şi cărţile, şi articolele pe care le scriam nu mă depărtau pe nesimţite de izvoarele vieţii şi ale sufletului...

Am petrecut revelionul cu Herescu, Cioran şi alţi prieteni, în casa d-nei Foii, pe avenue Trudaine. De fapt, l-am petrecut lîngă Christinel; ca şi cum n-am fi fost decît noi doi, singuri.

XX

CHRISTINEL

Printre românii care se aflau la Paris şi cu care m-am împrietenit era şi fostul corespondent al ziarului „Universul", Mihai Nicuiescu. Pregătea pe atunci o teză de doctorat despre Jean Giraudoux. într-o după-amiază de toamnă tîrzie, în 1947, invitat de Giza la cafea, a venit însoţit de o prietenă, pe care voia de mult s-o cunoaştem, Sibylle Cottescu. Era o tînără brună, frumoasă, cu pletele negre căzîndu-i pe umeri. M-au impresionat de la început gesturile ei lente, seninătatea şi siguranţa cu care te privea în ochi. Vorbea curent româneşte, dar cu un pronunţat accent franţuzesc. Ştiam de la Mihai Nicuiescu că locuia la Paris de la vîrsta de 6 ani şi îşi făcuse studiile într-un colegiu catolic, unde era acum profesoară de latină. Aflasem, de asemenea, că Sibylle era cumnata lui Ionel Perlea, care fusese angajat la Scala pentru întreaga sesiune de iarnă.

Ne-am întîlnit de mai multe ori şi i-am cunoscut cîteva prietene, profesoare ca şi ea, la acelaşi *College Salute-Therese.* Sibylle avea un mic apartament la Bois-Colombes, închiriat încă din timpul războiului. Acolo şi-a invitat prietenii pentru revelion ; dar, în plină criză de vagotonie, nu m-am putut duce. Prima vizită la Bois-Colombes am făcut-o în primăvara lui 1948. Nu-mi amintesc aproape nimic de acel dejun : îmi amintesc, însă, că atunci am cunoscut-o pe Christinel. Spre deosebire de surorile ei, Christinel era blondă şi avea ochi albaştri ; dar, ca şi Si-

I

bylîe, îşi îăsa părul pe umeri. Prima imagine nu mi s-a şters de atunci din minte : rîdea copilăreşte, şi totuşi tulburător de feminin, descopcrindu-şi toţi dinţii, înclinînd puţin capul.

Ştiam că sosise de curînd din Italia, unde petrecuse mai bine de un an cu Lisette şi Ionel Perlea. Nu bănuiam atunci, ascultînd-o vorbindu-mi despre Napoli, Santa Margherila sau Roma, că amîndoi ne pregăteam să ne împlinim destinul. Mă interesau doar întîmplările, anecdotica : se îmbarcase la Constanţa, pe vaporul românesc *Transilvania,* ajunsese la Napoli şi plecase imediat spre Milano ; împreună cu Ionel şi Lisette au petrecut o parte din iarnă la Santa Margherita şi Milano, apoi au coborît la Roma şi, în sfîrşit la Napoli, unde Ionel dirija o serie de spectacole la teatrul ,.San Carlo". La Napoli a regăsit-o pe Nina Battali, tînăra pictoriţă cu care mă împrietenisem în **1938.** Alfînd, mai tîrziu, că pleacă la Paris, Nina Battali îi vorbise de mine. Dar Christinel cunoştea *Maitteyi* şi alte romane de succes ; mă considera un autor consacrat, deci de o ..anumită vîrstă". Cînd am întrebat-o cît de bătrîn fşi închipuia că aş putea fi, a rîs, uşor intimidată, dar nu mi-a răspuns. Am rîs şi eu, fără să înţeleg bine de ee.

Foarte probabil, se afla acolo şi mama celor trei fete> Măria Şcndrea, Mamy, cum îi spuneau prietenele lui Sibylle şi cum i-am spus şi eu destul de curînd. Nu cred că am întîlnit de atunci o altă femeie frumoasă care să rămînă atît de tînără şi de seducătoare la vîrsta de bunică, în amintirea mea, nu s-a mai schimbat de atunci : părul i-a rămas tot atît de alb şi sclipitor şi aceeaşi a rămas figura ei nobilă, blinda, şi ochii adinei, şi privirile la răstimpuri melancolice, deşi niciodată întunecate de tristeţe» Pentru toţi cei care o întîlneau, Mamy evoca frumuseţea principeselor din alte veacuri. (Şi, 20 de ani mai tîrziu, Petru Comarnescu nu uita să ne amintească, de multe ori inoportun, că Şendreştii descind din familia lui Ştefan cel Mare.) N-am apucat să-mi revăd mama, care s-a stins în 1976, la nouăzeci de ani ; dar, cît a trăit, Mamy i-a ţinut locul...

Puţin timp în urmă am cunoscut pe Lisette (parcă şi mai frumoasă decît surorile ei) şi pe Ionel Perlea, purtînd

încă barbişonul **cu** care se întorsese din lagărul de la Mariafahr, în Austria. Voi avea multe de spus, despre amîndoi, în paginile ce urmează. M-am apropiat repede de Lisette ; mi-au plăcut de la început spontaneitatea şi bunătatea ei, optimismul cu care îşi imagina viitorul. M-a impresionat, de asemenea, dragostea Lisettei pentru surori, devotamentul cu care le proteja, nevoia de a petrece cît mai mult timp alături de Mamy, de Christinel, de Sibylle,

Ionel Perlea era, cel puţin la început, mai rezervat; îi plăcea sa te asculte, daf **nu** se lăsa antrenat în discuţii care nu-**1** intereseau direct. Ne-am împrietenit mai tîrziu, şi pe măsură ce-**1** înţelegeam (şi îi ghiceam adevărata lui viaţă, izolat, cum era, în universul geniului său muzical), creştea şi admiraţia mea. De Paşti, Ionel şi-a invitat familia şi cîţiva prieteni lă un restaurant românesc, deschis de curînd.in rue Saint-Jacques. După munca intensă din ultimul an şi succesele obţinute pretutindeni în Italia, îşi îngăduia o scurtă vacanţă la Paris (dar **nu-i** plăcea să spună : „în sinul familiei").

în acea noapte de Paşti, prelungită pînă la 2.00 dimineaţa, am descoperit cît de fascinantă, şi veselă, şi fragedă poate fi Christinel cînd se lăsa antrenată într-o „atmosferă festivă". Nu-mi închipuiam că această angelică blondă cu ochi albaştri şi pletele alunecîndu-i pe umeri ca la o adolescentă poate rîde în hohote şi, mai ales, cînta cu atîta voie bună şi umor. O priveam şi o ascultam fermecat, dar nu-mi dădeam seama ce se întîmpla cu mine, nu ştiam că eram ursiţi unul altuia...

Am reîntîlnit-o după vreo două săptămîni,'la. serbarea organizată de asociaţia „Mihai Eminescu" la *Societes Savantes.* Pălăria pe care i-o făcuse Giza era luminată de un mic buchet de violete. Am ghicit că **i**-ar **fi** plăcut sâ rămînem împreună, dar mă aşteptau prietenii **şi** colegii. N-am revăzut-o *prea* curînd ; eram confiscat de nenumărate vizite şi întîîniri. Mi-a telefonat într-o după-amiază ca să-mi spună **că**-citeşte *Techniques du Yoga.* Cartea o **in**teresează, dar, mi-a mărturisit timid, termenii tehnici **şi** vocabularul sanscrit îi încetinează lectura... **Nu-mi** puteam închipui atunci că, după cîţiva ani, îmi va dactilo* grafia manuscrisele monografiilor "**Le** *Charnanisme* **şi** *La*

Yoga, şi va stăpîni perfect terminologia multor limbi orientale...

*

Toamna aceea a fost lungă şi, în amintirea mea, neasemuit de frumoasă. Postul pe care-1 ocupam provizoriu la UNESCO era destul de bine retribuit ; puteam, deci, să-mi invit prietenii la resturant şi la spectacole. Reuşeam să-mi împlinesc programul zilnic în două, trei ore ; în restul timpului citeam manuscrise pentru „Luceafărul", revizuiam corectura în pagină la *Trăite* şi-i pregăteam Indexul. Doar serile mă regăseam pe deplin. Simţeam că încep o viaţă nouă ; chiar Parisul mi se părea *nou,* aşa cum îl descopeream în lungile plimbări cu Christinel. Locuia atunci, împreună cu o prietenă, într-un apartament din rue de Segur, destul de aproape de rue Vaneau. Proprietăreasa, bătrîna şi distinsa Mademoiselle Blanche de La Riviere, le subînchiriase două camere.

Ne întîlneam aproape în fiecare seară şi cinam împreună ; uneori invitam pe Sibylle sau pe Herescu şi descopeream cafenelele şi spectacolele din Montparnasse. Dar ne plăcea mai ales să rătăcim, numai noi doi, pe străzile dintre TEcole Militaire şi Sevres-Babylone. Cunoşteam fiecare bancă, fiecare *bureau de tabac,* fiecare felinar. Şi totuşi, într-o noapte ne-am rătăcit de-a binelea ; n-am izbutit să ajungem în rue de Segur decît foarte tîrziu, spre dimineaţă...

Uneori mă întrebam prin ce miracol regăsisem naivitatea şi entuziasmul adolescenţei fără ca să mă strivească sentimentul ridicolului. într-adevăr, mă purtam ca un licean îndrăgostit. Dar simţeam că e vorba şi de altceva, că lamentabila banalitate a comportamentului adolescentin ascunde, foarte probabil, fazele unui proces de totală reînnoire. Simţeam că alături de Christinel descopăr **o** vitalitate şi **o** dimensiune spirituală pe care le adumbrise „Istoria" ultimilor ani.

Reamintindu-mi, uneori, în camera mea de la Hotel de Suede, anumite gesturi sau expresii aparent ridicole, ridicam din umeri, zîmbind. Nu mă lăsam păcălit de aparenţe, înţelesesem de mult misterioasa şi, aparent ridicola manifestare a sacrului în obiecte sau acte profane. Mi se părea că această dialectică a hierofaniilor constituie în acelaşi timp, *deşi îl camuflează,* modelul exemplar al oricărei existenţe umane. Ar fi fost şi tragic, şi comic să nu ghicesc ce mi se întîmpla, să nu presimt că, prin Christinel, mă voi putea regăsi, întreg...

îi plăcea să mă asculte povestind crîmpeie din viaţa mea. Odată, întrebîndu-mă la ce lucrez, îi vorbisem, oarecum în glumă, despre iniţierile şi extazele şamanilor. Zîmbea, -încercînd să-şi ascundă melancolia. M-am prefăcut surprins şi am întrebat-o :

— Nu ţi se pare interesant ?

—- Ba da. Tot ce faci este interesant ; tot ce-ai scris despre filozofia indiană, despre istoria religiilor e pasionant. Asta face parte din vocaţia ta... Dar, adăugă după o pauză, şi literatura face parte din vocaţia ta...

— Pentru cine să scriu ?, am întrerupt-o. Eu nu pot scrie literatură decît în româneşte. în limba în care visez...

— Scrie pentru cei cîţiva români care te preţuiesc.

Zîmbi, apoi adăugă repede :

— Scrie, bunăoară, pentru mine...

Ne-am privit în ochi, surprinşi amîndoi de ce ni se întîmplase. (Dar, cîteva clipe în urmă, m-am întrebat de mai multe ori : ce se întîmplase ?) Trebuia, totuşi, să spun ceva.

— N-am mai scris literatură de vreo trei, patru ani, şi tot ce scrisesem în ultimul timp e ratat...

— Asta nu înseamnă nimic, m-a întrerupt. Dacă este într-adevăr limba în care visezi, nu se poate ca, odată, mai tîrziu...

— Este şi limba în care pot mărturisi unei femei că o iubesc...

Am ghicit că roşise, dar m-a privit cu un zîmbet ironic.

— Poate că exagerezi, şopti. (Evident, îşi amintise de tinereţea mea în India.)

Ştiam amîndoi că sîntem îndrăgostiţi unul de altul, dar **eu nu**-i mărturisisem nimic ; ca şi cum aş fi vrut să prelungesc o beatitudine nemaiîntâlnită, o vrajă din care **nu**

voiam să mă trezesc. Şi totuşi, într-o seară, după ce ne-am suit în taxiul pe care-1 oprisem, i-am spus :

— Aş vrea să ştii că eu am fost fericit în căsătorie.

Figura întreagă i s-a luminat, şi m-a privit lung, zîmbind. Am crezut, cîteva clipe, că vrea să adauge ceva ; dar continua să tacă, privindu-mă într-**un** chip ciudat, aşa cum nu o mai văzusem pînă atunci. (Ştiam că fusese căsătorită şi se despărţise şi de-al doilea soţ, dar divorţul **nu** era încă transcris.) Apoi am vorbit de altceva.

Dar „semnele" (cum le-am numit mai tîrziu) se repetau. Invitat odată la cină în rue de Segur, am ales, cu o neobişnuită atenţie, o pară, am curăţat-o şi am oferit prima jumătate lui Christinel. Cum nimeni nu s-a lăsat ispitit de cealaltă jumătate, am oprit-o pentru mine. Atunci Mademoiselle de La Riviere ne-a citat, oarecum în treacăt, dar cu umor, o credinţă tradiţională ; anume, că cel care împarte o pară curăţată de el e ursit să împartă restul vkţii cu femeia căreia i-o oferise... Pentru că simţeam că trebuie să adaug şi eu ceva, am mărturisit că întotdeauna am admirat înţelepciunea şi tradiţiile populare...

în ultimele săptămîni ale anului am fost tot timpul împreună. Nu ne sfiam să înaintăm îmbrăţişaţi pe străzi, oprindu-ne la răstimpuri uneori chiar în dreptul felinarelor, ca să ne sărutăm îndelung, asemenea perechilor foarte tinere, care descoperiseră în acei ani spontaneitatea şi inocenţa voluptăţii. De fapt, nu ne mai dam seama unde ne aflăm, nici dacă mai are sens să ne ascundem. Eram amîndoi siguri că toţi din jurul nostru — începînd cu Mamy — ghiciseră mai de mult adevărul. In ceea ce mă priveşte, nu socoteam că ar trebui să fiu mai explicit, încercînd să limpezesc o situaţie care mi se părea transparentă.

Hotărîsem sa celebrăm revelionul cu întreaga familie, în casa d-nei Foii, mama celei mai bune prietene a Sibyllei, Jacqueline Desjardin, în afară de două tinere co**lege,** Sibylle invitase pe Herescu, Emil Cioran, Lucian Rădescu şi Mihai Nicuiescu. Ştiam că Christinel era răcită,

dar nu puteam crede că va renunţa la petrecere. Cînd a apărut, într-o uluitoare rochie de seară eare-i lăsa umerii goi, şi am prins-o în braţe, sărutînd-**o** prieteneşte, pe amîndoi obrajii, m-am speriat : trupul îi dogorea nefiresc de fierbinte. Mi-a explicat, rîzînd, că luîndu-şi temperatura, cîteva ceasuri mai înainte, descoperise că are **40** de grade — şi, ca să nu izbucnească în plîns, a ascuns termometrul. M-a implorat să nu mai vorbim de febră, nici de imprudenţa pe care o făcuse.

— Lîngă tine, nu mi-e frică ! a şoptit. Dacă ai să ştii cum să mă aperi, nu mi se poate întîmpla nimic !...

Am apărat-o păstrînd-**o** tot timpul alături de mine. Uneori, uitam că mă aflu la o petrecere, împreună cu atîţia prieteni ; nu o priveam decît pe ea, nu-i vorbeam decît ei. Din fericire, şi în pofida febrei, Christinel a reuşit să ne entuziasmeze pe toţi cu cîntecele şi rîsul ei, cu farsele pe care ie improviza, prefăcîndu-se, bunăoară, că goleşte paharul de şampanie mai repede decît oricare altul dintre noi. Pînă la urmă a izbutit să însenineze chiar pe Mamy şi pe Lisette, făcîndu-le să creadă că febra a scăzut simţitor.

Am încheiat petrecerea la 8. 00 dimineaţa — şi nu ne-am mai despărţit de atunci. Cînd,.la 9 ianuarie, Christinel s-a mutat singură într-un hotel de lîngă iScole Militaire, am rămas la ea ; a fost logodna noastră. Nu ne gîndeam la nimic altceva ; eram fericiţi că, în sfîrşit, puteam fi cît mai mult timp împreună. Nu încercam să ne închipuim ce ne va aduce viitorul. (Din diferite motive transcrierea divorţului întîrzia, dar, pînă la urmă, Christinel a reuşit să-1 obţină. Şi, aşa cum ne făgăduisem, ne-am căsătorit civil la 9 ianuarie 1950, exact la un an de la logodna noastră, şi în aceeaşi seară am celebrat şi cununia religioasă.)

Treptat, am început să presimt sensul în care avea să mi se schimbe viaţa : îmi continuam programul de lucru (în primul rînd, studiile de orientalistică *şi istoria religiilor), dar nu mai acceptam să mă las confiscat de o asemenea activitate exclusiv ştiinţifică ; mă atrăgeau tot mai mult dimensiunile profunde, enigmatice, ale ultimelor experienţe ; simţeam că, într-un chip misterios, ele îmi erau

ursite şi urmăreau un anumit scop pe care nu-l puteam încă înțelege.

îmi continuam deci, programul. La 15 ianuarie am ținut, la Musee Guimet, o conferință despre tantrism. Erau de față. între alții, Puech, Masson-Oursel şi tibetanistul Jacques Bacot. Toți trei m-au îndemnat să reiau subiectul într-o monografie specială [1]. Cîteva zile în urmă am făcut serviciul de presă la *Trăite d'histoire des religions. îmi* dădeam seama de interesul şi valoarea acestei cărți. Aprecierea entuziastă a lui Dumezil, ca şi, mai tîrziu, scrisorile primite de la atîția savanți pe care îi admiram, precum şi primele recenzii, deosebit de favorabile, mi-au confirmat încrederea în destinul cărții. *Trăite* s-a epuizat, a fost repede retipărit şi, cîteva luni după apariție, editura Einaudi angajase deja traducerea italiană. (Dar nici eu, nici Gustave Payot nu bănuiam, atunci, succesul de public şi de critică, nici numărul limbilor în care va fi tradusă cartea.) La sfîrşitul lui mai a apărut *Le Mythe de Veternel retour.* Este, probabil, scrierea mea care a fost cel mai mult discutată, îndeosebi de către filozofi şi, în Statele Unite, şi de teologi. (Am citit cu emoție cartea poştală a lui Benedetto Croce ; venerabilul filozof a dezvoltat mai tîrziu unele observații pe care mi le făcuse într-un articol din „Quaderni della Critica".) [2]

în acea primăvară l-am cunoscut pe Rafaelle Pettazzoni. Se oprise la Paris ca să mă întîlnească ; spera, de asemenea, să-l pot convinge pe Gustave Payot să traducă lucrarea lui din 1924 *La religione greca,* revizuită şi cu bibliografia adusă la zi. în Gare de Lyon, recunoscîndu-l de departe — mărunt, de o severă eleganță, zîmbind, adesea încurcat (căci era surd, şi de multe ori, neînțelegînd ce i se spusese, nu ştia ce să răspundă), mi-am adus aminte de mansarda mea din Strada Melodiei, unde citisem I Mts-

[1] **Georges Bataille îmi sugerase mai de mult acelaşi lucru, asigurîndu-mă că fiditions de Minuit va tipări cartea cît se poate de repede.**

[2] **într-o seamă** de **articole din seria *Nuevo Glosario,* Eugenio D'Ors a discutat *Le Mythe de Veternel retour* cu** entuziasm. **Primul articol avea titlul : „Se trata de un libro muy importante..." Eugenio D'Ors aprecia mai ales faptul că pusesem în lumină structura platoniciană a ontologiilor arhaice tradiționale („populare").**

teri, şi de camera din Ripon Street, recitind, tîrziu, nopțile, *La religione greca...* A fost una din marile mele satisfacții că am contribuit la apariția acestei cărți în tra-* ducere franceză. De atunci aveam să-l revăd pe Pettazzoni de mai multe ori ; la Roma, invitat de el să conferențiez despre şamanism la Congresul de la Amsterdam şi, ultima oară, în toamna lui 1958, la Tokio, puține luni înainte de a se stinge.

*

Christinel se instalase, din februarie, în apartamentul Sibyllei de la Bois-Colombes. Ne întîlneam de cîte ori puteam. Ca de obicei, îi plăcea să mă asculte vorbindu-i despre lucrările pe care le pregăteam şi, mai ales, despre planurile de viitor. Răsfoise cu emoție exemplarul din *Das Mădchen Maitreyi* pe care îl primisem de la Nymphenbiirger Verlag şi a bătut din palme copilăreşte şi totodată exaltată, cînd i-am spus că Brice Parain era încîntat de roman şi-l reținuse pentru Gallimard.

— Sper să aibă succesul pe care l-a avut în țară... Atunci vor putea fi traduse şi alte romane, începînd cu *Nuntă în Cer...* Şi sfîrşind cu romanul pe care ai să-l scrii, a adăugat repede.

Am întrerupt-o cu oarecare timiditate.

— Trebuie să termin mai întîi *Le Chamanisme.,1*

— Nu e nimic, m-a încurajat zîmbind ironic. O să aşteptăm...

Mă întorceam ele la Bois-Colombes înainte de amiază, şi dacă nu aveam întîlniri, mă închideam în camera mea la Hotel de Suede şi lucram pînă seara, cînd venea Christinel şi cinam într-un restaurant de cartier. Lisette şi Ionel închiriaseră o vilă la Capri, pentru întreaga familie ; eram toți invitați să petrecem împreună o parte din vară. în a doua jumătate a lui mai a plecat şi Christinel, rămînînd ca Sibylle şi cu mine să venim după două luni. Speram ca pînă atunci să pun la punct primele capitole din *Le Chamanisme.* Am reluat programul celor 12—14 ore de lucru pe zi. Petreceam aproape toate după-amiezile la Musee de lTIomme, verificînd şi completînd documentația

etnologică, — iar nopțile, pînă spre dimineață, scriam* încheiasem mai demult capitolul despre simbolismul costumului şamanic ; comentariul atît de favorabil al lui Georges Dumezil, care-1 corectase cu admirabila lui meticulozitate, îmi înzecise pofta de lucru. Scriam cu pasiune, aproape fascinat de semnificațiile, atît de interesante, pe care le descopeream în ceea ce numisem „Ies: techniques archaiques de Fextase".

O după-amiază la Abbaye de Royaumont — unde fusesem invitat ca să ascult ultimul concert din seria *Semaines musicales internationales* — m-a trezit din această euforie. Am notat în *Jurnal* emoția cu care, în acea zi de 26 iunie, am privit, de la fereastra autocarului, câmjAile bătute cu maci ; mi-au adus aminte de peisajele copilăriei mele, de cîmpul şi cerții românesc. Şi, deodată, am simțit cum mă cuprinde magia miezului de vară; Nici admirabilul concert de Poulenc n-a putut rupe această vrajă. La întoarcere, noaptea, în aceiaşi autocar, am încefjuf să filmez mental un nou roman. Dar nu-i „vedeam", cu oarecare precizie, decît începutul şi sfîrşitul. Am început să scriu chiar de a doua zi. Ii găsisem titlul: *Noaptea de Sînziene* — şi ştiam deja că acțiunea se va desfăşura doisprezece aru. Am încercat să ctotintd Le *Chamanisme,* consacrîndu-i după-amiezile şi serile şi lucrînd nopțile la roman. Dar a trebuit să renunț repede la aqest proiect optimist.

Recitind cele 300 de pagini,din *Apocalips,* romanul pe care îl începusem la Lisabona şi pe care îl întrerupsesem în 1944, mi s-a părut că pot „salva" un personaj, Vădastra, şi o bună parte din episoadele în care el juca rolul principal. Nu ştiu dacă a fost o greşeală, dar integrarea lui Vădastra în ansamblul *Nopții de Sînziene* mi-a dat mult de lucru. Cum redactarea s-a prelungit aproape cinci ani (e drept, nu-i puteam consacra decît cîteva luni pe an), voi reveni de mai multe ori asupra acestui roman-fluviu. Evident, acțiunea, scenariile şi personajele *Nopții de Sînziene au* suferit, în aceşti ani, nenumărate transformări. Dar tema centrală a rămas aceeaşi, aşa cum o „văzusem" în autocarul cu care mă întorsesem de la Royaumont : certitudinea personajului principal, Ştefan Viziru,

că ritmurile cosmice şi evenimentele istorice camuflează semnificații profunde, de ordin spiritual; şi, mai ales, speranța lui că dragostea poate constitui o ruptură de nivel, reveîînd o nouă dimensiune existențială ; cu alte cuvinte, experiența libertății absolute. Trebuie să adaug, însă, că, foarte curînd, Ştefan Viziru se va trezi obsedat de o speranță paradoxală, şi anume : posibilitatea de a se recunoaşte îndrăgostit, în acelaşi timp, de două femei[a]. In concepția lui Ştefan, o asemenea experiență, aparent irealizabilă, ar fi echivalat, pe un alt plan, cu experiențele sfinților.

Aşa cum mă aşteptam, Christinel a fost fericită aflînd de roman. Se întîmplase întocmai cum îmi prezisese ea. în ceea ce mă priveşte, simțeam că voi putea scrie mai **bine** îndată ce vom fi din nou împreună. Prima sută de pagini scrise în odaia mea de hotel nu mi se păreau întotdeauna reuşite — aşa că am întrerupt romanul. De altfel, aveam de redactat un articol pentru .jCritique" şi cîteva recenzii pentru „Revue d'histoire des religions" ; în plus, obținerea unui *titre de voyage* de la Prefectura Poliției şi a vizei, italiene cerea destul timp.

La 14 iulie am plecat, cu Sibylle, Jacqueline şi Oani (băiețelul lui Lisette şi Ionel Perlea), iar după două zile am ajuns la Capri. De la Genova, unde m-au întîmpinat oleandrii tinereții mele, am trăit într-o euforie continuă. Mi **se** părea că regăsisem direcția şi dimensiunile *adevăratei* mele existențe; că, de-acum înainte, destinul îmi va îngădui să mă consacru exclusiv vocației pe care o ghicisem încă din adolescență : să descifrez, printr-o cît mai riguroasă analiză, semnificațiile fenomenelor religioase şi, **de** cîte ori o vor permite documentele, să încerc a le reconstitui istoria, fără a refula totuşi, aşa cum o făceam **de** cîțiva ani, activitatea imaginației literare.

In primele două săptămîni am locuit, Christinel şi cu mine, într-o anexă a Vilei Monacone, chiar în dreptul faimoaselor stînci Faraglione. Apoi, pînă la 1 septembrie, cînd am plecat la Roma, am fost găzduiți de Nina Batail̂i

[a] **Pavel Arncet*** umil. din **personajele principale ale romanului** ***întoarcerea-din R&h*** sfîrşeşte **prin a** se **sinucide** tocmai pentru di n-a îndrăznit să aleagă Intre cele două femei pe care le M>eâ.

în Villa Ruggiero, pe care o inchiriase de curînd. Scriam cu furie şi pe unde apucam : la umbra unui pin ombelifer, sau rezemat de o stîncă, sau, odată instalați la Villa Ruggiero, într-un colț al terasei. Dar, mai ales, ne plimbam, numai noi doi, pe potecile sălbăticite pe care le ghiceam printre pietre.

Vara aceea, cînd totul mi se părea că devine din nou posibil, a rămas în amintirea noastră ca un dar de pe alt tărîm. Am revenit de-atunci de cîteva ori la Capri, dar chiar după ce scăpasem de sărăcie n-am mai îndrăznit să ne petrecem vacanța în ceea ce fusese, odată, „insula noastră"...

îft acele nouă zile petrecute la Roma, găzduiți la o prietenă, Gina Massari, l-am cunoscut personal pe Ernesto de Martino care, după *Techniques du Yoga,* angajase şi traducerea italiană a *Tratatului de istoria religiilor.* De Martino se despărțise de prima lui soție, fiica lui V. Macchioro- (pe care o cunoscusem la Napoli, în 1927) şi se recăsătorise cu o tînără pe care o întîlnise în sudul Italiei în timpul cercetărilor lui pe teren. Elev preferat al lui Maccnioro, discipol al lui Benedetto Croce (care îi publicase prima lui carte despre istorie şi etnologie), Ernesto de Martino era înscris de cîțiva ani în partidul comunist **şi** se bucura de un binemeritat prestigiu printre intelectualii de extrema stingă. în colecția pe care o dirija la Einaudi publicase de curînd *II pensiero magico,* în care încercase să ducă mai departe „istorismul" lui Croce în interpretarea mentalității arhaice. în concepția lui de Martino, „natura" însăşi, nu numai existența umană, era *culturalmente condizionata.* Cu alte cuvinte, fenomenele de tip magic sau şamanic (bilocația, evocarea spiritelor, posesiunea etc), *ireale* pentru un occidental care trăieşte în Universul lui Newton **şi** al urmaşilor săi, fenomenele acestea erau *reale* şi *naturale* pentru „primitivii" trăind într-o lume dominată de gîndirea magică. „Natura", fiind **şi** ea *culturalmente condizionata,* îngăduia unei societăți arhaice evocarea *reală* a morților, în timp ce spiritismul practicat în

societățile occidentale era doar o iluzie sau o farsă. Benedetto Croce criticase această încercare de a „istoriciza" Natura, amintind că Istoria este creația exclusivă a spiritului[4].

De la Ernesto de Martino am aflat că în urma apariției cărții *Tecniche dello Yoga,* Einaudi primise cîteva denunțuri, probabil din partea Legației, privind activitatea mea „fascistă" dinainte de război. Dar răspunsul lui de Martino a fost clar şi simplu : relativ la colecția pe care o dirijează, nu admite argumente de ordin neştiințific. Obiecțiile pe care mi le-a adus cîteva luni în urmă, în prefața traducerii italiene a *Tratatului de istoria religiilor* priveau exclusiv metoda utilizată în cercetarea faptelor religioase — pe care de Martino o numea „fenomenologie" (pentru mine era mai degrabă o morfologie) şi căreia îi opunea istoricismul crocian. Dar denunțurile primite de Einaudi, deşi n-au avut rezultatul aşteptat de cei care le făcuseră, mi-au amintit, oportun, că imprudențele şi erorile săvîrşite în tinerețe constituie o serie de *malentendu*-uri care mă vor urmări toată viața.

Mâi tîrziu însă, mi-am dat seama că nu aveam dreptul să mă plîng. Datorită acestor *malentendu-uri* mă aflam în Occident, liber să-mi continui lucrul în istoria religiilor, orientalistică şi filozofia culturii. Dacă n-ar fi existat Nae Ionescu (sau mai precis, dacă Profesorul, în opoziția lui tot mai radicală față de regele Carol, nu s-ar fi apropiat de Germania hitleristă), aş fi rămas în țară, probabil profesor la Universitate, pînă prin 1946—47 ; apoi aş fi împărtăşit soarta multor altora din generația mea. (Dar uneori îmi spuneam că soarta aceasta a fost doar amînată. De ce mă preocupa, încă, după atîția ani, „enigma morții colective ?")

*

La 11 septembrie m-am întors, singur, la Paris, iar între 14 şi 19 septembrie am participat la Congresul de Psihologie Religioasă de la Royaumont. Comunicarea mea (mi

' '» **Observaţii similare am schiţat şi eu într-un articol din „Critique".**

I

se sugerase să vorbesc despre „Iznages religieuses — images naturelles") a avut destul succes şi discuția s-a prelungit mai mult de două ceasuri, Reîntors la Paris, am recitit cele 370 de pagini ale romanului ; în afară de fragmentele, destul de numeroase, desprinse din *Apocalips,* textul m-a decepționat M-am apucat, pe loc, cu furie, să revizuiesc manuscrisul, reducțnd drastic episoadele în legătură cu personajele vechiului roman **şi** refăcînd, uneori în întregime, cîteva capitole.

Dar, uneori, veştile şi kitîlnirile mă depărtau, de orizontul *Nopții de Sînziene.* La **3** octombrie a venit să mă vadă R.P. Jean Bruno, directorul revistei ;»,£tuâes Garraelitaines", ca să mă invite ia Congresul despre „Chastcte et experience mystique"^4in. septembrie 1950. Două zile în urmă am primit scris^rea d-nei Olga Fr«rebe-Kapteyn, cerîndu-mi să confere^țiez in cadrul *,*Emnos'-ul\ii* din august 1950. Invitația m-a bucurat şi m-a măgulit. Citisem încă din țară primele „Eranos Jahrbttcherf‹ şi mă cucerise ideea acestui tip do simpozion pluridisciplinar la care participaseră deja, în afară de C.G. Jung, savanți pe care-i admiram mult: Paul PelMoi* Jean Przylusky, Louis Massignon, H. Zimmer, H.-Ch. Puech, Gershom Scholem şi alții. . . ' i-v- .... .

Henry Corbin, care conferențiare pentru pr^ima oară în acel an, m-a invitat în micul lor apartament din rue de TOdeon şi, împreună cu Stelia^ âm stat de vorbă despre întîlniiile şi discuțiile de la Ascona. Stella izbutea, cu discreție, să-i comunice toate nuanțele şi amănuntele pe care le suprima surditatea, chiar cînd purta aparatul. Henry mi-**a** vorbit cu pricepere şi admirație despre *Trăite d'histoire des religions* şi *Le Mythe de Veternel retour.* Mî-**a** propus, de asemenea, să reluăm împreună revista „Zalmoxis", publicînd-o sub auspiciile Institutului de Iranologie pe care îl conducea la Teheran. Dacă n-aş fi fost angajat în atîtea proiecte, aş fi primit cu bucurie. Dar am amînat reapariția revistei pentru mai tîrziu.

'Către sfîrşitul lui octombrie se făcuse atît de frig încît nu puteam scrie decît încălzindu-mi mîinile pe o sticlă cu apă fierbinte. Cu mare efort puneam la punct textul corectat al romanului. Eram nerăbdător să~l citească Christind, care se reîntorsese de curînd din Italia. Cînd a terminat cele 37€ de pagini dactilografiate, ni-a cuprins în brațe, emoționată. Această reacție a primului cititor (şi Ghristinel a rămas de atunci primul cititor al tuturor scrierilor mele literare) mi-a dat curaj. In sfîrşit, îmi spuneam, am reuşit să „salvez romanul !" (Nu bănuiam, atunci, dificultățile care aveau sa mă întîmpine mai tîrziu.) Am continuat să scriu, măcar 2—3 ceasuri pe zi, deşi mă ispiteau alte proiecte. De curînd sosise de La Lund, şi se instalase ia Hotel de Suede, profesorul Stig Wikander, ale cărui erudiție, inteligență şi originalitate le admiram încă de la primele tui lucrări. Evident, petreceam mult timp împreună, discutînd măi ales istoria religiilor indo-europene pe care în ultimii zece ani o reînnoise, atît de strălucit, Georges Dumezil; Cum era de aşteptat, asemenea discuții, la care se adăugau şi alte preocupări, mă detaşau de *Noaptea de Sînziene.* în noiembrie am reluat redactarea unui capitol din *Le Chamanisme,* întrerupt cu patru luni în urmă. Am ghicit că abandonarea romanului o dezamăgise pe Christinel Dar,-pe de altă parte, îşi dădea seama că e vorba de o lucrare importantă pentru mine şi încerca să mă ajute după puteri. (Atunci a învățat Christinel dactiiografia şi a început să dactilografieze capitolele din *Le Chamanisme* pe măsură ce le transcriam.^

Prin Denis de Rougemont, *Le Mouvement Europeen* mă invitase la Conferința culturală care avea loc la Lausanne, între £ şi 13 decembrie 1949. Posesor al unui simplu *titre de voyage,* la frontiera franco-elvețiană am fost invitat, singurul din vagonul nostru, să cobor pu valiza în mînă şi, într-un birou al gării, am iost percheziționat cu destulă rigoare. Dînd cu ochii de *Trăite d'histoîre deire~ ligions* şi *Le Mythe de Veternel retour",* şi aflînd ce-am fost îriainte de a deveni apatrid, inspectorul şi-a cerut *cuze, adăugind totuşi că vina este în bună parte â mea : de ce stă scris în *titre de vcyage :* „sans profession" ? De ce n-am precizat că sînt *homme dc letlres ?* Evident, i-am dat dreptate. (Puține luni în urmă am devenit membru al Asociației scriitorilor francezi.)

Revedeam Lausanne după 23 de ani şi primele ceasuri le-am petrecut plimbîndu-mă în jurul lacului. L-am cu-

noscut pe Denis de Rougemont, apoi, în dimineața următoare, pe Salvador de Madariaga, pe Stephen Spender, pe Etienne Gilson ; aproape singurii, de altfel, care meritau să fie cunoscuți. Majoritatea participanților aveau alte preocupări ; în primul rînd, să obțină un loc în cele cîteva „comisii" în curs de constituire. Sperasem cu încăpățînare în *Le Mouvenient Europeen,* în posibilitățile de a „europeniza" culturile (dacă nu, deocamdată, chiar instituțiile politice), scoțînd în evidență solidaritatea diferitelor tradiții spirituale europene. Dar nu credeam în virtuțile birocrației, în creativitatea „comisiilor". Mi-am făcut totuşi datoria. Ca să reconfirm tendința de a depăşi fricțiunile româno-maghiare, i-am propus profesorului Andreas Alfoldi să citesc eu, în şedința finală, textul pe care îl redactase : un apel patetic pentru salvgardarea elitelor inteîectuale de dincolo de Cortina de Fier.

La **9** ianuarie **1950,** după căsătoria civilă, şi pentru că biserica română era încă închisă, slujba religioasă — celebrată de doi preoți, unul ortodox, celălalt greco-catolic — a avut loc în apartamentul, somptuos şi vetust, al unei prietene a familiei, în rue Mignard. Martorul meu a fost N. I. Herescu, naşi Sibylle şi Emil Cioran, iar printre invitați, Georges Dumezil şi H.-Ch. Puech cu soțiile, şi Stig Wikander. Cu cîteva zile mai înainte închiriasem, la Hotel de Suede, odăița alăturată, comunicînd direct cu camera Nr. **18** în care locuiam din **1946.** Astfel că aveam acum un mic „apartament" ; cum însă **nu** ni se îngăduia să pregătim decît ceaiuri şi cafele, luam mesele la un restaurant ieftin, dar curat, din cartier. Aparent, nimic **nu** se schimbase. Şi totuşi, aşa cum o simțisem cu un an mai înainte, începusem o viață nouă.

XXI

SUCCESUL CĂRȚILOR MELE DE ISTORIE A RELIGIILOR ŞI DE ORIENTALISTICĂ NU MĂ CONSOLEAZĂ SĂ-MI SACRIFIC CREAȚIA LITERARĂ

Anul 1950 a fost. şi nu.numai pentru mine, bogat în evenimente. Răsfoind caietele *Jurnalului,* mi-am amintit activitatea dezordonată a acelor luni de iarnă, munca istovitoare şi speranțele pe care le nutream, urmate de surprizele şi dezamăgirile care m-au întîmpinat către sfîrşitul primăverii.

Dar, înainte de toate, 1950 a fost anul conferințelor şi al congreselor. Invitat de Jean Wahl am vorbit la „College Phiiosophique" despre *La structure des mythes* (13 ianuarie) şi *Le Mythe dans le monde moderne* (20 ianuarie). La prima conferință au asistat, printre alții, Maurice Leenhard şi Claude Levi-Strauss. Aşa cum mă aşteptam, Levi-Strauss nu părea deloc de acord cu interpretarea mea, dar a păstrat, semnificativ, tăcerea în timpul discuției. A doua conferință a avut mai mult succes (dispuneam, de altfel, de un text scris) ; au urmat discuții pasionante (cel puțin, pentru mine) cu Eric Weil, abatele Morel, Michel Carrouges, Aime Patri.

în ziua următoare am ținut conferința inaugurală la „Centre Roumain de Recherches", de față fiind şi Principele Nicolae, protectorul şi sprijinitorul Centrului [1]. Am

[1] Acest „Centre Roumain des Recherches", al cărui secretar era Octavian Vuia (la insistenţele Prinţului Nicolae, eu acceptasem preşedinţia) a avut, timp de mulţi ani, o variată şi stimulantă activitate. Printre conferenţiarii francezi îmi amintesc de preoţii Jean de Menasce şi Jean Danielou, Gabriel Marcel, Marcel Brion, Henry Corbin, Marcel Griaule.

vorbit despre „România şi Orientul*, dezvoltînd una din temele mele favorite. Am insistat mai ales asupra funcției de intermediar — adevărată „punte **de'legătură"** între Orient şi Europa occidentală — pe care ar putea-o împlini cultura românească. într-adevăr, această cultură realizase, de-a lungul secolelor, sinteza cîtorva importante tradiții spirituale : a neoliticului şi a vechiului Orient, a Tracici şi a Bizanțului. La care se adăugau, alături **de** contribuțiile culturale de origine slavă şi, recent, extrem-orientală, familiaritatea cu credințele, obiceiurile şi instituțiile specifice Imperiului Otoman.

La sfîrşitul lui ianuarie, R.P. Jean Danielou — pe care-1 întîlnisem cu un an mai înainte şi cu care aveam să mă împrietenesc — m-a invitat să dejunez la Casa părmțfifor iezuiți din rue Vaneau, unde se afla şi redacția revistei „Etudes". Astfel am avut prilejul de a-1 cunoaşte pe Teilhard de Chardin. După dejun ne-am retras, împreună cu Jean Danielou, în camera lui Teilhard, unde am rămas mult timp de vorbă. îndată ce m-am întors Ia Hotel de Suede, am notat o parte din convorbirea noastră. Din păcate am rătăcit acele pagini, dar n-am uitat esențialul. Pe atunci, Teilhard nu putea publica nici una din lucrările lui filozofice sau teologice ; i se îngăduise, totuşi, să distribuie anumite texte scurte, multiplicate la roneograf. La despărțire mi-a dăruit şi mie cîteva din ele. Le-am citit în aceeaşi zi, cu mare interes ; dar n-am înțetes originalitatea gîndirii lui Teilhard decît mulți ani în urmă, după apariția cărții *Le Phenomene humain.„*

în februarie am reluat, cu furie, lucrul la Le Cfeamonisme. Scriam cîte douăsprezece ore pe zi şi Christinel începuse să dactilografieze capitolele încheiate. Dar situația materială se înrăutățea. Din ianuarie, generalul Rădescu încetase subvențiile acordate studenților **şi** cîtorva intelectuali români din Paris. *La Nuit bengali* (titlul ales de Gallimard pentru *Maitreyi)* îşi amînase apariția **şi** nu îndrăzneam să cer un nou avans din drepturile de autor, în afară de onorariile articolelor publicate în „Critique^ nu puteam conta decît pe cei **20.000** de franci lunar pe care ni-i trimitea Lisette. (Se afla acum la New York, tinde Ionel Perlea, angajat de Metropolitan Opera, obținuse un mare succes dirijînd *Tristan şi Isolda.* Uri critic

scrisese că de **40** de ani, de la Gustav Mahler, nu se mai ascultase o atît de perfectă execuție*) începusem să neSmpruniutăm pe unde puteam. Dar încă nu ne hotărarn să renunțăm la a doua cameră, camera nr. **17,** de la Hotel de Suede.

La începutul lui martie am întrerupt din nou *Le Chamanisme* ca să redactez cele două conferințe pe care aveam să le țin la Roma : „Le chamanismela Universitate, invitat de Raffaele Peftazzoni, şi „Le tantrisme et le chamariisme", la Institutul de Studii Orientale (ISMEO) invitat de Giuseppe Tucci. Am plecat la **20** martie, într-un vagon de clasa a IlI-a, şi am ajuns extenuați ; a dotra zi de dimineață. ISMEO ne rezervase o cameră la Pensione Huber, pe via Paisiello, foarte aproape de Villa Borghese: Dar greva generală de **12** ceasuri m-a împiedicat sâ**-1** văd pe Tucci. Am reuşit, totuşi, să ajung pînă la Pettazzoni. Am aflat, cu emoție, că voi conferenția în *AuXa Prima* şi că rectorul Universității va fi de faț|. Am regretat, în acel moment, că alesesem un subiect atît de tehnic; aş fi putut vorbi, îmi spuneam, despre structura şi funcțiile mitului, probleme de interes general. Tottişi, notam în *Jurnal,* a doua zi de dimineață acea magnifică sală era aproape plihă. Am reîntîlnit şi cunoscut o seamă de savanți (printre alții A. Grenier, directorul Institutului Francez. Angelo Brelich, Karl Kerenyi, L. Vanicelli etc.). Pettazzoni m-a prezentat în termeni neobişnuiți pentru măsura şi discreția lui.

După conferință, Giuseppe Tucci ne-a invitat la el acasă împreună cu Pettazzoni, „ca să bem o cafea". Cu marele orientalist păstrasem aproape tot tinsul legăturile epistolare, dar îl revedeam acum după aproape **18** anL **Mi** s-a părut neschimbat: aceeaşi prezență şi vivacitate, aceeaşi nestăvilită energie (edita texte sanscrite **şi** tibetane, publica lucrări savante, conducea ISMEO), aceeaşi ilimitată curiozitate. Uriaşa lui bibliotecă (clădise casa în care locuia ca s-o poată adăposti),m-a fascinat îndată ce-am pătruns în prima sala. Tucci mi-a arătat toate cărțile mele» legato, **şi** mi-a proous să reluăm „Zalmoxis'V sub auspi-

ciile ISMEO-ului. I-am răspuns ca şi lui Corbin : îi sînt recunoscător, dar deocamdată trebuie să închei cărţile începute. „Le port în spate de cinci, şase ani !", i-am mărturisit zîmbind. După două zile mi-am ţinut conferinţa, — urmată de o lungă şi pasionantă discuţie — într-una clin sălile Institutului. Datorită generozităţii lui Tucci am mai rămas la Roma încă două zile, şi astfel am putut revedea forurile şi locurile mele preferate.

La Paris am redeschis manuscrisul *Şamanismului.* Poate aş fi reuşit să închei încă două capitole începute, dacă n-ar fi intervenit o serie de plictiseli şi obstacole neprevăzute. Către sfîrşitul lui aprilie, cameriera m-a întrebat dacă poate lua coşul cu hîrtii ca să-1 golească. Din camera de alături, unde lucram, i-am răspuns afirmativ. Uitasem că deasupra coşului de hîrtii se aflau mai multe dosare, încărcate pînă la refuz, în aşa fel încît le legasem cu sfoară ca să nu-şi piardă conţinutul. Astfel au fost incinerate cîteva kilograme de manuscrise, însemnări şi scrisori. Am regretat mai ales pierderea celor 50—60 de scrisori de la colegi, critici şi alţi cititori ai cărţilor mele (printre altele, scrisorile lui Benedetto Croce, G. Bachelard, E. Brehier).

Am izbutit, totuşi, să-mi continui lucrul aproape în acelaşi ritm. Dar la 27 mai am plecat la Veneţia, ca să particip la Adunarea Constitutivă a Societăţii Europene de Cultură. Toţi invitaţii eram găzduiţi în faimosiil hotel Bauer-Grunwald (unde n-am mai intrat niciodată de atunci). Am notat în *Jurnal* multe amănunte în legătură cu această neverosimilă regăsire a Veneţiei, prin care trecusem ultima oară în vara anului 1937, în drum spre Berna, unde mă aştepta Lucian Blaga.

La 2 iunie m-am întors la Paris, dar n-am mai izbutit să lucrez cu spor. Scriam anevoie, cu efort şi fără entuziasm. De altfel, sănătatea era tot mai şubredă ; simţeam că mă ameninţă o nouă criză de vagotonie. Veştile proaste se ţineau lanţ. *La nuit bengali,* tipărită de cîteva luni, îşi amînase apariţia pentru iunie, şi în cele din urmă pentru septembrie. Ionel Perlea, supărat că Berg, director la Metropolitan, îi ceruse să deschidă stagiunea de toamnă cu *Fledermaus* în loc de *Parsijal,* aşa cum îi făgăduise, rupsese contractul, semnat pentru trei ani, şi acceptase alte

invitaţii, care s-au dovedit cu timpul mai puţin strălucite decît crezuse. în sfîrşit, la începutul lui iulie Statele Unite interveniseră în Coreea şi al treilea război mondial părea din nou iminent.

Din fericire, Sibylle închiriase o vilă la Briangon, unde ne-am instalat, împreună cu Mamy, la 20 iulie. Acele două săptămîni petrecute în Alpi mi-au amintit, cu melancolie, de excursiile din adolescenţă de-a lungul Carpaţilor. Curînd criza de vagotonie a trecut şi. mi-am recăpătat sănătatea şi pofta de lucru. Dar, în afară de însemnările din *Jurnal,* n-am scris nimic altceva. Cu Christinel făceam lungi preumblări prin pădurile din marginea Brianconului şi, de cîte ori puteam, urcam pe munte. Deşi încercam să rezist, gîndul se întorcea mereu la singura carte pe care mi-ar fi plăcut s-o scriu atunci : *L'Homme comme symbole.* După *Le Mythe de Veternel retour,* o consideram lucrarea mea cea mai originală ; erudiţia şi hermeneutica istorico-religioasă lăsau locul reflecţiei filozofice. Ar fi fost o carte scurtă, fără note, cu o bibliografie sumară la sfîrşit. Dar ştiam că n-aveam dreptul să o încep înainte de a încheia Le *Chamanisme.* Pe de altă parte, în cîteva săptămîni trebuia să prezint, la *„Eranos",* o conferinţă de două ceasuri, iar puţin timp după aceea, o scurtă comunicare la Congresul Internaţional de Istoria Religiilor.

Pe la începutul lui august m-am întors, singur, la Paris, ca să redactez şi să pun la punct aceste texte. Renunţasem la camera nr. 17, şi acum îmi auzeam vecinii prin amîndoi pereţii. Cînd lucram, îmi înfundam urechile cu *boules Quies* şi izbuteam să mă conving că nu mai aud nimic. Pentru *Erarios* am utilizat fragmente din lucrările mai vechi, unele inedite. Totuşi, în ziua plecării, la 20 august, încă nu încheiasem a doua jumătate a conferinţei (după prima oră, urma o pauză de o jumătate de ceas). Ultimele 10—12 pagini le-am scris noaptea, în camera de la „Casa Tamaro", unde eram găzduiţi.

Ascona şi grupul *„Eranos"* m-au fermecat de la început. Paginile *Jurnalului* nu au păstrat decît în mică parte entuziasmul cu care am descoperit Ticino şi Lago Maggiore

şi bucuria primelor întîlniri cu Olga Froebe, C. G. Jung, GJScholem şi ceilalţi conferenţiari. Nu puteam bănui atunci rolul pe care II va juca, în următorii cinci, şase ani, »firanos'% şi mai ales fondatoarea şi animatoare» cera^ai, bătrîna doamna cu părul argintiu, Olga Froebe-Kaf^e^tti A doua zi de dimineaţă am descoperit cu încîntare ,»Viila Eranos\ despărţită de „Villa Gabriella" printr-o grădină care cobora în terase pînă pe malul lacului.

Prima conferinţă a ţinut-o Karl Kerenyi. singurul care a vorbit fără note, cereetînd sala, eăutînd parcă o figură asupra căreia să-şi oprească privirile. D-na Froebe m-a reţinut la dejun, în jurul faimoasei „mese rotunde" de sub eucaîiptul din grădina vilei „Gabriella". A doua zi a conferenţiat profesorul Scholem ; mă fascinase de cum îl cunoscusem, chiar în seara sosirii mele. îi admiram de mult erudiţia şi perspicacitatea, dar în acea seară m-au impresionat darul lui de povestitor şi geniul de a pune numai întrebări esenţiale. în timpul conferinţei lui Scholem l-am zărit pe Jung ; asculta, într-un *chaise longtie* pe terasă, în.dreptul ferestrei deschise. M-au frapat vigoarea lui trupească şi tinereţea privirilor. Dar de abia în ziua următoare, la dejun, aflîndu-mă în stînga lui, şi stînd de vorbă mai mult de două ceasuri, am început să-i admir înţelepciunea şi candoarea. Am notat în *Jurnal (= Fragments,* I, p. 130) cîteva din mărturisirile lui (amare) în legătură cu „ştiinţa oficială".

Conferinţa pe care am ţinut-o la 25 august a avut destul succes, ceea ce a hotărît-o pe Olga Froebe să mă invite la „Eranos"~ul 1951, şi apoi la toate celelalte, pînă la moartea ei. Ca şi ceilalţi conferenţiari, aproape că nu am avut timp să mă odihnesc. Lungi discuţii cu Jung, cu Louis Massignon, Henry Corbin, Raffaele Pettazzoni *(Fragmente,* **I,** pp. 130 sq). Joachim Wach, care îşi petrecea vacanţa la sora lui stabilită la Locarno, m-a invitat să dejunăm într-o *trattoria.* Admira *Trăite* şi *Le Mythe de Veternel retour^* cărţi pe care le discuta în cursul lui de istoria religiilor de la Universitatea din Chicago, Notam în *Jurnal:* „Ar vrea să facă ceva ca să mă invite în S,UA„ dar nu prea ştie ce şi cum". (A făcut-o, totuşi, cinci ani mai tîrziu.)

Am avut, de asemenea, o lungă convorbire cu John Barrett, de la „Boilingen Foundation* ; Henry Corbin îi vorbise de mine, insistînd mai ales asupra greutăţilor cu care mă lupt John Barrett mi-a făgăduit că va interveni la Direcţia Fundaţiei *ea* să mi se acorde (ca şi altor savanţi, bunăoară Karl Kerenyi) o bursă de studii. Nu-mi puteam închipui, în acea caldă după-amlază de august, că o voi căpăta atît de curînd...

Cum scriam Ia începutul acestui capitol, 1950 a fost anul conferinţelor, al întîlnirilor şi al congreselor. Abia întors din Elveţia, am plecat, la 3 septembrie, la Amsterdam, unde avea loc Congresul Internaţional de Istoria Religiilor, Profesorul Gerardus van der Leeuw, preşedintele congresului, mă numise în comitetul de iniţiativă pentru crearea Asociaţiei Internaţionale de Studii Istorico-Religioase, astfel că a trebuit să iau parte la toate discuţiile preliminare. (Am avut, ca toţi ceilalţi, satisfacţia să văd Asociaţia proclamată solemn în ultima zi a Congresului secretar general fusese numit profesorul Bleeker, iar vicepreşedinte şi director al noii reviste, „Numen", Raffaele Pettazzoni.) Pentru că nu aveam bani să-mi plătesc hotelul, am fost găzduit la un particular : o cameră de bonă, cu un pat de campanie, fără masă de scris, fără baie. în acea săptămînă, cîţiva colegi, sub pretextul că descoperiseră un „restaurant exotic" sau o „adevărată tavernă olandeză", mă invitau mereu la masă.

Ca la orice congres internaţional, partea cea mai **im**portantă au constituit-o nu atît conferinţele şi comunicările, dţ discuţiile cu maeştrii şi colegii din alte ţări sau alte continente. Pe unii din ei i-am întîlnit pentru prima oară atunci, la Amsterdam- Am prezentat o scurtă comunicare : „Mythes cosmogoniques et guerisons magiquesV pe^care aveam s-o dezvolt mai tîrziu în *Myth and ReaUty* (=5 *Aspect* du mythe).* îmi amintesc **şi** acum discuţiile cu Stig Wikander **şi** Maurice Leehardt, plimbarea cu soţii Puech şi Jean Filliozat în grădina zoologică/recepţia de la Rijksmuseunu.

I

La nuit bengali a apărut, în sfîrşit în septembrie, dar n-a avut succesul — nici de critică, nici de public — pe care îl aşteptam, Brice Parain şi cu mine. Pe de altă parte, Gustave Payot părea plictisit că, nici doi ani după *Trăite d'histoire des religions,* publicasem un „roman". „Numele dumitale, mi-a spus, evocă în mintea cititorilor un orientalist şi un istoric al religiilor. Nu trebuie să-i dezorientezi !" Avea. desigur, dreptate. Dar eu crezusem că tradiţia compartimentării stricte, impusă de pozitivism (obiectivitatea cercetării ştiinţifice şi a gîndirii filozofice, pe de o parte, subiectivitatea creaţiilor artistice, pe de alta), devenise desuetă. Nu puteam uita că aproape toţi filozofii germani de la începutul secolului XIX scriseseră romane, iar succesul unor autori ca Gabriel Marcel, Gamus sau Jean-Paul Sartre demonstrase solidaritatea între gîndirea filozofică şi creaţia literară. Mă înşelasem, însă, alegînd *Maitreyi* pentru debutul meu literar în Franţa. Cîţi dintre cititori ar fi putut descifra, ca Gaston Bachelard. *„une mythologie de la volupte"* în acest roman din tinereţe ?

Din fericire, în acea toamnă 1950 credeam că *La nuit bengali ar putea* avea succes, măcar de public, ceea ce mi-ar fi îngăduit să cer încă un avans din drepturile de autor. Situaţia noastră financiară se agrava pe măsură ce trecea timpul. Eram nevoiţi să ne împrumutăm de la prieteni şi de la Sibylle, ca să ne asigurăm chiria camerei şi o masă pe zi la restaurantul (totuşi, atît de ieftin) din rue de Sevres.

La sfîrşitul lui septembrie am luat parte la Congresul de Psihologie Religioasă organizat de R. P. Bruno şi de *„Etudes carmelitaines".* Eram găzduiţi în mînăstirea carmelitană din Fontainebleau. Am improvizat o conferinţă despre *chastete et etats mystiques chez Ies primitifs,* dar mai ales am stat de vorbă eu cîţiva psihologi şi psihanalişti, în primul rînd cu Dr. Rene Laforgue, a cărui carte despre Baudelaire (La *Psychologie de Vechec)* o citisem nu de mult. Două săptămîni în urmă, Rene şi Delia Laforgue ne-au invitat la dejun în apartamentul lor din 62 bis rue de la Tour, şi, pentru că plecau la Casablanca, ne-au propus să-1 locuim noi pentru patru luni. Nu ne venea să credem : să locuim într-un apartament de cinci camere,

cu un salon care ni se părea uriaş ; să pot lucra fără vecini, într-un birou perfect izolat (cabinetul în care Dr. Laforgue îşi primea pacienţii.)

Ne-am mutat după cîteva zile, dar nu m-am putut apuca imediat de *Le Chamanisme.* Aveam de redactat comunicarea pentru *„Etudes carmelitaines",* un articol pentru „Critique" şi alte texte. Singura plictiseală o constituia Anna, femeia de menaj pe care ne-o lăsase Dr. Laforgue : trebuia să-i dăm, în fiecare dimineaţă, o sumă de bani pentru piaţă. De multe ori îi dam numai jumătate, pretextînd că noi sîntem invitaţi la dejun ; de fapt, mergeam în Jardin du Luxembourg şi ne mulţumeam cu un sandviş,

în primele săptămîni din decembrie situaţia părea disperată, începuse ofensiva chineză în Coreea şi odată cu ea se răspîndise din nou panica războiului. Cînd am schimbat ultima bancnotă de 500 de franci, Christinel s-a hotărît să încerce un nou împrumut la o prietenă care ne scosese de mai multe ori din nevoie. S-a întors cu 5 000 de franci, eeea ce ne asigura mesele pe cîteva zile. In dimineaţa următoare am primit scrisoarea prin care „Bollingen Foundation" mă anunţa că, începînd de la 1 ianuarie 1951, mi se acordase o bursă lunară de 200 dolari, timp de frei ani. Şi tot în aceeaşi săptămînă *„Centre National de la Recherche Scientifique"* mă informa că fusesem numit *attache de recherches,* cu 35 000 franci pe lună. Dar cum nu puteam beneficia de două mensualităţi, a trebuit să aleg ; şi pentru că o puteam primi în orice ţară, nu numai în Franţa, am ales bursa „Bollingen".

Din acea dimineaţă de **9** decembrie m-am simţit eliberat de coşmarul sărăciei. Ne puteam îngădui să prînzim în fiecare zi, la noi acasă. Puteam, de asemenea, invita prietenii, aşa cum nu mai îndrăznisem s-o facem de mult. în sfîrşit, eram liber să mă consacru exclusiv redactării ultimelor capitole din *Le Chamanisme.* îmi făgăduisem^ cu orice preţ, să termin cartea în cursul iernii.

Mă închideam în biroul doctorului Laforgue şi lucram cîte douăsprezece ceasuri pe zi. Din fericire, locuiam foarte aproape de Musee de rjfomme şi doar la o staţie

de metrou de Musee Guimet, Puteam consulta bogatele **for** biblioteci fără să pierd prea mult timp. Pe de alta parte, bunul meu prieten, Jean Goufllard, **se** mutase **dfc** curînd în acelaşi cartier. Afiînd că Georges Dumezil, acaparat de cursuri şi de propriile lui lucrări, nu **se** mai încumeta să citească şi să corecteze manuscrisul ultimelor capitole, Jean Gouillard se oferise să-i ia locul. O dată **pe** săptămînă urcam în camera lui de mansardă şi-i aduceam un anumit număr de pagini. Jean le corecta chiar în acea noapte şi cîteva zile în urmă Christinel le aduna, dactilcn grafiate] în dosarele capitolului respectiv.

Uneori invitam prietenia la masă '; nu IeVenea **sâ** creadă (cum nu ne venise nici noua) că cinăm într-o sufragerie atît de elegant^ De mulţi ani, **se** obişnuiseră (că şi noi) să mănînce pe o măsuţă, într-o cameră de hotel, sau de bonă, sau, în cazul cel mai bun, într-un restaurant ieftin de cartier. (Cred că, pe atunci numai Rodica şi Eugen Ionescu dispuneau de ceea ce exilaţii numeau „o odeintrata masă de sufragerie".)

N. I. Herescu, care fusese chemat Ia catedra dfe latină a Universităţii din Lisabona, rămăsese tot atît de optimist; continua să creadă în indestructibila justiţie a Istoriei... Cu un an mai înainte, Emil Cioran publicase prima lui carte scrisă în franţuzeşte, *Precis de decomposition,* uluindu-ne pe toţi, dar mai ales pe criticii literari, prin perfecţiunea stilului. Tot în primăvara 1950 **se** juca la teatrul „Noctambule" piesă lui Eugen Ionescu *La contatrice châuve,* inaugurtod acea carieră excepţională care **se** prelungeşte îneS, pe **toate** meridiâj&ele pămîntuluL

De curînd, ne împrietenisem cu Monica Lovinescu, pasionata de literatură şi de teatru (contribuise la succesul piesei Iui Eugen Ionescu), şi cu Vkgîl Ierunca, entuziast şi neobosit de cîte ori era vorba de o iniţiativa culturală a exilului. Spre bucuria — dar şi surpriza — tuturor, Monica şi Virgil aveau să se căsătorească în primăvara ur**mălGare***

Venea, *de* asemenea, să **fie** radă Alexandru Vona, pseudonimul literar al lui Aîbert SamueL Ne cunoşteam **de**

cîţiva ani şi îi admirani romanul ; speram chiar că va *h* publicat de Gallimard[2].

La sfîrşitul iernii, Delia şi Rene Laforgue s-au întors de Ia Casablanca, şi noi ne-am regăsit camera nr. 18 la Hotel de Suede. Ultimul capitol din *Le Chamanisme* l-am scris cu mare efort; începusem să simt consecinţele surmenajului. In martie, Christinel a încheiat dactilografierea ; peste**-.700** de pagini, pe care m-am grăbit să le duc lui Gustave Payot. I-am spus, oarecum în trecere, că voi adăuga cîteva pagini de concluzii... „Sînt prea extenuat ca să le redactez acum, i-am mărturisit. O voi face într-o săptămînă, două, la Roma." Spre bucuria şi mirarea mea, Gustave Payot mi-a înmînat pe loc o sumă destul de importantă, ceea ce ne-a îngăduit să petrecem o lună de zile în Italia.

La 25 martie am ajuns Ia Roma, şi cea dinţii vizită am făcut-o lui Pettazzoni. M-a felicitat, cu uimire şi admiraţie, afiînd că Le *Chamanisme* se află sub tipar. Am plecat apoi la Napoli, unde ne aşteptau Nina Battali şi inginerul Giaeomo Nardone. Prietenii noştri ne-au plimbat cu maşina de-a lungul coastei amalfitane şi am revăzut lacurile şi Pozzuoli. Cîteva zile în urmă am coborît cu trenul pînă la Taormina. Păşeam pentru întîia oară pe pă~ mîntul Siciîiei şi n-am mai uitat de atunci această insulă fabuloasă. După zece zile petrecute la Taormina, Catania şi Palermo, regăsisem sănătatea şi, mai ales, pofta de lucru. Grădina botanică din Palermo îmi amintise de Goethe şi de faimoasa lui teorie a „plantei originare". Mi-ar fi plăcut să pot consacra o lună, două, lecturilor din Goethe. Dar îmi dădeam bine seama că asemenea reîntoarceri în universurile spirituale descoperite în adolescenţă şi tinereţe îmi erau, deocamdată, interzise. Aşa că m-am mulţumit să citesc lucrările de orientalistică şi istoria religiilor pe

[2] **într-adevăr, deşi tradus (prost)** în **franţuzeşte, fusese citit eu** interes **de** Brice **Parata** şi **alţi** lectori **de la** GallimarcL ***Ar* H** putut apărea dacă autorul ar fi prezentat o nouă traducere. Dai' după pierderea soţiei, Mira, în urma unui accident absurd, Vona nu s-a mai interesat de soarta romanului.

care mi le dăruiseră de curînd maeştrii şi colegii mei italieni. Ne-am îmbarcat, la căderea nopţii, pe micul vapor de cursă care ajungea dimineaţa la Napoli. Ca de obicei, ritmul valurilor, cerul înstelat şi acele zgomote misterioase care se transformau pe nesimţite în şoapte m-au proiectat într-un trecut anevoie de identificat : **o** călătorie pe Dunăre şi Marea Neagră ?, serile petrecute pe puntea vaporului care mă ducea de la Napoli la Atena ?, sau de la Constanţa la Alexandria, de la Port-Said la Colombo ?... Nu încercam să aflu mai mult. Eram fermecat de aceasta bruscă şi beatifică regăsire a trecutului.

După trei zile la Napoli, ne-am instalat pentru o săptămână la Roma. Cred[3] că atunci l-am
îmi scrisese la Hotel de Suede şi aflasem că, rănit de o schijă la sira spinării, în timpul asediului Vienei de către trupele sovietice, era condamnat să-şi petreacă restul vieţii într-un fotoliu. Cînd am fost condus în odaia lui, J. Evola m-a întîmpinat totuşi în picioare ; fusese ridicat de bătrînul iui tată ajutat de o infirmieră. După ce mi-a strîns mina, cei doi l-au reaşezat în fotoliu, apoi ne-au lăsat singuri. Citisem unele cărţi ale lui Evola încă din timpul studenţiei, dar îl întîlnisem pentru întîia şi ultima oară în primăvara lui 1937, la un dejun, invitat de Nae Ionescu. îi admiram inteligenţa şi, mai ales, densitatea şi claritatea prozei. Ca şi Rene Guenon, Evola presupunea **o** „tradiţie primordială" în existenţa căreia nu izbuteam să cred ; îi suspectam caracterul ei factice, anistoric.

în acea după-amiază am vorbit despre multe, dar îndeosebi despre decadenţa, sau, cum se exprimase Evola, „putrefacţia" culturilor occidentale contemporane. Dintr-un anumit punct de vedere — al „tradiţiei" exemplare, anistorice — avea dreptate. Dar problema care mă preocupa era alta : în măsura în care cred în creativitatea spiritului uman, nu pot dispera ; cultura, chiar într-**o** epocă crepusculară, este singurul mijloc de a comunica anumite valori şi de a transmite un anumit mesaj spiritual. într-o nouă „Arcă" prin care ar putea fi salvate creaţiile spirituale ale Occidentului, nu e deajuns să **figureze**

[3] **Ezit** asupra datei **pentru că am pierdut agendele anilor 1949—1954.**

VEsoterisme de Danie a lui Rene Guenon, ci şi înţelegerea poetică, istorică şi filozofică a *Divinei Comedii.* Limitarea hermeneuticii creaţiilor spirituale europene exclusiv la semnificaţiile lor „esoterice" repeta, în sens opus, reducţia de tip materialist ilustrată cu atîta succes de Marx sau Freud.

Pe de altă parte, adăugam, reintrarea Asiei în istorie şi descoperirea spiritualităţii societăţilor arhaice nu vor putea rămîne fără consecinţe. J. Evola credea că, în orice caz, e prea tîrziu, că asistăm, de fapt, la o aculturalizare generală. La prima vedere, avea dreptate. Dar aculturalizarea nu reprezintă decît o primă fază a unui proces mult mai complex. Camuflarea sau chiar ocultarea sacrului şi, în general, a semnificaţiilor spirituale caracterizează toate epocile crepusculare. Este vorba de supravieţuirea larvară a sensului original, care devine astfel *irecognoscibil.* **De** aici importanţa pe care o acordam imaginilor, simbolurilor şi naraţiunilor epice ; mai precis, analizei hermeneutice care le decriptează semnificaţiile şi identifică funcţiunile originale.

Dar, evident, în ceasul petrecut alături de Evola, n-am atins decît în treacăt aceste probleme.

După întoarcerea noastră la Paris am fost confiscat de *Le Chamanisme* ; corecturile în pagină, indexul şi redactarea *concluziilor* mi-au luat două săptămîni. Dar de abia acum am putut aprecia pe deplin meritele şi lipsurile acestei cărţi. Mă nemulţumeau mai ales *concluziile,* redactate prea succint, în mare grabă, sub presiunea tipografului[4]. Dar nu mă puteam îndoi de noutatea şi valoarea acestei cărţi. Pentru întîia oară erau prezentate şi interpretate prin hermeneutica şi în perspectiva istoriei religiilor toate speciile de şamanism, nu numai cele „clasice", caracteristice Siberiei şi Asiei Centrale. Analizam, de asemenea, structura şi funcţiunea anumitor mitologii şi tehnici şamanice supravieţuind, mai mult sau mai puţin camuflate,

[4] Le-**am elaborat mai tîrziu, pregătind** versiunea engleză, **care constituia, de** fapt, ediţia a II-a, revăzută **şi** sporită.

în „religiile istorice⁴' (India, Grecia antica, China, Japonia etc). în plus, nu acceptasem, aşa cum se obişnuia, argumentele fiziologice (absența vitaminelor f) sau psihologice (irupția anumitor elemente din inconştient) prin *mre se-* explica extazul de tip şamanic. Analiza experiențelor şi prezentarea ceremoniilor care consacrau pe neofit puneau în lumină solidaritatea lor cu modelul exemplar al inițierii. Nu mai puțin pertinentă şi utilă mi se părea cercetarea diferitelor semnificații acordate transei extatice» atît în religiile primitive, cît şi în cete istorice. Distant între tehnicile şamanice şi practica yoga, diferența calitativa între extaz şi *enstmis* dev^meau evidente şi, mai ak-s, importante pantnâ înțelegerea .islwiei universale a spiritualitaților.

Cînd am dat bunul de tipar, *emm* sigur că *he Choma* tusme* va interesa mu numai pe etnologi şi pe istoricii religiilor, ci chiar pe cititorii nespecialişti. într-adevăr*• cartea, apărută în septembrie, a fost foarte *bkşş* primită; curînd avea să fie retipărită şi tradusă în urni mi#e limfei.

La începutul verii, redevenisem liber, Conferința pentru *„Eranos"* — „Le Temps et rfiternite dans la pensee indienne" — hotărîsem s-o scriu în august ; adunasem mai de mult materialul şi schițasem planul. Am reuşit de asemenea, să-1 conving pe Georges Bataille că trebuie să amîn redactarea cărții *Le Tantrisme.* La Roma, aflasem de la Tucci că va edita în curînd, însoțite de traducerea engleză, comentariul lui Candrakirtî la *Guhya samăja Tan~tra* împreună cu-glosele-lui îson Kha-pa, accesibile pînă acum numai în tibetană[5]. I-am mărturisit lui Georges Bataille că nu îndrăznesc să îit&praica mea monografie despre tantrism înainte de a cunoaşte- aceste texte.

Eram, deci, liber să mă consacru exclusiv romanului, inu spuneam că voi putea scrie cu mult spor în vila pe care o îndiiriase Sibyile la Guethary. Dar pentru că chiria se urcase din nou, am jbfittărît să lăsăm camera de ia

[5] *Dm* **păcate, lucrarea a-a apărut cîecît fragîîîfeiitar şi destul de lîrziu.**

Hotel de Suede şi să ne mutăm în micul apartament al iui Jacqueline Desjardin, în rue Duhesme. Am împachetat-cu melancolie cărțile şi Irîrtiile care se adunaseră în cei patru ani şi jumătate cît locuisem în rue Vaneau. Din fericire, Ia începutul lui iulie am plecat la Guetary. Eram nerăbdător să recitesc, cu creionul în mină, întregul manuscris al *Nopții de Sînziene.* Şi de data aceasta textul m-a dezamăgit. Nu-mi puteam ierta că, în. vara anului 1949, în loc să încerc o continuare a *Huliganilor,* mă lăsasem antrenat într-un labirint. într-adevăr, îmi dădeam acum seama că scenariul romanului seamănă tot mai mult cu rătăcirea personajelor principale într-un labirint, rătăcire lungă şi deprimantă, pentru că încă nu se ghiceşte semnificația ei inițiatică. Dificultățile se agravau de la capitol la capitol. Deşi acțiunea se prelungea pe 12 ani şi în pofida marelui.număr de personaje, *Noaptea de Sînziene* nu trebuia să semene cu un *Război şi Pace* în miniatură. Pe de altă parte, anumite obsesii ale personajului principal, Ştefan Viziru, şi întîmplările, uneori enigmatice, în care se trezea implicat, nu trebuiau să amintească „atmosfera" povestirilor fantastice. Toate semnificațiile trans-istorice trebuiau perfect camuflate în concretul evenimentelor istorice.

După cîteva zile de şovăială m-am apucat de lucru. Scriam în fiecare zi. eu încăpățînare, uneori cu entuziasm, corectînd sau rescriind în întregime unele episoade. Astfel că la 1 august, cînd ne-am reîntors la Paris, dispuneam de 150 de pagini care mi se păreau „definitive".

Evident, ne-am simțit străini în noul nostru cartier. Dar în acel sfîrşit de vară, aproape că n-aveam timp să-1 cercetez. Râmîneam ziua întreagă în casă, pregătind conferința pentru Ascona. De data aceasta m-a întovărăşit şi Christinel. Ca şi mine cu un an mai înainte, Christinel a fost fascinată de frumusețea locurilor şi încîntată de prezența atltor colegi şi prieteni (Corbin, Puech, Dr. Godel), concentrați la „Casa Tamaro". I-au plăcut, de asemenea, figura şi felul de a fi al d-nei Froebe. Foarte probabil, Olga a fost impresionată de modestia şi farmecul lui Christinel, pentru că ne-a invitat să petrecem luna iunie 1952 la „Casa Gabriella".

Am \imxt conferința cu destul brio, deşi îmi fusese teamă că, după primul ceas, mă va doborî oboseala. In noaptea aceea avusesem cea mai lungă şi mai tenace insomnie de care îmi aminteam. Am încercat să mă odihnesc după-amiaza, dar n-am izbutit. Atunci am avut, timp da o jumătate de oră, un pasionat şi misterios *reve-eveillâ,* provocat, probabil, de reimersiunea în spiritualitatea indiană şi în amintirea experiențelor mele din India (ct *Fragments dhin Journal,* I, pp, 153—55),

După încheierea „Eranos"-ului, Alice şi Roger Godel ne-au invitat să petrecem cîteva zile împreună, la Hergisville, pe malul lacului, la 10 kilometri de Lucerna, şi la Geneva. Ii cunoscusem pe amîndoi în toamna anului 1949. Cardiolog de reputație mondială, Dr. Roger Godel era directorul spitalului Companiei Canalului de Suez la Ismailia, dar îl interesau de asemenea Grecia antică şi spiritualitatea indiană. Vizitase de mai multe ori India, cunoscuse pe Ramana MaharishL Mi-a vorbit despre cartea la care lucra, intitulată îndrăzneț *UExperience libâratrice* (cartea va apărea, cu prefața mea, la Galîimard, în 1954). După acea călătorie în Elveția, am ajuns buni prieteni. Cîțiva ani mai tîrziu, Alice şi Roger Godel ne-au invitat sâ locuim în superbul lor apartament de la Val d Or, pe care tocmai îi cumpăraseră»

o

Ne-am întors la Paris la începutul iul septembrie, hotărît să mă concentrez exclusiv asupra romanului. De data aceasta, simțeam că găsisem soluția : pluralitatea ritmurilor temporale, diferite de la un capitol la altul, îmi îngăduia să comprim narațiunea şi, totodată, să urmăresc destinele personajelor fără a dezvălui semnificațiile lor profunde. Scriam în fiecare după-amiază, uneori şi diminețile, în fostul atelier de ceramică al lui Sibylle, în 47 rue Saint-Ouen. Un vechi hotel părăsit, pe jumătate ruinat ; cîteva familii de italieni se mutaseră între ruine. Dar, la fund, în atelierul Sibyllei, era linişte şi puteam lucra netulburat pînă la căderea nopții.

Totuşi la 15 octombrie a trebuit să întrerup din nou romanul, ca să pregătesc volumul *Images ei Symboles* pe

care-l" aştepta Brice Param. Plănuisem această carte *in* timpul verii, în Elveția, stimulat de conversațiile avute cu mulți savanți. Hotărîsem să republic, corectate şi sporite, două studii mai vechi în legătură cu simbolismul religios*, împreună cu textele conferințelor *„Eranos",* însoțite de o introducere despre imagini şi imaginație şi un capitol de concluzii : *Symbolişme et Hisioire.* în cîteva săptămîni redactasem concluziile şi mă pregăteam să scriu introducerea. Din păcate, n-am izbutit să mă apuc imediat de lucru, iar după ce am început să scriu, am fost necontenit întrerupt. Astfel că am redactat în mare grabă ultima parte, şi cea mai importantă, a introducerii şi n-am stăruit deajuns asupra unei observații care mi se părea importantă. Anume, că imaginația nu e o invenție arbitrară ; etimologic, e solidară cu *imago,* ..reprezentare, imitație", şi cu *imitor,* „a imita, a reproduce«*. Imaginația *imită* modelele exemplare — „imaginile" —, le reactualizează, le repetă necontenit. în acei ani, această interpretare a imaginilor şi a imaginației m-a ajutat să înțeleg mai bine creațiile folclorice şi, uneori, chiar prozele mele literare.

La 17 noiembrie am primit o carte poştală a Corînei îmi scria că la 30 octombrie, după trei luni' de suferința» murise tata, iar cu o săptămînă mai înainte, unchiul Mitache, în urma unei crize cardiace. Zile de-a rxndul *am* trăit în altă lume, de mult uitată, niîngiiat doar de tristețe. Simțeam că pierdusem încă o parte — şi cea mai lungă — din trecutul meu. Mă plimbam, singur, pe străzile din jurul catedralei Sacre-Coeur, amintindu-mi scene din copilărie, din adolescență, din prima tinerețe. în ultimii ani izbutisem să-mi stăpînesc dorul de țară ; îl regăseam doar în somn, în unele vise. Acum mă copleşea din nou. Nu încercam să mă apăr ; mă lăsam în voia melancoliei, parcă aş fi aşteptat un miracol. Dacă aş fi fost liber, aş fi început să-mi scriu amintirile din copilărie*

Cu mare efort, ani reuşit să-mi reiau lucrul. Christinel dactilografiase aproape in întregime noile capitole din

« Notes sur le symbolişme aquaiique (.„Zamolxis", ÎI, *193?)* şi *Le-Dieu-Ucur» ei le symbolişme des noeuds* („Reuve cte Fhistoire des rejjgfens", 1047—48).

Images et Symboles. Aştepta acum ultimele pagini ale introducerii, pe care le scriam acolo unde se nimerea, unde se întîmpla să fie linişte ; în atelierul de ceramică al lui Sibylle sau în biroul pe care-1 împărţeam cu Jacqueline, în rue Duhesme.

La 17 decembrie am împachetat întreg manuscrisul şi i l-am dus lui Brice Parain. Iar cîteva zile în urmă am părăsit Parisul pentru trei luni. Trebuia, cu orice preţ, să regăsesc lumea în care mă născusem şi în care trăisem pînă în primăvara 1940. Ştiam că, foarte curînd, lumea aceasta va dispare, condamnată de istorie. Ştiam că mă număr printre puţinii supravieţuitori şi voiam să-mi fac datoria de martor. Dar ştiam, de asemenea, că, înpoia catastrofelor şi suferinţelor de tot felul, se află, perfect camuflate, alte semnificaţii. Mi se părea că încep să le înţeleg.

XXII

DIN FERICIRE *FORET INTERDITE* NU ARE SUCCES : VOI ÎNŢELEGE MAI TÎRZIU SEMNIFICAŢIA ACESTUI EŞEC

Ca să pot lucra în linişte, ne-am instalat la Monte-Carlo. O prietenă ne găsise la Hotel Excelsior o cameră convenabilă şi, pentru că am angajat-o pentru cel puţin două luni, neobişnuit de ieftină. Cînd am coborît din tren, ne-a izbit mirosul tufelor de mimoza în floare. M-a deprimat, însă, descoperirea pe care am făcut-o chiar în dimineaţa următoare : pereţii odăii erau mai subţiri decît la Hotel de Suede. Gerantul mi-a îngăduit să lucrez în hol, într-o cameră vecină cu biroul lui. Dar acolo zgomotul era şi mai insuportabil : conversaţiile telefonice, strigătele de la bucătărie, vocile şi rîsetele din hol. Gerantul mi-a propus atunci o cameră perfect izolată, dar fără ferestre, luminată doar de becul atîrnat de tavan. Notam cu melancolie în *Jurnal* „Să vii pe Coasta de Azur ca să scrii la o lampă prăfuită, în semiîntuneric, ca într-un turn de închisoare medievală..." Doar după zece zile de la sosirea noastră am găsit, şi închiriat, o odăiţă ieftină, fără vecini : acolo am lucrat pînă la întoarcerea la Paris.

N-am izbutit să mă concentrez exclusiv asupra romanului decît după ce am scris scurta prefaţă la o carte postumă a lui Paul Vulliaud pe care i-o făgăduisem lui Payot şi articolul *Examen leprosorum* pentru „Preuves". Ca să cîştig timp, nu ieşeam din odăiţa mea decît la vremea meselor şi, uneori, nopţile, cînd ne plimbam pe bulevarde. Vizitasem în treacăt şi fără entuziasm Nisa şi Menton. Redusesem drastic corespondenţa (dar, mai tîrziu, am fost

obligat să scriu cîte 10—12 scrisori pe zi). Citeam foarte puțin nopțile, ca să evadez din lumea şi atmosfera romanului. Totuşi corectarea şi, mai ales, modificarea anumitor episoade din cele două capitole cîte avea partea I mi-au luat cîteva săptămîni. între timp, Alice Godel venise să ne vadă şi îmi adusese manuscrisul cărții *UExperîence liberairice ;* Gallimard acceptase s-o publice, dar trebuia să scriu prelata — şi cît mai repede...

Am început primul capitol al părții a II~a cu destula încredere ; învățasem să *nă feresc de ispita facilității şi a dialogurilor pitoreşti. Probabil că aş fi reuşit să-i închei dacă, în urma unei intoxicații, nu s-ar fi dezlănțuit o nouă criză de vagotonie. Ne-am îi?tors în rue Duhesme mai devreme decît hotărîsem. De altfel, trebuia, în orice caz^ să pregătesc conferhijele'pe care acceptasem să ie țin la Universitatea din Ltmd. Din fericire, rectorul m-a rugat să te amîn pentru sfîrşitul lui aprilie. Dar nu izbuteam să raă vindec. Doctorul Hunwald se temea de o ulcerație gastrică şi Mi-a prescris un regim destul de sever. Totuşi, citrd r.m luat avionul spre Malmo eram foarte palid şi mă simțeam mai şubred ca niciodată. Spre mirarea mea, vagotu aia şi gastrita au dispărut ca prin farmec după cele dința mese luate în cantina studențească clin Lund : peşte faert (judecind după -grăsime, era desigur morun), cartofi fierți şi iaple.

Am. schimbat avionul la Copenhaga şi într-o avlonetă de şase locuri am ajuns în citeva minute la Malmo, Vizitam pentru întîia oară -Suedia şi n-am fost dezamăgit nici de oameni, nici de pitorescul acestui orăşel universitar, deşi locuiam într-un hotel modest, între două întreprinderi de pompe funebre.

..Profesoral de istoria religiilor, Ehnmark, mă invitase isă .,țin.două conferințe despre şamanism. Am condus de asemenea trei seminarii în cadrul catedrei de limbă română a lui Alf Lombard. Dintre savanții pe care i-am cunoscut^ m-a impresionat îndeosebi M. P. Nilsson, eruditul şî prolificul istoric al religiei greceşti. Trecuse pe atunci de 80 de ani, dar părea neobosit..; nu renunțase la nici una din responsabilitățile şi onorurile academice acumulate în lunga lui viață:; şi, mai ales, îşi apăra cu vigoare,

uneori cu agresivitate, concepțiile metodologice pe. eare le adoptase în tinerețe. Dar, din păcate, Ştig Wika&derf*^ sese de curînd iaternat într-o clinică, şi, deşi ne vedeam zilnic, n-am putut sta îndelung de vorbă, aşa cum ne făgăduisem. I-am cunoscut însă soția şi cele trei fete, pe care aveam să le întîlnesc de mai multe ori în următorul 15—20 de ani.

M-am întors mai odihnit decît plecasem. Săptămînă petrecută printre orientalişti şi istorici ai religiilor mă stimulase. Am redactat cu interes, crescând, aproape cu; entuziasm, conferința pe care o aşteptaGiuseppe Tucei : *Langages secrets et teckniques mystiqwes. hnl* făgăduisem să revin mai tîrziu *(după* încheierea romanului L.4 asupra unui anumit tip de experiențe mistice ; vedeam deja capitolele care ar fi alcătuit volumul *La Nostalgie, ătt Paradis.* La începutul lui mai eram din nou la Roma, împreună cu Christinel. Am citit conferința în sala cea mare a Institutului Oriental şi, tot acolo, trei zile în urmă au avut loc pasionante discuții în legătură cu metodologia istoriei religiilor. Am-reîntîlnit, astfel, pe R. Pettazzoni, E. de Martino şi alți colegi mai tineri. Dar, mai ales, ne-am bucurat de acea vacanță neaşteptată, de primăvara romană care ne trezea în fiecare dimineață. împreună cu un prieten, Horia Roman, fost redactor la „Cuvîntul Liber", am parcurs împrejurimile pînă la Viterbo şi am descoperit cu emoție mormintele etrusce. Voiam cu orice preț să-1 revăd pe Giovanni Papini, pe care nu-1 mai văzusem din 1927. I-am scris la Florența şi mi-a răspuns pe loc, cu entuziasm, în *Jurnal* şi în lungul interviu pe care îl va publica „Les Nouvelles Litteraires", (6 mai 1953), am povestit cu oarecare amănunte această reîntîlnire cu unul din idolii adolescenței mele. Aflasem de mult că era aproape orb — şi, într-adevăr, scriind dedicațiile pe cîteva cărții recente, îşi scotea ochelarii şi îşi apropia fruntea aproape lipind-o de pagina de gardă. Cu atît mai mult m-au impresionat tinerețea lui, pasiunea cu care urmărea actualitatea literară şi filozofică din atîtea țări, curajul cu care

îşi continua opera. Nu puteam bănui în acea după-amiază **de** mai că, un an mai tîrziu. Papini va pierde uzul mîinilor şi picioarelor, iar din 1954 nu va mai putea vorbi.

Cînd am intrat în odaia pe care ne-o rezervase Olga Froebe la „Casa Gabriella", nu ne venea să credem că vom locui aici, numai noi doi, toată luna iunie. O cameră spaţioasă, la etaj, cu o terasă tot atît de largă, doar la cîţiva metri de Lago Maggiore. Nu se putea închipui loc mai potrivit pentru odihnă şi meditaţie, sau, în primul rînd, pentru scris. Nu se auzeau decît, la răstimpuri, claxoanele autocarelor italiene pe şoseaua din spatele grădinii. De pe terasă, se puteau distinge spinările peştilor care dădeau tîrcoaie vilei „Gabriella", în aşteptarea firimiturilor şi cojilor de pîine pe care, de la fereastra bucătăriei, le zvîrlea, la răstimpuri, Măria. Noaptea, sticleau luminile de pe malul opus al lacului. Se auzea, cîteodată, zgomotul bărcilof cu motor întîrziate : se grăbeau să-şi afunde năvoadele cît mai departe, lingă frontiera italiană.

Aseultînd-o pe Olga povestindu-ne amintiri despre cei dintîi oaspeţi care au dormit în camera noastră, sau într-una din cele două odăi alăturate, mă lăsam prins în farmecul şi tainele „Casei Gabriella", Aflam, de asemenea, seară de seară, povestea amiciţiei ei (uneori, neobişnuit de complicată) cu Rudolf Otto, cu sinologul Richard Wilhelm şi cu mulţi alţi savanţi mai puţin cunoscuţi, dar mai ales cu C. G. Jung. Din păcate, mi-era peste putinţă să notez în *Jurnal* toate întîlnirile şi surprinzătoarele descoperiri care precedaseră fundarea şi prima etapă a cercului *„Eranos".*

In acele săptămîni de nemaiîntîlnită vacanţă, în care regăseam voluptatea înotului şi bucuria plimbărilor pe munte, am lucrat cu destul spor. Am fost fericiţi cînd Olga ne-a invitat să petrecem, de-acum înainte, cel puţin o lună de vară la „Casa Gabriella". Aveam impresia că, în viaţa noastră, şi fără ca să prindem de veste, începuse o nouă fază, mai norocoasă.

La întoarcere ne-am oprit la Basel ca să-1 întîlnesc pe Karl Meuli ; mă interesau observaţiile lui, atît de originale, în legătură cu *Le Mythe de V'eternei retour.* Ajuns în rue Duhesme, mi-am dat seama că-mi uitasem în tren ochelarii de citit. Cîteva zile am fost obligat să citesc şi să scriu ca Papini, apropiindu-mi ochii de pagină ; eram fericit, totuşi, că puteam păstra o distanţă de doi, trei centimetri...

Către mijlocul verii a sosit la Paris G. Racoveanu. Nu-1 mai văzusem din primăvara lui 1940, de la înmormîntarea lui Nae Ionescu, dar eram în corespondenţă de vreo cinci, şase ani. Trăia într-un orăşel lingă Munchen, pictînd icoane şi reuşind uneori să le vîndă. încheiase o monografie despre monahul Paisie şi, împreună cu monseniorul Octavian Bîrlea publicau, în spirit ecumenic, revista „îndreptar", la care au colaborat majoritatea scriitorilor şi cărturarilor din exil. Scria tot atît de sclipitor şi cu acelaşi efort ca înainte *. Ne-am bucurat amîndoi că ne vom putea reîntîlni foarte curînd, în Germania.

La sfirşitul lui august am revenit singur la Ascona ca să prezint conferinţa „Puissance et sacralite dansThistoire des religions". De data aceasta am îndrăznit să-i cer lui Jung un interviu pentru „Combat". De curînd apăruse cartea lui, *Antworî auf Job,* provocînd nesfîrşite discuţii şi controverse. Tema pe care (după o lungă şovăială) se hotărîse s-o trateze tulbura, deruta sau indigna atît pe psihologi personal cît şi pe teologi. O. Scholem, oarecum în glumă, spunea că Jung încercase să psihanalizeze pe Jahve...

După lectura *Şamanismului,* Jung îmi scrisese cîteva pagini dense şi entuziaste. în experienţele onirice şi psihopatologice ale ceremoniilor de iniţiere şamanică, Jung găsise confirmarea unora din ipotezele lui. Am stat de vorbă două ceasuri şi am notat pe loc o seamă de amănunte preţioase. In acel interviu, Jung a relatat (probabil pentru întîia oară) crizele care au pus capăt colaborării

[1] Anunţase un volum de amintiri despre Nae Ionescu şi un roman (de care ne vorbise, mie şi lui Mihail Sebastian, încă de prin 1933), dar nu ştiu dacă s-au găsit printre hîrtiile lui. în schimb, în îndreptar" şi în „Cuvîntul în Exil", pe care 1-a fundat şi 1-a condus pînă în preziua morţii lui, a putut publica o serie de admirabile articole în legătură cu teologia răsăriteană.

cu Freud, precum şi viziunile, atît de dramatice, care l-au silit să postuleze ipoteza inconştientului colectiv. De abia câțiva ani mai tîrziu, în *Memoriile* destinate să apară postum, va reveni cu amănunte asupra acestor experiențe şi evenimente decisive.

Nefiind psiholog, şi cunoscînd numai din lecturi teoria şi practica psihologiei de adîncimi, nu puteam fi „jungian" ; dar mă interesa ipoteza ineonştientului colectiv şî a arhetipurilor. Aşa cum i-d mărturisisem mai demult lui Jung, şi cum am seris-o în prefața la traducerea engleză a *Mitiâui eteimi întoarceri,* subtitlul cărții — *Archetypes et repetilion* — putea să dea loc la confuzii. Eu utilizasem termenul *arhetip* în sensul sătt original, neo-platonie, de „paradigmă,' model exemplar". Dar pentru Jung, arhetipurile erau „structuri ale inconştientului colectiv"*. Făcusem greşeala de â utiliza ~ deşi în eu totul alt înțeles — un fettnen care devefciise cunoscut, şi chiar popular, datorită lui Jung, şi în sensul pe care i-1 dăduse el. Ar fi trebuit (aşa cum am făcut-o de atunci) să folosesc expresia ,,m,odel exemplar".

împreună cu Christinel, care venise să mă ia de la Ascona, am plecat spre Alpbach, unde aveau loc seminarîile organizate de „Europäisehes Kollegium". In drum, ne-am oprit o zi şi o noapte la Ixmsbruck ; nu-1 mai văzusem de un sfert de veac, şi oraşul vechi, şi fluviul Inn m-au fermecat din nou. Am urcat apoi la Alpbach, la 1 000 de metri. Deşi a plouat aproape tot timpul, am fost fericit regăsind peisajele şi văzduhul muntelui, ca în Bucegii tinereții mele. Am condus, împreună cu Karl Ker£nyi, un seminar de istoria religiilor, el vorbind, ca aproape întreg grupul, în germană, eu în engleză sau în franceză. Metodologic, ne aflam pe poziții diferite, şi adesea discuția cu Kerenyi amenința să se transforme în polemică. Dar, cum îi admiram opera, nu-mi pierdeam răbdarea[2].

[2] După ce l-am cunoscut, în 1950, Kerenyi mă rugase să intervin pe lingă Gustave Payot ca să-i publice traducerea franceză a ultimei cărţi şi, pentru el, cea mai bună : *Griechische Mytfiolagie.* L-am convins pe P&yot* şi cartea a apărut. Bar în ultimii doi ani Olga nu-1 *mol* invitase să conferenţieze la *tfiranos."* şi Kerenyi bănuia că aş fi influenţat-o eu.

După o săptămînă am coborît la Kupfstein, la frontiera germană, unde ne aşteptau Gh. Racoveanu şi părintele Popan. Trecînd cu maşina prin Miinchen, nu l-am mai recunoscut. Centrul fusese în întregime distrus, iar clădirile care se ridicau în vecinătate îl făceau să semene cu orice alt oraş „modern". După ce-am vizitat Garmisch şi Ober-Ammergau ne-am oprit seara la Rudesheim, iar în ziua următoare maşina părintelui Popan ne-a lăsat în fața casei lui Giinther Spaltmann, la Bonn. Spaltmann, îmi tradusese cîteva cărți şi urmărea cu mare interes *The Work in Progress,* cum îi plăcea să numească *Noaptea de Sin* ziene.* în cele două zile petrecute împreună am stat mult de vorbă. Recitise de curînd partea **I** şi îi plăcuse ; dar mă îndemna insistent să termin romanul cît mai repede, între alte argumente invoca şi pe acesta : conform indicațiilor pe care le descifrase în ^iniile palmei, creativitatea mea literară ar putea secătui destul de curînd ; sau se va transforma atît de radical, încît viitoarele opere vor părea scrise de un alt autor. Trebuia, deci, să mă grăbesc

#

Fără să-i împărtăşesc certitudinile de ordin chiromanție, eram de acord cu Spaltmann : trebuia să mă grăbesc. Publicasem o bună parte din lucrările de Istoria Religiilor şi Filozofia Culturii elaborate în ultimii zece ani, iar în noiembrie apărea *Images et Symboles.* îmi puteam îngădui **6** odihnă de patru, cinci luni, timpul necesar, socoteam eu, redactării părții a Il-a. Dar, ca de obicei, eram solicitat de obligații neprevăzute şi urgente. Am fost nevoit să consacru o bună parte din acea toamnă pregătirii noilor ediții, corectate şi sporite, din *Le Mythe de Veternei retotir* şi *Trâite dliistoire des religions,* pentru traducerile germană, engleză şi spaniolă.

Din fericire, la sfîrşitul lui noiembrie, Delia şi Ren6 Laforgue ne-au pus din nou la dispoziție apartamentul lor, pînă în aprilie. Ca să regăsesc universurile imaginației literare, am scris, în cîteva zile, schița *12.000 capete de vită.* Apoi am recitit şi corectat din nou (pentru a cita oară ?) parfea I a *Nopții de Sînziene,* iar în preajoia

Crăciunului mă aflam pe de-a întregul cufundat în povestea atîtor personaje zbătîndu-se să supraviețuiască „evenimentelor istorice". închis pînă seara tîrziu în biroul doctorului Laforgue. scriam exaltat, aproape cu furie, deşi uneori mă copleşea tristețea : unul cîte unul, o bună parte din eroii romanului meu se pregăteau să-şi împlinească destinul, apropiindu-se de moarte. Niciodată n-am simțit mai precis ca în acea iarnă 1953 analogia între moartea inițiatică, adică simbolic-rituală, şi suferințele sau evenimentele neaşteptate şi enigmatice care pregătesc, în universul imaginației literare, moartea unui personaj important.

Arareori îmi îngăduiam să întrerup lucrul pentru cîteva ceasuri sau, excepțional, pentru cîteva zile •— aşa cum am făcut-o la sfîrşitul 3ui ianuarie, cînd Alice şi Roger Godel au venit la Paris. în acea iarnă, Alain Guillermou începuse traducerea părții I şi Christinel dactilografia manuscrisul pe măsură ce-1 corectam. Uneori simțeam amîndoi nevoia să evadăm din lumea *Nopții de Sînziene.* Neuitată a rămas acea seară de februarie, petrecută în noul apartament al soților Virgil Ierunca şi Monica Lovinescu, din rue Gassini, asdultînd primele discuri dintr-o colecție care, cu trecerea anilor, va deveni uriaşă.

După trei luni de lucru intens, la mijlocul lui martie, am întrerupt romanul ca să pot clasa materialele adunate în ultimii ani şi începe pregătirea unei noi ediții, corectată şi considerabil sporită, a tezei mele despre yoga. Dar îndată ce-am început să scriu, mi-am dat seama că era vorba de o prefacere totală a textului din 1936. Mă reîntorceam la această nouă carte de cîte oii dispuneam de cîteva zile absolut libere, adică îi puteam consacra 10—12 ceasuri fără întrerupere.

Am reluat romanul, către sfîrşitul lui aprilie 1953, la Meilen. Acceptasem să țin cinci conferințe de cîte două ore la Jung-Institut din Ztirich. Locuiam în casa doctorului Riklin, de curînd construită, pe o colină, în marginea pădurii. Primele trei săptămîni am fost singur ; Christinel se afla la Roma, invitată de Nina Batalîi. în afară de zi-

lele de curs la Institut şi de cîteva întîlniri cu C. G> Jung şi alți psihologi, eram liber să lucrez, nestingherit de nimeni, din zori pînă noaptea tîrziu. în cîteva săptămîni am scris două capitole din roman. Şi pentru că, după luna' petrecută la Meilen dispuneam de încă cinci, şase săptămîni de vacanță la „Casa Gabriella", îmi spuneam că aş putea Încheia *Noaptea de Sînziene* în cursul anului. Dar, ca de obicei, interyeneau mereu obligații neprevăzute. Reapăruse „La Nouvelle NRF", şi Jean Paulhan îmi ceruse colaborarea. îi făgăduisem lin articol Le *Mythe du monde moderne,* şi pentru că încă nu-1 primise, mi-a amintit de el în două scrisori. Pe de altă parte, la Madrid se organizase o „Săptămînă românească" şi trebuia să redactez conferința inaugurală. în sfîrşit, fusesem invitat — şi acceptasem — să conferențiez, în septembrie, în cadrul „Rencontres Internationales de Geneve", alături de Francois Mauriac, Robert Schumann şi Paul Ricoeur. în acea perioadă de sălbatic stalinism, cultura românească era complet absentă în Occident, iar oamenii de cultură se aflau în închisori sau, în cel mai bun caz, condamnați la tăcere. Nu-mi puteam îngădui să refuz un act de prezență culturală românească, numai pentru că sperasem să termin romanul.

Am notat în *Jurnal* dejunul cu doamna şi C.G. Jung, în faimoasa lor locuință de la Kusnacht, şi cîteva din amintirile lui despre S.N. Dasgupta şi R. Eisler. De asemenea, am amintit întîlnirile şi discuțiile cu dr. Schoppe şi dr. Boss (cf. *Fragments,* I, pp. 207 sq) ; dar regret că n-ara relatat mai amănunțit tot ce mi-a povestit dr. Boss în legătură cu călătoria lui în Italia, unde îl însoțise pe Martin Heidegger.

De la 20 mai la 29 iunie am locuit la „Casa Gabriella", Cu toate ispitele (mai ales cărțile pe care le aşeza Olga, în fiecare dimineață, pe masa mea de lucru : volume despre alchimie şi mistică, sau publicațiile lui Heinrich Zimmer, alături de romane „oculte", polițiste sau de spionaj), cu toate aceste ispite, **am** putut scrie destul de bine. **N-am** întrerupt romanul decît ca să pregătesc conferința pentru Clubul Psihologic de la Zurich şi să redactez articolul promis lui Jean Paulhan.

Am regăsit apartamentul din rue de Ia Tour la 1 iulie. Cu o zi mai înainte, furtuna năruise zidul cimitirului Passy, „venerabilul vostru vecin", cum îi spunea N;L Herescu. Se făcuse atît de îrig încît, cîteva zile, a trebuit să pori^ sub haină, un pulover gros de lînă. Lucram în biroul doctorului Laforgue, de astă dată încărcat de cărțile şi dosarele transportate din rue Duhesme ; aveam nevoie de o cît mai bogată diaeumentare ca să pot redacta conferința pentru *„Brunm* : ta Terre-Mere et* fes *hierogamies c®$~ miques.* T&xtU1 pe care aveam s&-t- citesc la .,Beoontres Internationales de Geneve" mi-a <M, fireşte, mai puțin de lucru.

La EF august pîecanl din nou *W*Aseoria, de astă dată singur. Printre noii- conferențiari se mttmărau Dr; T. Suzuki RJ?.. Jean Danielou, Giuseppe TUcci şi Ernst Benz. Chiar în dimineața inaugurării *„Brcrnos"-nlui* am aflat, de lă Tucci,vestea morții lui Surendranath Dasgupta ; murise pe neaşteptate, în februarie, la Ailahabad. Mi-am adus aminte de tot ce-mi povestise Jung în legătură cu vizita (de o săptămînă !) pe care i-o făcuse fostul meu maestru la Kusnacht, în 1939. Şi tot în 1939 primisem, la Bucureşti, telegrama lui Dasgupta propunîndu-mi să viu la Roma, unde se afla, oaspetele lui Tucci, „ca să ne reîntîlnim". Mi~an* amintit; de asemenea, tot ce aflasem de Ia Louis Renou, în toamna lui 1945 (cf. *Fmcpnents,* I, p. 16)1

Tema centrală a *„Eranos"-*ului fiind simbolismul şi semnificațiile religioase ale Pămîntului în diferite culturi — de lă Tibet (Tucci) la teologiile şi obiceiurile creştine (R.P. Jean D&nielouy E. Benz) — hotărîsem să analizez o serie de exemple din civilizațiile arhaice şi orientale, fategrîndu-le în perspectiva generală a istoriei religiilor. Ca şi în» conferințele precedente, încercam să arăt necesitatea, mai precis : obligația, de a studia şi înțelege creațiile spirituale ale „primitivilor" cu aceeaşi rîvnă şi rigoare hermeneutică pe care elitele occidentale le foloseau în legătură cur propriile lor tradiții culturale. Eram convins că- documentele şi metoda istoriei religiilor conduceau., mai sigur deeît oricare altă disciplină istorică, la deprovincializarea culturilor occidentale.. Pe de altă parte,, îmi dani bine seama de privilegiile „Eranos^-uliii. Colegii adunați la Ascona, publicul care ne asculta conferințele şi mai ales

cititorii volumelor „Eranos-Jahrblicher" constituiau un insiTument excepțional de difuzare al oricărui nou demers hermeneutîc,

Aceeaşi convingere inspirase şi textul pregătit pentru ,.TIencontres Internationales de Geneve". Tema centrală era *Z,\Annoisse du temps present et Ies devoîrs de Vesprit.* Am socotit că pot contribui la înțelegerea anxietății omului contemporan analizînd-o din perspectiva istoriei religiilor. Titlul conferinței — *Symbolisme religieux et valiwimiion de Tangeisse* — indica limpede avantajele acestui demers. Anxietatea provocată de precaritatea condiției umane şi de teroarea unei catastrofe iminente ilustrează In mod exemplar desacralizarea morții, atît de specifică civilizației contemporane. In toate societățile tradiționale moartea nu era considerata sfîrşitul absolut al existenței umane, ci doar un ritual de trecere către *un nou mod de a fi;* -se putea spune că moartea constituie cea din urmă *experiență inițiatică,* datorită căreia omul dobîndea o nouă existență, *pur spirtf/ uală.*

La Geneva, „Les Rencontres Internationales" se desfăşurau într-un scenariu mult mai complex decît colocviile *llEranos*.* Numărul mare ele jurnalişti străini, radiodifuziunile elvețiană şi franceză, membrii Corpului Diplomatic, personalitățile invitate să discute cele cinci ^sau şase conferințe, oaspeții iluştri (printre alții, ex-regina Italiei) creau*o atmosferă festivă şi totodată înalt academică. Am reîntîlnit o seamă de membri ai „Societății Europene de Cultură" şi am cunoscut cîțiva autori care mă interesau de -mult. Discuția conferinței mele a avut loc în biblioteca vilei de la Coppct unde am ajuns cu vaporaşul. A trebuit — şi nu numai acolo, în faimoasa bibliotecă — să răspund la multe întrebări. Din fericire, am reuşit să ne plimbaşi în jurul lacului, numai noi doi, Christinel şi cu mine, pînă tîrziu după miezul nopții,.,

Dtipă reîntoarcerea noastră la Paris, către mijlocul luî septembrie, a unm&t o perioadă agitată, care s-a prelungit jpînă In primăvară. Am fost nevoiți să locuim cînd *in* rue de la Tour, cînd la prieteni în rue de Boulainvîlliers,

cînd în rue Duhesme. Lucram cu mare efort, şi pe unde apucam. (în toamna aceea am încercat, pentru întîia oară la Paris, să scriu într-o cafenea de cartier.) îmi aduceam aminte cu melancolie de ce-mi spunea Georges Dumezil, â propos de ultimele capitole din *Trăite d'histoire des religions,* admirîndu-mă că reuşisem să le redactez într-o cameră de hotel. Dacă aş fi avut şi acum camera nr. 18 de la Hotel de SuedeJ îmi adunasem acolo toate cărţile, toate dosarele, caietele de note şi manuscrisele ; ştiam unde să găsesc citatul sau referinţa bibliografică de care aveam nevoie. Acum, orice articol sau recenzie pe care trebuia **să** le scriu constituiau o problemă ; trebuia să descopăr, în prealabil, unde, .în care apartament, se aflau notele şi bibliografia necesară. Din fericire, adunasem manuscrisele şi documentaţia despre yoga în trei lădiţe de carton, pe care le transportam întotdeauna cu mine, de la o locuinţă la alta. Era, de altfel, singura carte la care puteam lucra cu spor.

Mă apăram de oboseală şi deznădejde repetîndu-mi că această neaşteptată agitaţie şi rătăcire ar putea constitui **o** nouă serie de încercări iniţiatice. „Rătăceam în labirint" într-o perioadă pe care o anticipasem, dimpotrivă, mai senină decît multe altele din trecut. Nu mai trăiam sub teroarea sărăciei şi a nesiguranţei, ca în anii 1946—49. Şi totuşi, obstacolele şi plictiselile se iveau necontenit în cale. S-ar fi spus că toate crizele şi dificultăţile urmăresc acelaşi scop : să amîne încheierea romanului. După socoteala mea, mai aveam de scris 50—60 de pagini, dar mi-era peste putinţă să încep lucrul. Eram nevoit să înţeleg că **şi** această repetată şi lungă amînare îşi avea un *sens. Noaptea de Sînziene* însemna pentru mine mai mult decît **o** carte, un nou titlu adăugat bibliografiei literare ; o socoteam piatră de hotar între trecut şi viitor. La nici un alt roman nu lucrasem mai mult şi cu mai multă îndîrjire **şi** atenţie. Aşteptam să-1 închei ca să-1 pot judeca, să-mi dau seama dacă *reuşisem.* Pe de altă parte, prin traducerea pe care o pregătea Alain Guillermou aş fi putut verifica eventualul interes al publicului francez şi străin. Evident, insuccesul *Nopţii de Sînziene* nu ar fi pus capăt încercărilor mele literare ; dar aş fi renunţat la traducerea lor.

Deocamdată, îmi era peste putinţă să mă reîntorela roman. Dimpotrivă, eram tot mai pasionat de noua versiune a monografiei despre yoga. Inccpînd din noiembrie şi pînă în aprilie, cînd am terminat-o, m-am concentrat cu entuziasm asupra acestei cărţi ; am trăit adică exclusiv în lumea spiritualităţii indiene. Cu atît mai semnificativă mi s-a părut scrisoarea pe care mi-a adus-o, în toamna aceea, un căpitan român de marină. Notasem în *Jurnal:* „Se afla într-un hotel din Paris, şi o pereche indiană, care nu înţelegea franţuzeşte, 1-a rugat să-i ajute să se descurce. Aflînd că e român, femeia s-a emoţionat şi **1-a** întrebat dacă ştie ceva de mine. **I-a** spus că am locuit **la** ei, la Calcutta acum foarte mulţi ani. L-a rugat să-mi înmîneze **o** scrisoare. Semnase : *Maitreyi Devi, daughter of S.N. Dasgupta.* Printre altele, îmi scria : „I do *not know whether you want to meet us or will consider it a waste of time — and I am also afraid whether you are the same Eliade who was luith us in Calcutta or not* **[...].** *I really want* ta *see you very much* **—** *23 years have passed. I have twm children, my husband is a Doctor in Chemistry* **[...]"**[3].

Notam în *Jurnal* coincidenţa : primisem acest semn da viaţă după 23 de ani, exact jumătate din vîrsta pe care **o** aveam atunci. Şi de foarte mulţi ani credeam că M. nu mai trăieşte. Ce noroc, îmi spuneam, că *La nuit bengali* n-a avut succes. Aş fi riscat să fie tradusă în englezeşte...

•

La sfîrşitul primăverii 1954, puţin timp după ce predasem lui Gustave Payot textul dactilografiat al volumului *Le Yoga : Immortalite et Libertâ,* am plecat pentru două luni la Ascona. Am regăsit cu emoţie grădina „Casei Gabriella" şi camera şi terasa noastră din faţa lacului' Chiar de a doua zi am reluat manuscrisul *Nopţii de Sînziene.* începusem mai de mult ultimul capitol, dar înaintam anevoie, şovăind. Aşa cum aminteam în *Jurnal,* îmi

[3] „Nu ştiu dacă doriţi să ne întîlniţi sau veţi considera aceasta o pierdere de timp — şi mă tem, de asemenea, că nu *sinteţi* acelaşi Eliade care a fost cu noi la Calcutta [...]. Doresc într-adevăf foarte mult să vă văd — au trecut 23 de ani. Am doi copii, soţul meu este doctor în chimie [...] (N. Red.).

închipuisem că Ştefan şi Ileana se vor reîntîlni la Royaumont, după 12 ani de la prima lor întîinire în pădurea din marginea Bucureştiului. Credeam; de asemenea, că pentru fiecare din ei reîntâlnirea însemna începutul unei *vita nova.* „Căutarea" lui Ştefan o omologasem unei *Quete* inițiatice. Regăsirea Ilenei echivala finalului unei inițieri. „Or, astăzi", notam Ia 26 iunie, „am înțeles că e vorba de altceva". Căutarea lui Ştefan era, de fapt, căutarea Morții. Recunoşteam cu deznădejde că „simbolul morții *mi se impune* scriind ultimul capitol". Dar nu mă îndoiam, tot^î, „că simbolismul morții îngăduie orice; o extincție fffcfc Evident, în perspectiva societăților moderne) sau o *vegewzmm, im* adevărat *început de viață wouă".*

Apoi, dteya zile în urmă, adăugam : „Azi, 7 iulie, la 11,35 dimineața, arh terminat de Seris şi transcris ultima l^inâ. Romanul e sfîrşit! Am scris în ultimele zile luptind nu^fffcmai cii tristețea, dar cu o opresiune aproape *Tm&a.* Mi-^ra peste putință să mă împotrivesc destinului ^ttplacâbil, câre hotărîse de mult, şi fără ştirea mea, să-i piardă, pe Ştefan şi Ileana, în acea noapte de Sînziene f94§B, Undeva pe o şosea care ducea la Lausanne. Am scris într-o teisi^me continuă — şi parcă vremea reflecta furttmamfeci lăuntrică, pentru că au fost tot timpul furtuni ți trăsnete care eădeau îh lac, Ia cîfiva metri de mine, urmare de ploi reci, de toamnă... Nu izbutesc să mă bucur că am încheiat această carte."

Starea ciudată de tristețe, oboseală şi deznădejde s-a prelungit cîteva zile. Ducîndu-mă la Locarno să-mi încasez bursa „Bollingen" mi-am uitat paşaportul *(i.e. titre de voyage)* la bancă. Era pentru prima oară cînd mi se întîmpla un asemenea accident care, pentru un apatrid ca mine, ar fi putut avea consecințe serioase \ Mă întrebam cum ar £i interpretat un psiholog această uitare (pierdere) a „identității". Poate presentimentul că am lăsat în urmă o „identitate", că aş vrea să scap de un trecut în care nu mai mă recunoşteam ?...

* **în** vara **1970** aveam **să** uit, ta aeroportul din Stocîîhoim. **pa**şaportul S.U.A. Devenisem cetățeni americani cu cîteva săptămîni mai înainte şi călătoream pentru întîia oară cu paşaportul S.U.A. în ioc de faimosul ***titre de voyage*** al apatrizilor.

Toamna ne-am instalat la Val d'Qr, în apartamentul pe care ni-1 puseseră la dispoziție Alice şi dr. Roger Go-> deL La etajul X, într-un grandios imobil de ciirfnd construit Proprietarii avuseseră doar timpul să mobileze apartamentul, apoi plecaseră la Ismailia. Cum nu petreceau în Europa decît o parte din vară, puteam locui aici din octombrie pînă în iunie, cînd ne aştepta Olga la Ascona. îmi repetam necontenit că nu meritam o asemenea locuință; aveam un uriaş salon-sufragerie, un birou, care se transforma uşor în dormitor, o odaie de oaspeți De la ferestre se vedeau Sena şi Bois de Boulogne, iar mai departe cupolele şi turnurile Parisului. îmi aouseşpm o parte din biblioteca depozitată în rue Duhesme şi mă pregăteam de lucru.

După ce-am recitit încă o dată romanul, uneori entuziasmat, alteori medcncolic, luptîndu-ma cu tristețea^ m-^am trezit alt om. Penfru întîia oară în ultimii cinci ani, mă simțeam „liber". Puteam călători fără, grabă, şi în orice țară din»Europa occidentală; Puteam scrie *ce,* şi *cum* mi-ar fi cerut inima. Mă interesa totuşi să ştiu cum va fi primită *Forat interdite* (titlul definitiv al *Nopții de Sînziene).* Ştiam că nu pot face nimic pentru a promova „succesul" de critică sau de public. Ştiam de asemenea că romanul nu va putea apare înainte de un an, doi. Brice Parain citise cu interes partea I ; dar A. Guillermou încă nu terminase de tradus partea a lira.

Deşi numai la 15—20 de minute cu trenul pînă la Saint-Lazare, mă duceam destul de rar la Paris. îmi plăcea să lucrez în fața ferestrei care se deschidea către Bois de Boulogne, ociipînd aproape întreg peretele -biroului. Nopțile, rămîneam mult timp în întuneric, fermecat de sclipirea depărtată a luminilor Parisului^ urmărind trenurile, alunecînd ca minuscule reptile de diamant de-a lungul Senei. Pentru întîia oară din iarna 1945 petrecută la Cascaes (evident, exceptînd vacanțele la „Casa Gabriella"), nu aveam în fața ferestrei nici străzi, ni*ei ziduri, nici arbori.

Curînd am început redactarea volumului *Forgerons et alchimistes;* îl făgăduisem Editurii Flammarion pentru

colecţia „Homo Sapiens" pe care o dirija Marie-Madeleine David. Am utilizat multe materiale din cărţuliile *Alchimia asiatică,* I-II (1935—37) şi *Metallurgy, Magic and Alchemy* (1938), considerabil sporite prin lecturile din ultimii cincisprezece ani Dar, mai ales, am scris cu mare interes, aproape cu elan, cele cîteva capitole noi despre originile magico-religioase ale metalurgiei şi alchimiilor orientale. Cred că am reuşit să introduc o nouă perspectivă, mai largă şi mai adecvată, în interpretarea valorilor magico-religioase ale metalurgiei; minereurîle, considerate drept „embrionii" metalelor, îşi accelerau „creşterea" şi, deci, atingeau „maturitatea", datorită operaţiilor metalurgice. De asemenea, am insistat asupra valenţelor iniţiatice ale alchimiei. Am încheiat manuscrisul în decembrie 1955 şi cartea a apărut cîteva luni în urmă[5].

Intr-un anumit fel, *Forgerons et alchimistes* constituie, ca şi *Yoga,* o „lichidare a trecutului". Primele articole despre alchimia alexandrină le publicasem fiind încă elev de liceu ; primele cercetări în legătură cu alchimiile indiană şi chineză le începusem la Calcutta şi le continuasem la Stadtbibliothek din Berlin, unde, prin 1934—36, descoperisem mitologiile şi magia metalurgiei, în 1940, la British Museum şi, începînd din 1946, la Musee de THomme. Nu credeam, încheind *Forgerons et alchimistes,* că voi mai reveni asupra acestor probleme pe care le descoperisem în adolescenţă. Şi totuşi, am continuat să adun noi materiale şi să urmăresc cu destulă atenţie imensa bibliografie critică ulterioară[6].

In afara conferinţelor şi seminariilor organizate de „Centre Roumain de Recherches", refuzam invitaţiile de

[5] **Cîţiva ani în urmă am avut satisfacţia să citesc sau să ascult opiniile favorabile ale multor istorici ai ştiinţelor ca Joseph Needham, R. Multhauf, A. G. Debus, N. Sivin etc.**

[6] **Cu mare surprindere mi-am dat seama, în 1977, pregătind o** nouă **ediţie, că umplusem un raft întreg cu monografii şi articole recente, la care se adăugau cîteva dosare cu note şi extrase.** (Nu **am îndrăznit încă să le incinerez, aşa cum am făcut-o cu dosarele şi notele multor lucrări, de la ediţia a Il-a a *Şamanismului*** pînă **Ia volumul IIÎ din *Histoire des Croyances et des idees reli-***

a conferenţia sau participa la colocvii. Totuşi, am acceptat să vorbesc la Strasbourg. Am fost surprins de mulţimea auditoriului şi stînjenit de microfonul în faţa căruia trebuia să-mi citesc textul. Dar a doua zi profesorul Georges Gusdorf, care mă invitase, a organizat un seminar mai restrîns, prilej de pasionante discuţii.

îmi spuneam mereu, cu bucurie, că. îndată ce voi termina *Forgerons et alchimistes,* mă voi putea concentra asupra cărţii *Mort et initiation.* Subiectul mă interesa de mult şi adunasem, încă din Portugalia, materiale de tot felul; La JEranos"-ul din acea vară prezentasem o lungă analiză a cîtorva tipuri de iniţiere (j,Mysteres et regeneration spirituelle"). De fapt, *Mort et initiation* ar fi constituit numai **o** secţiune dintr-o monografie mai vastă, în două volume : *Mythologies de la mort.* Dar recitind **şi** clasînd documentaţia, mi-am dat seama că o asemenea lucrare îmi va cere cel puţin trei, patru ani. Am hotărît atunci să mă limitez, deocamdată, la **o** carte de proporţii modeste, dar de un interes mai general : *Mort et initiation.*

De acea iarnă 1955 se leagă, în amintirea mea, un incident semnificativ. într-o noapte, către sfîrşitul lui februarie, m-a trezit din somn un miros sinistru, de cadavru ; negul, mare cît o migdală, pe care-1 aveam, de mulţi ani, la subţioara braţului drept, se infectase şi sîngera, amestecat cu puroi. Ar fi trebuit operat de mult, dar tot amînam. în acea noapte n-am izbutit să adorm decît spre dimineaţă. Şi, numai după ce mi s-a părut că înţeleg „semnificaţia spirituală a cadavrului". Notam în *Jurnal* * „M-am imaginat cu braţul drept amputat, m-am văzut scriind cu mina stingă, salutînd cu mîna stingă ridicată în aer. Degeaba. Imaginea «zvîrlirii» acelei părţi din trupul meu care începuse să putrezească nu mă linişte. Şi deodată mi-am adus aminte de *Mort et initiation. O* vedeam pînă acum «din afară», ca **o** lucrare de erudiţie şi filozofie. Mă înşelam ; nu înţelesesem esenţialul. Iniţierea e o moarte, şi orice moarte, inteligent asumată, poate echivala unei iniţieri. Dar «moartea simbolică» (rituală, iniţiatică) nu e numai suferinţa, tortura, boala etc. — ci şi experienţa propriului tău cadavru, reconcili-

erea cu acest fapt simplu, dar pe care îl uităm, că nu sîntem ntimai *trecători,* ci sîntem şi în descompunere, şi că trebuie *să acceptăm* acest cadavru care e carnea noastră, că trebuie să ne reconciliem cu *ideea* că *sîntem şi asta.* Nu trebuie să ne gîndim *numai la suflet.* Ar fi prea simplu [...] Nu m-am împăcat decît acceptîndu-mă ca atare, asumînd propriul meu miros cadaveric, spunîn**du**-mi că şi asta face parte din mine" *(Fragments,* I, **pp. 224, sq).**

Dimineaţa, însoţit de Dr. Henri Hunwald, am fost la Spitalul Curie; chirurgul, coleg **şi** prieten ăl lui Hunwald, m-a operat **după** două zile. Dar n-am ştiut rezultatul necropsiei decît **o** săptămînă mai târziu. Deşi chirurgul mă asigurase **că „90°^ este** sigur **o** tumoare benigna", nu mă linişteam decîtrepfctîndu-**mică**regenerarea pe care **o aşteptam, pe care, de** altfel, **o** cunoscusem de cîteva ori în viaţă, **va** începe *de aici*, din experienţa morţii [7]

In aprilie 1955 s-a ţinut la Roma, sub prezidenţia lui Raffaele Pettazzoni, **al** Vll-Iea Congres Internaţional de Istoria Religiilor. (Van der Leeuw murise curînd după Congresul de **la** Amsterdam.)^ Am prezentat o scurtă comunicare — *Le voi magique* — care **a** interesat mult pe Joac&im Wacîi[8] **şi** alţi cîţiva filozofi, dar **a** iritat pe anumiţi „istoricişti". Joachim Wach mi-**a** vorbit de „Haskeîl Lectures* de **la** Chicago (devenite faimoase prin

[7] **După ce-am aflat rezultatul necropsiei, am avut un lung şi curios „reve eveille", pe care l-am realizat mai tîrziu (cf. *Fragments,* I, pp. 234—36).**

[8] **Wach mi-a cerut cele două, trei pagini de concluzii şi, recitmdu-le, mi-a mărturisit că reuşisem să demonstrez în mod concret, prin documente, *libertatea* şi *transcendenţa* ca dimensiuni constitutive ale existentei umane. Subliniase cîteva pagini „Si Ton considere dans leur ensembie le «voi* et tous Ies symbolismes paralleles, leur signification se xevele d'emblee: tous traduisent une rupture effectuee dans rUnivers de Texperience quotidienne. La double intentionnalite de cette rupture est evidente : c'est â la fois îa** *transcendfonce et la liberti* **que Ton obtient par le «vointei „Symbolisme de l'ascension", în *Mythes,*** *rtves et* ***mysteres,* în special pp. 136—139). Din nefericire, Joachim Wach a murit, la Locarno, cîteva luni în urmă, în vara 1955.**

West-ostlkhe Mystikahii Rudolph Otto) ; anul acesta avea să le ţină F. Heiler, iar pentru 1958—57 fusese pwgus numele meu. **In** afară de cele şase conferinţe Haskell aş. fi funcţionat, din octombrie pînă în iunie, ca *visiting pr&fessor.* .Evident, eram măgulit de onoarea care mi se făcuse ; dar, aşa cum i-am mărturisit lui Wach, nu eram sigur că voi obţine viza americană. Cota fixată imigranţilor de origine română era completă pînă pe **la** 199&..

Printre savanţii şi filozofii Întâlniţi la Roma se afla şi E. Grassi, profesor de filozofie la Munchen. Mi-**a** vorbit de colecţia *Rowohlt Deutsche Enzyklopădie* pe care **o** dirija ; primele volumaşe erau programate pentru toamnă, şi ţinea cu orice preţ să-i dau o lucrare de sinteză : *Das Heilige und das Profane,* o introducere **în** istoria şi fenomenologia religiilor, **în** care aş fi utilizat documentarea din *Trăite,* dar coneentrindu-mă asupra cîtorva probleme esenţiale : spaţiul şi timpul sacru, structura şi funcţia mitului, morfologia figurilor divine. Toate acestea **în** 160 pagini dactilografiate, şi nu mai tîrziu de primăvara 1956^.. Am acceptat.

Drept onorariu pentru conferinţa ţinută la LS.M.E.O. — *Centre du Monde, Temple, Maison* — Tucci ne asigurase două săptămîni la hotel. Am avut astfel răgazul de a vizita din nou, pe îndelete, Roma şi cîteva orăşele din Eatium. Invitat de profesorul Carto Diano, am plecat apoi la Padova, unde am repetat conferinţa despre *Centre du Monde.*

Pentru întîia oară din 1950, nu figuram în programul *„Eranos".*: Aveam, toatăvara liberă ; puteam scrie ce mi-ar fi plăcut. **în** iunie, la Paris, I-am găsit pe A. Guillermou făcînd corecturi la *Foret interdite ;* romanul trebuia să apară la începiitul toamnei. Luna iulie am petrecut-o **la** „Casa Gabriella". Mă simţeam cu adevărat în vacanţă. Mă întrebam, uneori, ce fel de „literatură" mi-ar place să scriu **în** cazul că *Foret interdite* ar fi avut succes. într-o dimineaţă m-a ispitit o nuvelă, *Fata Căpitanului;* destul de scurtă, **am** încheiat-o în aceeaşi seară. Personajele principale erau doi adolescenţi, o fată şi un băiat, amîndoi neobişnuit de enigmatici.

Aproape toată luna august am petrecut-o Ia Tăsch, un mic sat de lîngă Zermath, unde se aflau Alice şi Roger

Foret interdite a apărut la începutul toamnei, şi în afară de un foileton al lui R. Lalou în „Les Nouvelles Literaires" şi alte cîteva recenzii, romanul a trecut neobservat. A dispărut repede din librării şi n-a fost retipărit decît după vreo 15 ani. Prietenii şi unii cititori au încercat să explice cauzele eşecului : prea multe pagini (640), litera prea măruntă („de ce n-aţi tipărit-o în două volume ?", îmi scria, tristă, aproape indignată, „o admiratoare") ; prea multe personaje cu nume anevoie de reţinut ; îndeosebi începutul e greu de urmărit. Dimpotrivă, cîţiva critici literari mi-au mărturisit, verbal, cu dezamăgire, că

[9] Tipărită în 1968, a fost tradusă în limba germană de Edith Silbermann şi tipărită de Suhrkamp Verlag în 1972. ***Auf der Mantuleasa Stra&se*** a avut destul succes ; ceea ce a hotărît editorul, Siegfried Unseld, să traducă o bună parte din scrierile mele literare. Un detaliu semnificativ : la apariţia versiunii franceze — ***Le vieil homme et Vofficier*** (Gallimard, 1977) Marcel Brion a vorbit cu entuziasm la televiziune, şi cartea, epuizată în cîteva zile, a fost de atunci retipărită de mai multe ori, A fost, de altfel, primul meu „succes literar" în Franţa ; şi deocamdată, singurul,

j,este-tofuşi- un roman-roman, ceea ce, astăzi, vedeţi;.."[10]*.

Cum am mărturisit-o de mai multe ori, acest eşec nu m-a deprimat. Avusesem „succes şi popularitate" în tinereţe, cu primele mele romane şi, într-un anumit fel, **îmi** era de ajuns. Dar această a doua „verificare" m-a împăcat cu -hotărîrea luată : de aici înainte voi scrie numai pentru noi-doi şi: pentru cîţiva prieteni români.

Pe de altă parte, anul 1956 se anunţa mai rodnic **şi** mai bogat în surprize ca niciodată. In ianuarie am ţinut conferinţe la Universitatea din Munchen şi la Institutul de -Filozofie-al lui E. Grassi ; la Universitatea din Frankfurt, invitat de Aci, E. Jensen, şi la Universitatea din Marburg, invitat de E. Benz. Am cunoscut cu acest prilej mulţi scriitori şi filozofi germani, printre alţii pe Adorno, intrigat de interesul meu pentru gîndirea mitică...

îndată după întoarcerea la Val d'Or, am început lucrul Ia *Das Heilige und das Profane.* Utilizînd, după sugestia lui Grassi, multe exemple din *Trăite d'histoire des religions,* am reuşit să termin manuscrisul în mai. Nu bănuiam atunci că această cărţulie, tradusă în 12 limbi, va deveni *best seller* în Europa, S.U.A. şi Japonia ; că, mai ales, va fi folosită ca manual atît în colegii şi universităţi, cît şi în seminarii.

între timp, Universitatea din Chicago mă anunţase că voi obţine sigur viza de intrare, dat fiind că fusesem numit *visiting professor* pentru anul şcolar 1956—57. După moartea lui Joachim Wach, catedra de istoria religiilor rămăsese neocupată. Mi se ceruse, de asemenea, titlul conferinţelor Haskell şi subiectele pe care le voi prezenta în trimestrele de iarnă şi de primăvară 1957. Am ales pentru „Haskell Lectures" *Patterns of InitiationAn* ceea ce priveşte cursurile, am sugerat : „Filozofia şi tehnicile yoga" şi pentru ultimul trimestru „Şamanismul în Asia şi America". Subiectele erau destul de vaste şi complexe, dar îmi spuneam că le voi dezvolta ţinînd seama de interesele şi pregătirea studenţilor.

Pentru că Olga insistase să particip la *„Eranos",* am căutat o temă care-mi era familiară : *Le vertu creatrice*

[10] Am notat în bună parte (cf. ***Fragments d'un Journal,*** I, pp. 234—246) cîteva din observaţiile pe care le-am făcut mai tîrziu în legătură cu ***Foret interdite.***

du mythe; Ştlaim *dk>* pregătireea textului nu-mi va cere prea *m\M*timp*Ti&bma să-mi concentrez toată energia redactarea *QBlm* şase conferințe despre inițiere. M**KHII** apuca* de scris la începutul verii, apoi ne-am instalat la «âseona* pentru două luni. „Casa Gabriella*₄ mi-a fost şi de data aceasta de mare ajutor. în plus, prietenii noştri Christian şi Marie-Louise Dehollain îşi petreceau de cî^va ani vacanțele într-o vilă vecină. Către seară înotam împreună în lac, apoi urcam pe terasa lor şi rămîneam mult timp de vorbi.

După ce Cbristine! a terminat dactilografierea primelor patru conferințe, le-am trimis excelentului traducător Willard Trask, care tradusese deja *Le Mythe de Vâtemel petomr şi Le Yoga,* ^i avea să traducă, pînă la moartea Iui, în 1930, aproape toate cărțile mele de istoria religiilor. Mcmm încă la a crncea conferință cîhd ne-am întors la ¥al dOr. Dar n-am izbutit s-o termin...

împreună cu Mamy, ne-am îmbarcat, la 17 septembrie 1956, pe transatlanticul *Ile-de-France.* După o săptămână petrecută la New York, în apartamentul Iui Ionel şi Lisette Eeiiea, am luat, pentru întîia oară pe atunci încă celebrul pullman wagm-Ef american şi am eoborît într-o gară din Chicago în dimineața de **1** octombrie.

Ne. bucurase mult descoperirea New York-ului, dar nici eu,, nici Christinel nu îndrăzneam să ne mărturisim aprehensiunea cu care am privit în Jurul nostru, pe peronul unei gări aproape pustii. Simțeam deja că ne aflăm într-un *alt fel* de oraş. Fără prieteni, fără rude, fără cunoştințe. Ne mîngîia doar certitudinea că în cel mult şapte, opt luni vom regăsi Parisul, şi rudele, şi prietenii. Nu ne puteam închipui că, numit profesor titular şi şeful departamentului de Istoria Religiilor la Universitatea din Chicago, vom rămîne 27 de ani în acest faimos (enigmatic, fascinant „Oraş al vînturilor" („Windy City").

PARTEA A ŞASEA

Recoltele solstițiului

XXIII

ÎNCEP SĂ DESCOPĂR AMERICA..;

Chicago, **10** decembrie **1984.** De un sfert de ceas stau în dreptul ferestrei şi privesc în gol, fără să înţeleg de ce. M-am ridicat de la birou crezînd că începuse să ningă. Apoi nu m-am putut depărta de fereastră, deşi nu mai zărisem, de mult, nici un fulg de zăpadă.

Ieri seară, la Palmer House, într-o sală transformată în restaurant, arhiplină (mi s-a spus, peste **800** de invitaţi), *„American Association of Religious Studies"* a celebrat 75 de ani de la fondare. Discursuri, evocări, aplauze. Iar la sfîrşit, sărbătorirea mea : o scurtă conferinţă a lui Charles Long (trebuia să vorbească Joe Kitagawa, dar este încă suferind), admirabila compoziţie a lui Frank Burch Brown, *Ritual Compass* (cvartet de coarde şi piano), executată de cinci tineri profesori universitari, şi darul Academiei : o sculptură, *Eliade,* executată şi oferită de Isamu Noguchi. Era pentru întîia oară că AAR omagia pe „cel mai ilustru" (şi probabil, precizez eu, cel mai bătrîn) dintre specialişti în *religious studies.*

Adineauri, visînd cu privirile pierdute pe fereastră, îmi aminteam de foarte multe lucruri — întîkiiri, oameni, întîmplări fără nici o legătură între ele. Dar, la răstimpuri din ce în ce mai scurte, revenea aceeaşi întrebare : voi reuşi să scriu *Autobiografia* pînă la „sărbătorirea" de ieri seară, **9** decembrie **1984** ? Am întrerupt redactarea *Autobiografiei* astă vară, la Paris. Ultimul capitol se încheia în dimineaţa descinderii noastre la Chicago. De

atunci, n-am mai avut timp — nici chef — să reiau manuscrisul. Oboseală, agravată de consecințele injecțiilor săptămînale cu aur coloidal. Scriu greu, cu mare efort, pentru că încheietura de la mîna dreaptă, din nou inflamată, abia îmi îngăduie să țin tocul în mînă. Iar de cîteva luni sufăr și de o tendonită la glezna dreaptă și merg sprijinindu-mă de baston. Și am atîtea de făcut : în primul rînd, clasanea materiilor documentare Manuscrise, *Jurnalul,* caietele de note, corespondența) ; ce voi dărui „Colecției particulare" a Bibliotecii Universității, ce voi trimite la Paris...

Parcă încep să înțeleg de ce priveam, adineauri, atît de emoționat pe fereastră. Chiar în fața mea, la cîțiva metri, coboară scara de lemn a casei în care am locuit în primul an, *4in* octombrie 19@& pînă în mai 1957, iar alaturi, privirile i*ii se opresc pe terasa apartamentului nostru, la ultimul >eta§ *(al doilea*^ pe care l-am întMriat cu vreo 20 de ani în urmă. Mi separe că am ghicit just: ani înțeles de ce mă fascinau aceste două case veeme, -cu scările de lemn vopsite în roșu-singeriu, cobork*d în aceeași grădină, jsrînS m a l acum cîțiva ani aproape ^complet adumbrită *€eramtMle %ătrînflor arbori ; într-un anumit fel, reprezintă îneepiitul și sfîrșitul șederii noastre în Chicago. Căci î»«**d*d;'**'**țăse**'luifl Vom p&răsi apariamei^il din 5711 WobdîawA'- Aifcnue, *ți tie vbm* stabili definitiv (după 27 deas&),f&Făris...>

Am auzit hătăi în ușă. De obicei, nu răspund decît cînd aștept pe cmeva. Dar astăzi m-am grăbit să deschid. Cu prilejul Congresului AAE (de data asta, mi s-a spus, participau vreo 7600 de niembrț) veniseră și mulți din foștn mei- studenți, majoritatea profesori de istoria religiilor la universitățile din S.U.A. și Canada. Și, într-adevăr, au treeut să mă vadă aproape o duzină.

Ca de obicei, înainte ca să se așeze, priveau -cu emoție rafturile bibliotecii și scaunele încărcate cu dosare, reviste și cărți; își aminteau tiflercfțea lor, de după-amiezile de lucra, -cu 1«—15 sau 20 de arii în urmă, *cină* veneau să mă consulte sau să discutăm probleme în legătură cu tezele de doctorat pe care le pregăteau. De unul din ei tocmai aflasem că devenise de curînd bunic...

Bte cte cfeta aceasta, pe coridor, se afla colegul și vecinul meu; își are biroul chiar în fața și, ea de obicei, lăsase- ușa deschisă. Venise să mă felicite pentru „marea *<m®&r&!* Ascultîmdu-I, priveam prin fereastra care se deschidea spre strada 5?, și m-am trezit zîmbind : de cealaltă parte a străzii se zărea așa-numita „Coach House*, căsuța atît de pitorească în care locuisem *în* 1959—61. M-am dat deodată seama că, în ultimii 27 de an\ petrecusem o* taiiă parte din viața noastră Ia Chicago îatr-un perimetru de cel mult 100 de metri pătrați...

•

In acea dimineață de 1 octombrie-1958? taxiul ne-a depus la Clubul Universității, *Quadrangle Clubr,* unde ni se rezervaseră două mari camere comunicante. După dejun* Jeseph Kitagawa, pe care îl întîlnișem deja la Aseoaa», și. soția lui* Evelyn, au venit să ne ia cu .mașina ca să vizEăm centrul orașului» *the Loop.* Ne-a- impresionat -măreția sălbatică a Lacului Michigan, pe țărmul căruia se fîonstruise șoseaua*. Ni& i se vedeau marginSe,, iar culoarea vfeătăț șt talazurile B^au amintit de Marea Neagră. Din: C&n&pus pînă *în* centru erau vreo 15 kilometri Dar, am aflata Chicago se întindea și spre Sud* mide se alia Universitatea, și spre Nord. Noroc catrenul trecea,aproape de Campus și gara ferminală era chiar în Loop. Pe seară, Kitagawa ne-au invitat la un restaurant chinezesc. **i**%m gasit,, cu emoție ,,stiM" pe care~î cunoscusem cu 25 de anî înainte în *China Town* din Calcufta, atît de diferit de cel al restaurantelor chinezești din Paris,

în noaptea aceea, deși obosiți, am adormit anevoie. Auzeam șuierînd vîntul : uneori, rafalele erau atît de puternice, încît ne era teamă să nu smucească ferestrele din țițtal Mai tîrziu am aflat că Chicago fusese poreclit „The Windy City"...

A doua zi, însoțit de Joseph Kitagawa, prima vizită Ia *Divin^y School.* Traversăm University Avesiue pe sub arborii înalți și falnici : frunzele abia începuseră să îngălbenească. Joe îmi arătă clădirea faimosului Instrtut Oriental ^ trecem printre cele doua terenuri de tenis și ne întîmpină alți arbori, parcă și mai frumoși, Sa spatele că-

rora se înălţau clădirile diverselor facultăţi şi laboratoare. Pătrundem in *Swift Hali* (purta numele milionarului care acoperise cheltuielile de construcţie ale clădirii). în biroul lui mă aştepta, zîmbind afectuos, decanul, Jerry Brauer. Neaşteptat de tînăr ; nu părea să aibă mai mult de **32-33** de ani. După ce mă prezintă lui Weaver, *Dean of Studente,* mă conduce împreună cu Joe Kitagawa în marea sală de conferinţe unde îmi voi ţine *„Haskell Lectures".* In cele din urmă; cu ascensorul la etajul III ; vizităm sala de lectură a bibliotecii, apoi intrăm în biroul secretarelor, unde decanul mă prezintă întregului personal şi cîtorva colegi, printre alţii istoricul teologiilor creştine, Jaroslav Pelikar şi Robert Grant, specialistul în gnosticism şi patristică

Dejunul l-am luat, invitaţi de decan, la *Quadrangi Club.* Apoi m-am retras cu Christinel în camera noastră. Eram amîndoi obosiţi, iar Christinel destul de deprimată ; deşi învăţase englezeşte şi citea curent, nu înţelegea, întotdeauna ee i se spune, iar interlocutorii nu înţelegeau puţinele fraze pe care îndrăznea să le pronunţe, pentru cr (mi s-a explicat mai tîrziu) avea un „accent franco-britanic". Ne încurajam unul pe altul ; cele opt luni de cu vor trece repede. Salariul (1000 de dolari pe lună) ne îngădui să înapoiem suma pe care ne-o împrumutase lor Perlea pentru cheltuielile de drum şi de instalare. Sp ram, de asemenea, că Vom putea economisi destul ca ; putem trăi un an la Val d'pr.

In cîteva zile ni s-a găsit un mic apartament într-u. din casele aparţinînd facultăţii, mai precis, Institutu Unitarian de Teologie (Meadville[2]). Era un apartam destul de modest : o mică odaie de lucru, un dormi* baie şi bucătărie. Ferestrele se deschideau spre grad dip spatele casei, iar din pridvorul de lemn coboram d< dreptul sub arbori. Masa de scris era măruntă şi nesigur, din fericire nu o foloseam decît nopţile. în timpul zilei li eram într-un spaţios „office" pe care facultatea mi-1 găsise la Meadville.

[1] **Alături de Christinel, am cunoscut pe toţi profesorii, împreună cu soţiile lor, la tradiţionalul banchet al facultăţii care avut loc cîteva zile în urmă.**

[2] ***Federal Theological Factrtty,* de curînd înfiiaţată, cuprindea Facultatea de Teologie *(Divinity School)* a Universităţii şi încă trei instituţii : *Chicago Theologicai Seminary, Meadville School* (unitariana) şi *Disciples of Christ.***

*

Am ţinut cele şase conferinţe în Swift Commons. Au asistat o bună parte din colegii mei, dar şi cîţiva profesori de la alte facultăţi, care cunoşteau *The Myth of the Eternul Return* şi chiar unele cărţi netraduse în englezeşte. Nu-mi dădeam seama că pronunţia mea (pe care lunile petrecute la Londra şi Oxford, în 1940—41, nu izbutiseră să o corecteze) îngreuna înţelegerea unui text destul de dificil în el însuşi[3]. Sala, neîncăpătoare la început, era numai pe trei sferturi plină la ultimele două conferinţe. Am înţeles mai tîrziu că printre alte obstacole se număra şi „accentul francez" cu care pronunţam numele zeităţilor familiare (Isis şi Osiris, bunăoară, şi, cu rare excepţii întregul pantheon greco-latin). întrebînd-o în ce proporţii a putut urmări conferinţele, una din cele mai bune studente mi-a răspuns : cam 50 la sută. Ar fi trebuit să-mi dau seama de la început de importanţa acestor aparent „mărunţişuri fonetice" ; ar fi trebuit, mai ales, să rog pe un student să-mi citească, în prealabil, cu glas tare, textul conferinţelor şi eu să notez, pe manuscris, pronunţia corectă.

Ceea ce mă tulbura mai mult era varietatea şi complexitatea „limbii americane" ; nu izbuteam să învăţ pronunţia specifică acestui vast *melting pot* din Middle West. Aveam uneori impresia că există nuanţe fonetice care scăpau urechii mele ; anumite cuvinte pe care. rostindu-le, le înţelegeau colegii şi studenţii mei, păreau ininteligibile unui şofer de taxi sau chiar vînzătorilor din diferite magazine. Din fericire, mai mulţi dintre colegii mei americani m-au asigurat că, adesea, asta li se întîmpla şi lor...

Seminarul, pe care l-am început curînd după inaugurarea seriei de *„Haskell Lectures"* mi-a dat mai puţin de lucru. Erau doar vreo 15 studenţi înscrişi şi Charles

[3] Citam, bunăoară, **zeci de nume exotice, de la triburile şi divi**nităţile australiene, africane **sau sud-americane, pînă la pantheo**nui şi terminologia specifice **religiilor orientale şi helenistice.**

(Chuck) Long, asistentul *meu* benevol, un tînăr şi inteligent pastor negru. Unul din ultimii elevi ai lui Joachhn Wach, Chuck pregătea pe atunci teza de doctorat în istoria religiilor : îşi alesese ca subiect conceptul de „demonic", aşa cum îl interpreta Paul Tillich. în ciuda diferenţei de vîrstă, ne-am împrietenit repede. Curînd, Chuck Long avea să fie numit *Dean of Students.* Şi chiar înainte de a-şi fi obţinut doctoratul, i s-a încredinţat un curs de introducere în istoria şi metodologia disciplinei.

Hotărîsem să discutăm în seminariile celor trei trimestre o parte din documentaţia şi problemele prezentate în *Trăite d^kistoire ;des religions.* Dispuneam de manuscrisul traducerii engleze *{care* va apărea în amil următor sub titlul *Patterns of Comparative Religions)* şi citeam uneori crte un pasaj, dar avînd -grijă să scriu pe tablă' toate numele şi toţi termenii tehnici pe care îi întrebuinţam. Mi-am adus aminte multă vreme, cu melancolie* de acest prim seminar, pe care îl «redeam, pe atunci, primul din seria pe care aveam s-o închei la sfîrşitul prismăverii. Dar destinul hotărîse altfel...

De curînd, Nasser ocupase ^ona Canalului de Suez, Dintr-o scrisoare a lui Roger Godel aflasem că Spitalul Companiei de Suez, unde lucra de mulţi ani, fusese naţionalizat. Erau deci, nevoiţi să se întoarcă pentru totdeauna în Franţa şi să locuiască apartamentul din Val d'Or. Ne aflam din nou fără locuinţă. Speram, totuşi, că economiile făcute la Chicago ne vor îngădui să închiriem un mic apartament la Paris. Contam pe iniţiativa şi relaţiile de care se bucura Sibylle. Deocamdată, Alice Godel o rugase să evacueze biblioteca şi mansucrisele pe care le lăsasem la Val d'Or şi Sibylle se apucase de lucru...

La început, aproape că nu aveam timp să ieşim din campus. Dar către mijlocul lui octombrie învăţasem că putem refuza, politicos, unele invitaţii la cină. Toamna aceea a fost fără seamăn de frumoasă. Plecam să ne plimbăm către sfîrşitul după-amiezii. Ne îndreptam spre lac ; ne despărţeau mai puţin de doi kilometri. Ne odihneam pe o bancă, priveam fascinaţi valurile care înaintau ame-

ninţătoare, rostogplindu-se ca să se sfarme, în cele din urmăv risipindu-se printre pietre. Sau porneam pe sub fagii **şi** ulmii uriaşi care străjuiau Woodlawn Avenue, treceam pe lingă* acea stranie RockefeEer Chapel (o catedrală gotică âdita de azteci, îi spuneam eu), traversam celebrul *Midway,* **şi** ne plimbam pînă seara tîrziu. Uneori urcam pe *Midway* pînă dincolo de Spitalul şi cliniciie Universităţii, **şi** ne plimham prin acel parc în miniatură.

Dar, descriind odată soţilor Rohert Grant „geografia^ plimbărilor noastre— din amurg şi pînă la căderea nopţii — ne-a surprins uimirea lor ; parcă nu le venea să creadă că am străbătut de atîtea ori *Midway* fără să fini atacaţi. Ne-au implorat să nu mai repetăm această gravă imprudenţă şi, cu părere de rău, le-am ascultat sfatul. Dar numai cu cîţiva ani în urmă, întreaga reţea *Midway* (deşi puternic luminată) a devenit cu adevărat primejdioasă. Nopţile,, nu mai îndrăzneam s-o traversăm decît în grup.

Descoperisem încă din primele săptămîni Field Museum **şi** Art Institute, şi le vizitam de eîte ori puteam (mai precis, de cîte ori unul din colegii mei ne propunea să ne plimbe cu maşina *down town).* M-a interesat mai ales Field Museum. **îi** cunoşteam de mult publicaţiile. La Calcutta, în biblioteca Societăţii Asiatice, citisem aproape toate contribuţiile faimosului orientalist şi etnolog Berthold Laufer, unul din directorii lui Field Museum. *în* ceea ce priveşte Art Institute, mi-au trebuit cîţiva ani ca să-**i** descopăr comorile...

N-am îndrăznit multă vreme să judec sistemul învăţămîntului universitar american. Mi se părea mai simplu şi totodată mai complex decît tradiţia universităţilor europene, aşa cum o cunoscusem, în tinereţea mea, în România şi Italia şi, imediat după război, în Franţa. Mă neliniştise numărul orelor de curs şi de semirtarii, la care se adăugau discuţiile cu studenţii şi lucrările scrise pe care fiecare din ei trebuia să te prezinte la încheierea trimestrului Aceste *term papers* de 15—20 de pagini dactilografiate erau citife de instructor cu creionur în mînă şi apoi ca-

mentate, măcar oral, cu autorii lor. Pentru pregătirea şi redactarea propriilor lor lucrări, pofesorii nu dispuneau decît de lunile de vacanţă. In măsura în care faimoasa formulă : *publish or perish !* era încă valabilă, numărul mare de ore consacrate activităţii pur didactice părea dacă nu o calamitate, cel puţin o grea povară \

Pe de altă parte, tradiţia universitară americană punea accentul pe valoarea intrinsecă a instructorului, nu pe „originalitatea" fiecărei lecţii pe care trebuia s-o ţină. Importanţa ştiinţifică şi „creativitatea" unui nou membru al Departamentului fuseseră apreciate de Consiliul facultăţii înainte de a-l angaja. Pentru cei tineri, „aprecierea" se repeta după cinci, şi din nou după zece ani, cu prilejul avansării de la gradul de profesor asistent la profesor asociat şi, în cele din urmă, la profesor titular. Spre deosebire de sistemul clasic al universităţilor europene de pe vremuri — cînd profesorul era obligat, cel puţin moralmente, „să aducă ceva nou" în fiecare curs pe care-l ţinea — profesorul american era liber să repete anumite cursuri. îşi putea, de asemenea, îngădui să prezinte şi să discute anumite probleme fără pretenţia de a fi „original". I se cerea doar să stăpînească materialul şi „l'etat des questions" şi să le expună competent şi limpede. Astfel că, în cele din urmă, profesorul era liber să prezinte informaţia adunată de alţi savanţi şi să le rezume interpretările, fără ca această lipsă de „originalitate" să dăuneze prestigiului lui ştiinţific. „Originalitatea" se verifica în primul rînd prin publicaţiile sale.

Ţinînd seama de toate acestea, cele două sau trei lecţii săptămînale. seminariile şi întîlnirile cu studenţii nu mai alcătuiau un obstacol fatal oricărei încercări de „creaţie originală", aşa cum părea la prima vedere. Mai ales că tradiţia universităţilor private (bunăoară Harvard sau Chicago) îngăduia profesorilor să-şi aleagă subiectele şi să-şi organizeze cursurile după necesităţile Departamentului, dar ţinînd totuşi seama de preocupările personale.

ˈ De aceea foarte mulţi contau pe subvenţiile diverselor fundaţii care le îngăduiau să obţină un concediu,' neplătit, de unu! pînă la trei trimestre, timpul necesar cercetărilor sau redactării lucrărilor personale.

Multe cărţi ale colegilor mei au fost scrise datorită anumitor cursuri pe care le-au ţinut şi le-au repetat de-a lungul anilor.

Către sfîrşitul iernii, decanul facultăţii, Jerry Brauer, m-a invitat să dejunăm, numai noi doi singuri, la *Quor drangle Club.* M-a întrebat cum se simte Christinel la Chicago, dacă îi place „mediul academic american". N-am îndrăznit să-i spun tot adevărul — că, deocamdată, Christinel se simţea oarecum în exil — dar i-am mărturisit că ceea ce o descurajează mai mult este „limba americană".

— Dar vorbeşte destul de bine, m-a întrerupt Jerry. în cîteva luni nu va mai avea nici o dificultate.

Apoi m-a întrebat ce cred despre universitatea noastră şi i-am răspuns, foarte sincer :

— Numai bine.

Decanul deveni deodată exuberant.

— Atunci să-ţi mai pun o întrebare : ai accepta postul de profesor titular ? Deocamdată, pentru zece ani. întreaga facultate este de acord...

— Evident, i-am răspuns, trebuie să stau de vorbă cu Christinel...

Jerry mi-a dat imediat dreptate. Ştia, de la alţii şi din propria lui experienţă de decan, că dacă soţia nu **e** pe deplin mulţumită, profesorul nu va rămîne prea mult m acea universitate.

— Dar, în orice caz, am continuat, n-aş îndrăzni să mă angajez pentru zece ani ; am o sumă de lucruri de încheiat. Să începem cu un angajament de patru ani...

Christinel nu părea entuziasmată, dar s-a împăcat cu gîndul de a reveni la Chicago, mai ales după ce-am asigurat-o că, dacă nu vom rezista, m-aş putea retrage după numai doi ani (evident informînd facultatea în timp util, ca să caute înlocuitor). Puţine zile în urmă i-am comunicat lui Jerry Brauer hotărîrea mea : accept postul de profesor titular şi şef al Departamentului de Istoria Religiilor, ţinînd, în primele două trimestre, un curs (trei lecţii

pe săptămînă) şi un seminar de două ore ; dar în trimestrul de primăvară nu voi ţine nici cursuri, nici seminarii ; voi fi însă la dispoziţia studenţilor, şi în primul rind a celor care-şi pregătesc doctoratul în istoria religiilor. Decanul a fost de acord şi mi-am păstrat acest program privilegiat pînă în 1983, cînd am devenit *emeritus...*

In trimestrul de iarnă am ţinut cursul despre yoga. Cum mă aşteptam, saîa era plină pînă Ia ultimul loc. Primisem de la Wilferd Trask şpaltele cărţii *Yoga : Imrnortality and Freedom* şi, în primele lecţii, am. citit anumite fragmente, avînd" grijă să adaug un comentariu oral de cîte ori simţeam că textul era prea dens. Curînd, însă, am renunţat la acest procedeu, mulţumindu-mă să reduc la minimum expunerea doctrinei şi insistînd, dimpotrivă,, asupra diverselor practici yoga. Majoritatea auditoriului îi alcătuiau studenţi din *Coffiege* şi ele ia alte facultăţi. Spre mirarea mea, cei mar mulţi au. urmărit cursul pînă la sfîrşitul trimestrului.. E. drept, de eîtiva ani tineretul universitar american era tot mai fascinat de India> şi, în primul rînd, de yoga.

Dimpotrivă, cursul despre şamanism, pe care l-am ţinut în trimestrul de primăvară, n-a fost urmărit decît de un mic grup, de studenţi. Foarte puţini erau. interesaţi de acest subiect, pe atunci familiar numai antropologilor. (Şamanismul sq va bucura de oarecare popularitate de abia prin anii 1970—1975.) Pe de altă parte, studenţii Departamentului de Istoria Religiilor se pregăteau acum de examene şi aproape că nu mai aveau timp (dar nici curiozitate) să urmărească prezentarea iniţierilor şi practicilor şamanice. Eu însumi mă simţeam obosit ; in afara obligaţiilor universitare, lucram cîte şapte, opt ceasuri pe zi ca să pregătesc pentru tipar textul conferinţelor *,Maskell*".

De abia din primăvara lui 1857 ara început să cunosc mai bine calităţile şi deficienţele studenţilor americani. Pe de o parte/cu rare excepţii, studenţii foarte tineri — cei din *College* şi din primul an de universitate — mi

se păreau mai puţin bine pregătiţi decît colegii lor de vîrstă din Franţa ; le lipsea „experienţa bacalaureatului*' şi, în primul rînd, elementele de rbază ale culturii umaniste, Pe *de* altă parte — deşi de multe ori în chip nesistematic — erau informaţi despre anumite creaţid culturale care ar Ii surprins (atunci, prin 19-55—60) un european. Bunăoară, încă din *High School* li se vorbise, un întreg trimestru, despre Faulkner sau Camus (deşi nu citiseră pe Balzac, nici pe Stendhal sau pe Tolstoi) ; cunoşteau *En attendant <*odot* sau *Electra* lui O^Neill (dar nici o piesă de Shakespeare). In *College* urmaseră cursuri despre Freud şi Sartre, sau despre arta modernă. Mai tîrziu mi-am dat seama de semnificaţia şi utilitatea acestui program : majoritatea elevilor nu aveau să-şi continue studiile după *High School* sau după *College* (educaţia universitară este scumpă în S.U.A. şi nu toţi reuşesc să capete fourse). Aşa că era preferabil ca elevul să fie iniţiat măcar în cîteva probleme şi creaţii specifice culturii moderne, bunăoară psihanaliza, existenţialismul, romanul şi teatrul contemporan.

Dar în universitate, urmînd cursurile necesare obţinerii licenţei *(Maşter of Arts),* studentul era nevoit să-şi completeze, măcar în parte, „cultura de bază". Totuşi, de abia pregătindu-se pentru un doctorat într-una din disciplinele umaniste, şi silit fiind să stăpînească două limbi europene, sau limbile clasice, sau una — dacă nu mai multe — din limbile orientale, studentul american putea fi ^comparat cu cel european, aşa cum era pînă prin anii 1960.

Evident, am cunoscut mai bine grupul restrîns din seminariile de istoria religiilor. Unii studenţi erau destul de pregătiţi, alţii mai puţin. Dar aveau toţi aceeaşi preocupare : cum să se familiarizeze cît mai repede cu metodologia şi problemele istoriei religiilor. Cu timpul, aveam să-mi dau seama că pasiunea pentru „metodologie" făcea oarecum parte din „tradiţia americană". Adesea, un student mă întreba solemn şi totuşi emoţionat:

— Care e cea măi bună metodă ca să studiezi §i să înţelegi istoria religiilor ?

Mi se părea că recunosc pe descendenţii primelor valuri de pionieri, porniţi să cucerească şi să cultive spaţiul

imens care se întindea dincolo de „frontiere". Era aceeaşi convingere fundamentală : dacă vom avea cele mai bune unelte de lucru, vom face din ţara aceasta un paradis ; dacă aş dispune de cea mai bună metodă, voi înţelege istoria religiilor în toată complexitatea ei şi voi fi în măsură să fac descoperiri nebănuite de nimeni pînă acum...

*

La începutul lui iunie, ne-am adunat odată toţi instructorii şi studenţii Departamentului, împreună cu soţiile şi copiii lor, la picnicul tradiţional care avea loc, în fiecare an, pe malul Lacului, la Dune. Hariet Platt, soţia profesorului de geografie şi pasionată de „mistica Orientului", avea acolo o casă în care, la nevoie, ne putea adăposti. Atunci mi-am dat şi mai bine seama de spontaneitatea acestor întîlniri festive între familiile studenţilor şi ale profesorilor. Universitatea constituia într-adevăr o comunitate, şi fiecare facultate, fiecare departament alcătuia o familie.

A trecut mai bine de un sfert de veac de la acel picnic din iunie 1957. Aproape toţi studenţii de atunci sînt de mult profesori şi copiii pe care-i priveam jucîndu-se pe malul lacului îşi pregătesc licenţa, sau doctoratul, sau se află risipiţi în trei continente, pentru cercetări sau pentru interesele întreprinderilor care i-au angajat. Mulţi ani după ce-au părăsit Chicago, foştii noştri studenţi au continuat să ne ţină la curent — măcar printr-o lungă scrisoare circulară de Anul Nou — cu ultimele noutăţi academice (publicaţii, avansări etc.) şi familiale (aflăm, bunăoară, numele logodnicei băiatului celui mai mic...).

m

Cîteva zile în urmă am luat trenul spre New York, unde ne aşteptau Lisette şi Ionel Perlea. Dar, curînd, Ionel a trebuit să plece : acceptase, între altele, să dirijeze cîteva concerte la festivalul din Aix-en-Provence. Noi am rămas pînă la 13 iulie, cînd ne-am îmbarcat, împreună cu Lisette, pe pachebotul *Liberty.*

Aveam de scris cele două conferinţe *„Eranos"* şi comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor de la Miinchen.

Ştiam că la Paris nu voi găsi linişte necesară, nici măcar o masă bună de scris. Aici, la New York, dispuneam de odaia lui Ionel, luminoasă, cu ferestrele spre grădiniţele caselor vecine ; nu simţeam arşiţa, şi tăcerea nu era întreruptă decît, la răstimpuri, de ţipetele şi blestemele unei bătrîne demente.

Adusesem cu mine cîteva cărţi şi aproape toate dosarele cu note şi extrase în legătură cu experienţa ..luminii interioare". Adunasem aceste materiale în ultimii ani, de cînd mă hotărîsem să analizez acest tip de experienţe mistice din perspectiva istoriei religiilor. Cunoşteam ele mult documentele indiene, iraniene şi chineze, dar descoperisem de curînd o seamă ele exemple referitoare la experienţele spontane" — adică nepregătite de o prealabilă instrucţie ascetic-religioasă — ale luminii interioare. Mă interesa faptul că, în diverse tradiţii religioase, ca şi în „experienţele spontane", lumina interioară exprima întotdeauna o epifanie a Spiritului. Asemenea experienţe proiectau subiectul într-un alt univers decît cel al exisstenţei cotidiene, schimbînclu-i radical statutul ontologic, deschizîndu-1 către valorile Spiritului. Semnificaţia luminii interioare era revelată direct celui care o experimentase. Dar, pe de altă parte, această semnificaţie nu devenea inteligibilă decît în cadrul ideologiei religioase familiare subiectului. Deşi *experienţa* „luminii mistice" părea a fi aceeaşi în multe culturi — de la „primitivi" la India vedică, buddhism şi monahism creştin — *sensul* şi *valoarea* ei spirituală variau de la o tradiţie religioasă la alta. Mă interesau asemenea analize comparative pentru că puneau în evidenţă atît unitatea de bază a anumitor experienţe religioase, cît şi *varietatea semnificaţiilor* pe care le dobîndiseră în diferite tradiţii şi care dovedeau încă o dată *creativitatea* Spiritului [5].

în acele săptămîni de vară am început să cunosc farmecul acestui „ultim oraş european al Americii", cum

[5] *Experiences de la Lumiere mystique* a apărut în Eranos Jahrbuch", XXVI (Ziirich, 1958) şi a fost retipărit în *Mephistophelet et VAndrogyne* (Gallim'ard, 1962). Mulţi ani în urmă am reluat problema în studiul *Spirit, Light and Seed, History of Religions,* XIII. august 1971, PP- 1—30 (retipărit în „Occultism, Witehcral't and CuliurafFashîons", Chicago, 1976).

immeau noii emigranți New York-**ul. Şi** tot atunci am avut prilejul să vizitez Metropolitan Museum de cîteva ori pe săptămînă şi să stau pe îndelete de vorbă cu prietenii **Brutus** şi Tantzi Coste, Ion Vardala, **N.** Caramfil şi alții.

N-am rămas la Paris decît cîteva zile. Eram nerăbdători să regăsim cît mai repede Ascona şi Lago Maggiore. Olga Froebe invitase pe Stella şi Henry Corbin, şi „Casa Gabriella" era acum însuflețită de lungile noastre conversații, prelungite uneori pînă noaptea tîrziu. Henry, ca şi alți prieteni şi colegi francezi, regretau că acceptasem invitația Universității din Chicago pentru încă patru ani, dar recunoşteau că, deocamdată, nu există altă soluție. Dimpotrivă, prietenii noştri de la „Bollingen Foundation", John Barrett şi Vaun Gillmor, erau încîntați. Ceea ce ne lipseşte, spuneau, nu sînt profesorii europeni care se stabilesc în Statele Unite şi care revin o dată la cinci, şase ani, ca să-şi revadă țara, ci intelectualii care acceptă să facă anual naveta între cele două continente. Este, desigur, obositor şi, din punct de vedere financiar, extravagant („Nu veți reuşi să faceți economii !" ne-au prezis ei.) Dar o asemenea activitate culturală, împlinită simultan de-o parte şi de cealaltă a Atlanticului, poate contribui la o cunoaştere reciprocă mai autentică, şi mai profundă, **a** tradițiilor şi creațiilor celor două continente.

In vara aceea furtunile s-au ținut lanț? şi rareori aveam prilejul să ne scăldăm în lac sau să ne plimbăm pe dea* lurile din împrejurimi. Am reuşit să pun la punct textul conferințelor *„Eranos"* şi să redactez comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor care se ținea la Miinchen de la 28 august la 4 septembrie. Exemplele citate şi comentate în „Experiences de la lumiere rnystique" au fost urmărite cu mare interes. Mi-am amintit multă vreme discuțiile pasionante cu Scholem, Ernst Benz, Henry Corbin şi alții.

Am ajuns la Munchen odată cu deschiderea congresului şi, în afară de atîția colegi şi prieteni orientalişti pe care i-am reîntîlnit, am avut prilejul să cunosc pe Joseph Needham (care mi-a mărturisit admirația pentru *Forgerons et alchimistes),* Walter Reuben, Dominik Schroder; **A.** L. Basham, Franz Babinger etc. La 2 septembrie am prezentat o scurtă comunicare : *Remarques sur le miraele de la corăe.* Problema m-a interesat de mult : nu numai fabulosul *r&pe trick* al fachirilor, ci toate experiențele, mitologiile şi speculațiile metafizice în legătură cu firele sau fringhiile care ilustrează atît condiția umană» cît şi structura Universului°.

De la Miinchen am plecat la Florența si de acolo, cu autobuzul, la Siena, Assisi şi Roma (cf. *Fragments d'wi Journal,* I, pp. 246 sq.). Simțeam amîndoi, Christinel şi cu-mine, nevoia de a regăsi Italia începutului de toamnă, îmi dam seama de riscurile pe care le luam pătrunzînd in catedrale şi muzee, sau cutreierînd librăriile şi anticariatele — dar ştiam ce mă aşteaptă : o cameră de hotel la Paris. Din iulie devenisem un *wandering scholar,* locuind şi lucrînd — cu excepția „Casei Gabriella" —• în camere de hotel.

La începutul lui octombrie ne-am întors la Paris şi ne-am instalat, pentru două luni, la Hotel Pas-de-Calais. Marea bucurie a fost, evident, reîntâlnirea prietenilor. (Familia — Mamy, Sibylle, Lisette, Ionel şi Oani — ne regăsisem în iulie la Paris şi apoi, din nou, la Ascona.) Dar în a doua jumătate a lui noiembrie am plecat din nou, singur, la Uppsala. Geo Widengren mă invitase mai de mult pentru o serie de conferințe şi seminarii. Am descoperit Uppsala cu mari emoții. Iar după ce am vizitat biblioteca, am înțeles de ce George Dumezil revine o dată la doi, trei ani aici, ca să pună Ia punct ultimele lui lucrări : găseşti *tot* şi poți obține imediat cartea de care ai nevoie chiar atunci cînd o consultă altcineva.

L-am cunoscut pe tînărul orientalist şi istoric al religiilor H. H, Ringrens şi I-am reîntîlnit pe Stig Wikander, care părăsise Universitatea din Lund. Am repetat cele două conferințe despre „experiențele luminii mistice"; şi la seminar am discutat diferite „probleme de metodologie". Dar m-au pasionat mai ales convorbirile cu Wikander, Widengren şi alți colegi. Mi-aduc şi acum aminte

° Considerabil dezvoltat, studiul a apărut, **sub** titlul ***Cordea et marionnettes*** în „Eranos Jahrbuciv° XXIX (Zurieh, 1961) şi **a** fost retipărit în ***MephistophelH et l'Androgyne.***

de acel tînăr care învățase bine toate limbile semitice, îşi luase chiar atunci doctoratul şi se pregătea să se întoarcă în ferma din apropierea cercului polar ; cele cîteva zeci de vaci de care se îngrijea părintele său asigurau cantitatea de lapte necesară întregii regiuni. Tînărul studiase cu atîta rîvnă limbile şi culturile semitice ca să-şi poată continua lucrul în timpul celor şase luni de întuneric...

M-am întors la Hotel Pas-de-Calais la începutul lui decembrie. La 15 decembrie ne-am îmbarcat pe *United States,* astfel că am putut petrece Crăciunul la New York, împreună cu Lisette şi Ionel. La 1 ianuarie 1958 eram la Chicago. O prietenă, Peggy Grant, ne găsise un apartament pe Kimbark Avenue. Oricum ar fi, ne-am spus, vom avea şi noi, măcar pentru şase luni, apartamentul *nostru...*

Apartamentul era destul de întunecat, cu mobilă îmbătrînită înainte de vreme, cu pereții acoperiți de reproduceri în cenuşiu şi negru, afişe decolorate şi multe fotografii, probabil amintiri de familie. Dar Mrs. Sibley, proprietăreasa, ne îngăduise să aranjăm casa după gustul şi nevoile noastre. Şi chiar de a doua zi Christinel s-a apucat de lucru. Din fericire, eu îmi petreceam o bună parte din zi la Universitate sau în biroul meu de la Meadville. Seara, reîntoreîndu-mă acasă, priveam încîntat în jurul meu : apartamentul începuse să devină *al nostru.* Curînd am îndrăznit să invităm la cină cîțiva colegi cu soțiile lor. Ne aflam acum în plină iarnă, dar amîncioi ne simțeam mai bine ca în primul an ; pe de o parte ştiam că nu vom locui aici mai mult de cinci, şase luni ; pe de altă parte, ne aminteam mereu că la sfîrşitul lui august vom pleca în Japonia şi vom rămîne cît vom putea mai mult (cît ne vor îngădui „economiile") după încheierea Congresului Internațional de Istoria Religiilor.

în acea iarnă 1953 m-am împrietenit cu John Nef, fondatorul şi preşedintele acelui surprinzător departament purtînd numele (destul de enigmatic) de *Committee on Social Thought* Inaugurat în timpul şi cu ajutorul celebrului

preşedinte al Universității Robert Hutkins, Comitetul s-a impus nu numai prin programul său atît de îndrăzneț şi de original, dar şi prin profesorii pe care îi recruta si personalitățile invitate să țină cicluri de conferințe sau .seminarii (printre alții, T. S. Eliot, Jacques Maritain, Chagail).

M-a atras de la început „proiectul cultural" pe care încerca să-1 realizeze *Committee on Social Thought :* un număr limitat de studenți (nu mai mult decît 30) ; foarte puține cursuri propriu-zise, dar mai multe seminarii conduse uneori de doi, trei profesori. O inovație fundamentală o constituia sistemul de instrucție preliminară „specializării" ; oricare ar fi fost aria de cercetări către care se simțea atras studentul, în primii doi ani activitatea lui se concentra în alte direcții. Dintr-o listă de cărți fundamentale, studentul îşi alegea între 12 şi 15 texte, pe care le analiza şi le medita îndelung, cu ajutorul profesorilor[7]. După doi sau trei ani, studentul avea dreptul să se prezinte la examen. De fapt, examenul consta într-o serie de întrebări în legătură cu unele din aceste „cărți fundamentale". Studentul dispunea de o zi întreagă ca să-şi scrie lucrarea. Pe baza răspunsurilor date, profesorii hotărau dacă autorul lor şi-a asimilat elementele de bază ale tradiției culturale occidentale ; în acest caz putea să se înscrie pentru doctorat, în „specialitatea" care-1 interesa, începea atunci să lucreze cu profesorii diferitelor facultăți, dar continua să ia parte la seminariile Comitetului. Evident, studentul care se concentra acum, bunăoară, în cercetarea Islamului, a filozofiei pre-socratice sau a istoriei ştiințelor în secolul XVIII, avea o experiență mult mai vastă şi dispunea de o viziune de ansamblu mult mai coerentă decît colegii lui de „specialitate".

Fusesem cooptat membru al Comitetului şi de două ori pe lună cinam cu toții la John Nef. De cele mai multe ori, erau de față unul sau doi oaspeți străini (aşa i-am cunoscut pe Julian Huxley, pe Charles Darwin, Jean Hippolite şi mulți alții). După cină, urma o discuție generală, sau unul din oaspeți era invitat să vorbească despre pre-

[7] Printre cărțile alese trebuia să figureze o tragedie greacă, un dialog platonician, un text de Aristot, opera unui mare istoric, un roman celebru, un moralist ilustru, un mare gînditor politic.

ocupările lui recente sau ale instituției din care făcea parte. într-un anumit sens, se putea spune că efortul de „lărgire şi aprofundare a orizontului cultural", Ia care erau îndemnați studenții, continua să fie practicat şi de membrii Comitetului...

*

In iarna şi primăvara acelui an am lucrat intens, aproape fără întrerupere. Pentru cursuri îmi alesesem subiecte pe care le cunoşteam bine şi care mă Interesau — *Structure du symbolisme religieux* şi *Aspect\s du mythe* — dar, ca de obicei, am recitit şi completat dosarele expediate de la Paris. La seminar, am discutat o seamă de autori, reprezentînd diferite orientări, de Ia William James şi Rudolf Otto la Van der Leeuw şi Pettazzoni. Ca şi mulți dintre colegi, studenții erau impresionați de „productivitatea" mea ; în 1958 au apărut în traducere engleză încă trei cărți, printre care *Patterns in Comparative Religions (== Trăite).* Dar această „productivitate" editorială se datora evidenf conjuncturii.

Pentru că simțeam că începem să ne cunoaştem mai bine, îmi plăcea să stau de vorbă cu studenții mei, în grup sau cu fiecare în parte. Şi de cîte ori aveam prilejul, îi îndemnam să citească texte fundamentale — de la *Rig Veda* şi documentele egiptene şi mesopotamiene la *Coran* — şi cel puțin două, trei monografii asupra religiilor „primitive". Le aminteam mereu că acum, în aceşti cîțiva ani care îi despart de licență, trebuie să se familiarizeze cu problemele centrale ale disciplinei ; bunăoară, structura şi funcțiile mitului, morfologia figurilor supranaturale (zei şi zeițe, eroi mitici etc.) tipologia ritualurilor, anumite instituții religioase (de pildă, inițierea). După licență vor fi în bună parte confiscați, fie de activitatea lor academică (într-un *College* sau un institut teologic), fie de pregătirea doctoratului.

Într-adevăr, doctoratul în istoria religiilor — care, atunci, nu se putea obține dedt în cîteva universități — implica specializarea într-una din marile tradiții religioase : hinduismul, buddhismul, islamul sau religiile Extremului Orient. Cu alte cuvinte, i se cerea studentului

să stăpînească limba de bază a religiei pe care şi-o alesese ca principal obiect de cercetare : sanscrita şi pali, araba, chineza sau japoneza. Dată fiind importanța erescîndă a Orientului în politica externă a Statelor Unite, studentul spera, pe de o parte, să obțină o bursă de doi ani pentru India sau Japonia, sau Taiwan, sau pentru una din tarile arabe ; pe de altă parte, ştia că o asemenea pregătire (spre deosebire, bunăoară, de specializarea în religiile clasice), îi mărea şansele de a găsi o catedră de istoria religiilor. (Cu timpul, cercetarea tradițiilor religioase „primitive" din Africa şi America de Sud a începui si £ie încurajată de universități.)

In anii următori am observat că mulți studenți se înscriau la cursurile de sanscrită, chineză sau japoneză înainte de licență, îndată ce se simțeau atraşi de una din tradițiile asiatice. îi încurajam cu toată sinceritatea. „Orice vei decide sau vei face mai tîrziu, le spuneam, învățarea unei limbi orientale îți va fi de mare folos..."

In primăvara lui 1958 am început să redactez textul pentru *„Erancs" : Mephistopheles et VAndrogyne, ou le mystere de la iotalUe.* Reluam, după 15 ani, cîteva din documentele şi interpretările prezentate în cărțulia *Mitul Reintegrării* (Bucureşti, 1942). Dar problema unificării contrariilor a continuat — şi continuă şi astăzi — să mă pasioneze. N-am apucat să închei decît prima parte ; restul i-am scris la Ascona. Am fost silit să întrerup redactarea conferinței pentru că ne aflam în mijlocul lui iunie şi înainte de plecarea noastră trebuia să predau lui Joe Kitagawa un articol despre simbolismul religiilor. Hotărîsem amîndoi să pregătim, în amintirea lui Joachim Wach o culegere de studii : *The Hislory of Religions. Essays in Meihodology.* Au colaborat, printre alții, R. Pettazzoni, Louis Massignon, Friederich Heiler şi Jean Danielou. îndată ce Christinel a terminat dactilografierea articolului, am plecat ia New York şi de acolo, cu avionul, la Paria.

N-am rămas decît cîteva zile, pentru că Olga ne aştepta la Ascona. De data aceasta, aproape că n-am avut timp să mă bucur de vacanţă ; petreceam o buna parte din zi la masa de scris. Am reuşit, totuşi, să închei textul înainte de inaugurarea *„Eranosului".* Astfel că am putut profita de prezenţa atîtor prieteni şi colegi. Ca de obicei, discuţiile noastre se prelungeau, pe malul lacului, pînă aproape de miezul nopţii. O seară întreagă l-am ascultat, pe Ernst Benz vorbindu-mi cu emoţie şi entuziasm despre Japonia, unde petrecuse, recent, cîteva luni. Era cucerit de descoperirea geniului religios şi artistic al acestui popor...

La 22 august ne-am întors la Paris, iar trei zile în urmă luam avionul pentru Tokio. Ne aflam încă în epoca ,.pre-jet". Numai zborul pe deasupra calotei polare dura, de la Stockholm la Anchorage, 17 ore...

XXIV

... ŞI JAPONIA

La aeroportul din Tokio ne aşteptau Joseph Kitagawa şi profesorul Ishiro Hori, pe care îl cunoşteam destul de bine de la Chicago, unde prezentase în acel an *„Haskell Lectures".* Ni se reţinuse o cameră la *Dai-ichi Hotel.* Deşi extenuaţi de lunga călătorie, Hori şi Kitagawa ne-au invitat în acea seară la un restaurant japonez. Am cinat **în** jurul unei mese scunde, aşezaţi pe perne şi serviţi de *geishe.* Ritualul ne-a fermecat.

Cum congresul nostru era primul Congres internaţional care avea loc, după război, în Japonia, autorităţile i-au acordat o atenţie deosebită. Preşedintele de onoare al Congresului era, de altfel, fratele împăratului, Prinţul Mir kasa, el însuşi un savant, specialist în istoria vechiului Orient şi pasionat de istoria religiilor. **în** afară de **cîteva** fastuoase recepţii (îmi amintesc mai ales de ultima, la restaurantul *Genghiz Khan,* aşezat într-un parc, pe o colină), congresiştii au avut la dispoziţie autocare elegante şi trenuri speciale pentru excursiile la Nara, Yse, Kyoto şi Yokohama.

Din Europa şi Statele Unite veniseră un mare număr de savanţi printre care : H.-Ch. Puech, Paul Demieville, Jean Filliozat, F. Heiler, E. Goodenough. Dar erau de faţă şi numeroşi specialişti din India şi Australia. Raffaele Pettazzoni, preşedintele Asociaţiei Internaţional^ pentru Istoria Religiilor, avea dreptate să fie mîndru de prestigiul pe care îl dobîndise disciplina noastră în ultimii ani. Dar,

puțin înainte de încheierea congresului, Pettazzonî a căzut bolnav şi a fost internat într-o clinică, de unde s-a întors direct la Roma. Nimeni nu bănuia atunci că Japonia era să fie ultima lui călătorie...

Şedinţele de lucru aveau loc la Universitate. N-am asistat la prea multe comunicări, preferam să stau de vorbă cu colegii noştri din India şi Japonia. Mi-am citit textul despre simbolismul religios, dar n-am încurajat discuţia, Problema era prea complexă şi, în cele 20 de minute îngăduite comunicărilor, mă mulțumisem să prezint doar cîteva aspecte.

în schimb, am avut de mai multe ori surpriza de a mă trezi antrenat în discuții la care nu mă aşteptam. îmi amintesc mai ales de o foarte interesantă comunicare despre buddhismul mahayana, pe care o ascultasem alături de un profesor japonez de filozofie. îl întîlnisem cu puține zile înainte şi aflasem că era un bun cunoscător al filozofiei germane, în special al lui Heidegger. Indreptlndu-ne spre *Cajeteria,* m-a mirat mărturisirea lui : că nu înțelesese nimic din comunicare. A adăugat, însă, oarecum stingherit, că în afară de viața lui Budclha, ignoră în întregime istoria şi filozofia buddhismului. După ce ne-am aşezat la o măsuță, cu sticlele de coca-cola în față, tovarăşul meu, zîmbindu-mi politicos, şi-a justificat ignoranța : ca şi majoritatea filozofilor japonezi de astăzi, nici ei nu vrea să-şi piardă timpul cu probleme care aparțin preistoriei gîndirii filozofice sistematice, bunăoară, buddhismul.

Am încercat să-1 conving că greşeşte, dar profesorul continua să zîmbească, clătinînd sceptic din cap. In cele din urmă, zîmbetul acela politicos m-a făcut să-mi pierd răbdarea... „îmi pare rău, i-am spus ridicînd fără să vreau glasul, dar mi-e teamă că filozofia japoneză contemporană riscă să se provincializeze. Vă forțați să gîndiți cum se gîndeşte azi în Germania, sau în Franța. Aveți la îndemînă cea mai îndrăzneață logică pe care a cunoscut-o lumea pînă la-Hegel — logica buddhistă, aşa cum a fost elaborată de Nagarjuna, Vasubandhu, Dinnaga, Dharmakirti — şi o lăsați exclusiv pe mîna istoricilor şi orientaliştilor. Filozofii dumneavoastră nu o cunosc sau, în orice caz, nu o

utilizează. Vi se pare, poate, că nu e «actuală*. Dar **asta** dovedeşte că nu o cunoaşteți. Căci problema lui Nagarjuna şi a urmaşilor lui era aceasta : să demonstreze logic că *Samsara* e identică cu *Nirvana,* că devenirea («irealitatea* cosmică) e tot una cu ființa (i.e. beatitudinea ontologică). Pe un alt plan, urmărind alt scop şi utilizînd alte mijloace — filozofii Madhyâmika erau confruntați cu acelaşi mister al *coincidentia oppositorum* pe care îl înfruntase Cusanus. Or, *coincidentia oppositorum* ne întîmpină astăzi în unele principii de fizică nucleară (bunăoară, principiul complementarității al lui Oppenheimer), dar ni se pune din ce în ce mai insistent în întreg momentul istoric în care ne aflăm : bunăoară, cum e posibilă libertatea într-un Univers condiționat ? cum poți trăi în Istorie fără a o trăda, fără a o nega, şi totuşi participînd la o realitate trans-istorică ? în fond, problema e aceasta : cum să recunoşti *realul* camuflai în *aparență ?* Aştept de la un filozof buddhist să ne prezinte o viziune *totală* a Realului".

Cu cît treceau zilele, cu atît Christinel şi cu mine ne simțeam mai fermecați. Ne cucerise de la început frumusețea şi varietatea peisajelor, iar în lungile excursii cu trenul descopeream nu numai atîtea legendare oraşe şi centre religioase *— Kyoto, Nara, Yse — dar şi anumite trăsături caracteristice ale comportamentului şi sensibilității japonezilor ; bunăoară, pasiunea lor pentru toate creațiile naturii, de la animale şi flori pînă la stînci, lacuri şi izvoare. Geniul artistic japonez părea stimulat cu predilecție de infinitele epifanii ale creativității cosmice. Aceeaşi estetică se putea recunoaşte nu numai în pictură, în arhitectură sau în scenografie, dar şi în arta aranjării florilor sau în universurile în miniatură care sînt grădinile japoneze. Cum aveam să înțeleg mai tîrziu, după ce am vizitat atîtea temple şi am asistat la ritualurile shintoiste (mai ales ceremoniile de la Yse şi Muntele Fuji), Natura era susceptibilă de a fi sanctificată prin „vizitele" zeilor şi ale spiritelor. Sanctificare celebrată mai ales prin gesturi şi dansuri rituale şi prin creațiile artistice.

La Yse am cunoscut mai de aproape pe Hirai, un tînăr preot shintoist, care studiase istoria religiilor la Chicago cu Joachim Wach. Ne-a condus la un templu faimos, unde am admirat încă o dată grația şi spontaneitatea acelor zece

tinere dansatoare ataşate sanctuarului. Intorcîndu-se către Hirai, un filozof american din grupul nostru i-a spus :

— Privesc templele, asist la ceremoniale şi dansuri, admir costumele şi politeţea preoţilor, dar nu văd teologia implicită în shintoism.

După cîteva clipe de reflecţie, Hirai i-a răspuns zîmbind : ^

— Noi nu avem teologie. Noi... dansăm !...

Era, aparent, o butadă. Dar Hirai nu îndrăznise să amintească filozofului american că teologia shinto se exprimă, direct şi cît se poate de *explicit,* nu în formule verbale, ci în ceremoniale şi, m;ai ales, în dans...

In cele două seri libere, am vizitat împreună cu Evelyn şi Joe Kitagawa, Zwi Werzblowski şi Joseph Campbell, *Ginza,* cartierul cel mai pitoresc din Tokio, atît de feeric luminat de nenumărate faruri şi lampioane colorate. Intram uneori într-o prăvălie şi, chiar înainte de a întreba de preţul unui obiect — o păpuşă, un kimonou, o jucărie — negustorul ne oferea un dar. Ne bucuram de cîte ori, mulţumind în englezeşte, reuşeam să ne facem înţeleşi. Politeţea, ca şi, în general, concluita japonezilor, avea desigur o origine rituală. De aceea mă simţeam atît de neîndemânatic (de „barbar") cînd, în absenţa lui Joe Kitagawa, nu ştiam cum să mă port.

îmi amintesc de călătoria noastră la Kyoto. Seara, Christinel şi cu mine ne simţeam copleşiţi de tot ce văzusem ; şi nu numai templele şi palatele, ci şi străzile, grădinile, luminile acestui prodigios oraş. In acea noapte am dormit într-un hotel japonez. Camera părea mai degrabă un apartament, despărţit prin paravane felurit şi admirabil pictate, şi care puteau fi deplasate după voie. Pentru întîia oară dormeam pe acele saltele înfăşurate în stofe, întinse pe podea. Eram fericiţi. Dar eram singuri ; adică, fără Joe şi Evelyn Kitagawa. De cîte ori, în acea seară şi în dimineaţa următoare, una din tinerele servante venea să ne întrebe dacă aveam nevoie de ceva, le mulţumeam ridicînd din umeri şi zîmbind.

După încheierea congresului am plecat cu soţii Kitagawa şi Joseph Campbell, spre Kobe, Fukuoka, Nagasaki şi Unzen. Am petrecut o noapte la Beppu şi astfel am avut prilejul să ne îmbăiem conform tradiţiei balneologice japoneze. In dimineaţa următoare, profesorul Furuna a venit să ne conducă la Fukuoka. Ne-am oprit, pe drum, să vizităm acel faimos deal împădurit, plin cu maimuţe, îndată ce am ajuns la Nagasaki, ne-am îndreptat spre imensul loc viran unde, cu 13 ani înainte, explodase a doua bombă atomică. Un scurt text, redactat în mai multe limbi, explica de ce această parte a oraşului nu fusese reconstruită : ca şă amintească lumii întregi apocalipsul războiului termonuclear.

La Universitatea Kyushu din Fukuoka, profesorul Furuna organizase un simpozion cu antropologul austriac Wilhelm Koppers, cu Joseph Campbell, Kitagawa şi cu mine. Tema era : „Metodele contemporane în studiul istoriei religiilor". Interesul aproape patetic al savanţilor japonezi pentru „metodologie" mi-a amintit de studenţii mei de la Chicago. Discuţia a fost destul de vie ; Wilhelm Koppers, deşi teolog ca formaţie, susţinea că, în disciplina noastră, accentul trebuie să cadă pe *istorie.* In ceea ce mă priveşte, afirmam tocmai contrariul : istoria religiilor este singura disciplină care îngăduie cercetătorului să cunoască şi să înţeleagă nenumăratele expresii ale experienţelor şi *ideologiilor religioase.*

Pe seară, Furuna ne-a dus să vizităm ruinele fostei capitale din Fukuoka. Nu mai rămăseseră decît cîteva pietre şi un plan, reconstituit de arheologi. Ne-am îndreptat apoi către un templu buddhist, neobişnuit de sărăcăcios, în cele din urmă, după încă vreo zece kilometri, ne-am oprit în faţa unui sanctuar shinto. Mi-am amintit multă vreme acel lac în miniatură şi acele poduri cu lanterne pe care se jucau grupuri de copii...

Inutil să evoc impresiile şi întîlnirile din Kobe, Hâkata şi Unzen. După o săptămînă ne-am întors la Tokio. Christinel se lupta cu o gripă, aşa că am plecat singur la Sendai, unde mă invitase Hori. Distrus de aviaţia americană, oraşul fusese reconstruit de curînd, repede şi urît.

Multe şosele şi nenumărate străzi erau încă în construcţie. M-a condus spve parc, o pădure cu arbori uriaşi, multiseculari Urcăm şi ne întîmpină deodată un pod zvelt, suspendat peste o prăpastie neaşteptat de adîncă,„De pe acest pod, îmi spune Hori, obişnuiesc să se sinucidă locuitorii din Sendai Dar vin şi din multe regiuni", adăugă. O inscripţie pe o placă de metal încearcă să-i salveze *in extremi*. „Fii cu băgare de seamă, sta scris, nu te lăsa ispitit de gesturi nesăbuite." *{cf. Fragments d\tn Journal, l,* p. 261.)

Hori locuia într-una din casele noi, clădite de americani şi cedate în aed an universităţii. Dar mie îmi rezervase o cameră Ia Park Hotel din Matsushima, la vreo 20 de kilometri de SendaL Hotelul se înălţa chiar pe malul oceanului. Avea o imensă grădină şi un debarcader, de la care plecau bărcile cu motor pentru plimbările printre insule. Erau *poate* o sută de insule. Unele nu mai mari decît o stîncă pe care abia ai fi avut loc să te odihneşti. Altele de cîţiva sau cîteva zeci de metri, sau chiar mai mari, cu iarbă puţină, dar arbori din belşug. Una lîngă alta, cînd mai îndesate, cînd mai depărtate, întinzîndu-se aşa cîţiva kilometri. *(Fragmenta,* **I,** p. 260).

N-am mai uitat de-atunci zilele petrecute la Sendai, nici serile şi nopţile cînd mă odihneam pe terasa hotelului din Matsushima, cu privirile pierdute printre insule şi stînci. în afară de conferinţa şi seminarul (evident, despre metodologie !) organizate de Hori, am avut prilejul să stau de vorbă cu mai mulţi profesori şi studenţi. M-a interesat de asemenea vizita la o pseudo-şamană oarbă *(miko),* pe care o angajase Hori (cf. *Fmgments,* **I,** p. 264).

Dar serile, rămas singur, pe terasa hotelului din Matsu* shima, încercam să-mi organizez impresiile. In ultimele săptămîni mi se părea că încep să înţeleg anumite aspecte ale geniului religios japonez. Notam în *Jurnal* principalele lui caracteristici : „nevoia de a comunica şi a fi instruit de o divinitate, sau de un spirit, provizoriu incorporat într-o fiinţă umană ; tendinţa de a confrunta divinul sau sacralitatea *in concreto,* mai ales aşa cum se manifestă într-o făptură vie; oroarea de abstract şi de «transcendent» **{...).** Sufletul japonez e pasionat de epifaniile concrete ale divinului **(...).** Aş spune că e înclinat către o teologie a incorporărilor provizorii, fulgurante, ale spiritului — ale oricărui mod de a fi al spiritului : zei, oameni-zei, sufletele morţilor, sufletele animalelor etc, etc. Zeii sînt prin excelenţă călători, *vizitatori.* Totul poate fi transfigurat în Cosmos : nimic nu e nevrednic de a primi «vizita* unui zeu : o floare, o piatră, un stîlp de lemn. Universul e necontenit sanctificat printr-o infinitate de epifanii instantanee... Zeii *nu se instalează* nicăieri în lume. Spiritul se pogoară oricînd şi oriunde, dar nu rămîne, nu se lasă prins în durata temporală. Epifania este prin excelenţă fulgurantă. Orice prezenţă divină e provizorie.* *(Fragments,* I, p. 267).

Cunoşteam, evident, mitologia şi tradiţiile religioase japoneze, precum şi anumite creaţii specifice ale buddhismului nipon, în primul rînd doctrina şi tehnicile şcolilor zen. Dar experienţa celor patru săptămîni petrecute în Japonia mi-a îngăduit să adîncesc şi să integrez cunoştinţele mele livreşti. După India tinereţii avusesem prilejul să descopăr o altă civilizaţie orientală atît de diferită şi totuşi solidară cu creaţiile spirituale ale Indiei şi, în general, ale Asiei.

*

La întoarcere ne-am oprit o săptămînă în Honolulu. Hotelul nostru aşezat» ca multe altele, chiar pe plajă, se afla în partea nouă a oraşului, construită pentru turişti. Dar artificialitatea ei calculată, exuberanţa exotică a cartierului erau atît de evidente, încît după cîteva ceasuri nu Ie mai luai în seamă. Nu puteai rezista acestei nefireşti transparenţe a luminii Pacificului. Curînd, nu mai priveai decît lungile, nesfîrşitele valuri ale oceanului (cu sau fără inevitabilii schiori nautici) sau cocotierii parcă tot mai înalţi şi mai zvelţi cu cît se depărtau de plajă.

Intr-o zi am traversat insula ca să găsim, într-o pădure, vila în care locuiau, de mult, sora şi mama lui Joseph CampbelL Amintesc acest detaliu mai ales pentru fabulosul lui Cu vreo douăzeci de ani în urmă, foarte tînăra soră a lui Campbell vizitase Hawaii cu o excursie colectivă. **A** fost atît de fascinată, încît, întoreîndu-se la New York

a renunțat la slujba pe care o avea, şi-a vîndut toate lucrurile şi s-a stabilit definitiv în insulă. Nu s-a mai întors de-atunei pe continent, A reuşit însă, să-şi convingă mama s-o întovărăşească.

Intr-o altă zi am vizitat vila pe care şi-o construise Jean Charlot în afara oraşului, pe malul Pacificului. 'Ii admiram de mult tablourile şi desenele, dar nu-1 întîlnisem pînă atunci. în acea toamnă am evocat de multe ori, cu Christinel, spontaneitatea lui Jean Charlot şi frumusețea soției şi a copiilor, dar, mai ales, strania şi fascinanta arhitectură a acestei vile, misterioasă şi totodată funcțională.

După nouă ceasuri de zbor, am ajuns la San Francisco. Oraşul ne-a cucerit îndată ce ridicîndu-se ceața am îndrăznit să ne plimbăm pe străzi. Am cinat în *China Town,* iar a doua zi, un şofer de taxi, întreprinzător şi cu imaginație, ne-a purtat, apoape trei ceasuri, prin toate cartierele şi împrejurimile, pînă la Berkeley. în anii următori am revenit de mai multe ori la San Francisco, dar în amintire stăruie încă imaginea oraşului aşa cum l-am descoperit în acea zi de octombrie 1958.

Joseph Kitagawa primise o bursă de cercetări în Japonia, aşa ca ne-a pus la dispoziție apartamentul lor din Woodlawn Avenue.

Cîteva zile după instalarea noastră a avut loc, la Lake Geneva, aşa-numita *Faculty Retreat.* In fiecare toamnă, la începutul anului universitar, noi, profesorii, ne adunam într-un mic hotel pe malul lacului. Petreceam două-trei zile împreună, departe de familie şi de studenți. în afară de cele două conferințe — urmate de lungi discuții — eram liberi. Aveam astfel prilejul de a sta de vorbă pe îndelete şi, deci a ne cunoaşte mai bine. Era prima mea experiență de acest fel : cu atît mai interesantă şi mai instructivă, cu cît nu avusesem o pregătire teologică. M-au impresionat de la început amabilitatea şi, în special, toleranța confesională a colegilor mei. Majoritatea aparțineau diferitelor tradițk protestante, dar erau şi doi unitarieni, un israelit. un „c!.şr.o$tlc" (— ateu ?) şi un buddhist (Myamoto, *visiting professor,* 1958—59). Cu timpul se vor adăuga încă un profesor evreu şi cîțiva catolici. Un asemenea pluralism religios, greu de închipuit într-o facultate europeană de teologie, suscita interminabile dialoguri şi asigura autenticitatea colaborării dintre diferitele departamente.

Decanul mi-a sugerat să țin o conferință din care să reiasă „specificitatea" istoriei religiilor şi eventuala contribuție a acestei discipline la problematica teologiilor contemporane.

Ara vorbit despre „Prestigiile mitului cosmogonic". Mi se părea că exemplele şi interpretările pe care le prezentam alcătuiau un excelent prilej de a reevalua înțelegerea Creației în cadrul religiilor nebiblice. Discuția a fost destul de interesantă ; colegii mei descopereau uimiți saeralitatea şi coerența conceptuală a religiilor arhaice şi orientale [1].

N-am uitat multă vreme acele zile glorioase de octombrie, pădurile de aramă şi lacul sumbru, pe malul căruia îmi plăcea să mă plimb cu noii mei prieteni : Jaroslav Pelikan, Robert Grant, Nathan Scott. Sentimentul că sîntem „liberi", fără program, că putem prelungi discuțiile pînă după miezul nopții era, pentru noi toți. surprinzător de stenic. Ne-am întors în Chicago ca după o lungă vacanță.

*

Am fost fericiți în cele şapte luni cît am locuit apartamentul prietenilor noştri, Evelyn şi Joe Kitagawa. Toamna aceea şi iarna 1959 au trecut mai repede decît mă aşteptam. în afară de cursuri şi seminarii, am fost confiscat de nenumărate obligații r conferințe, articole pe care le făgăduisem, pregătirea unei noi ediții, corectată şi considerabil adăugită, a cărții *Le Chamanisme,* pe care o traducea Willard Trask. De curînd apăruse *Yoga : Immortality and Freedom,* tradusă de acelaşi autor. Era a patra lucrare publicată în englezeşte şi, datorită probabil subiectului, a avut un neobişnuit succes de librărie.

[1] Mulți ani în urmă — cînd am condus împreună un seminar interdisciplinar (Teologia sistematică şi istoria religiilor) — Paul Tillich era fascinat de meditațiile şi discuțiile provocate de asemenea comparații între religiile cosmice şi tradițiile biblice.

Către sfîrşitul iernii mi-am dat seama că trebuie să întrerup luerările în curs. Gîndul mi-era la Zalmoxis şi la religiile Ge^DacIlor. Cîteva săptămîni am recitit şi completat documentarea pe care o adusesem cu mine. Apoi, într-o noapte, am redactat articolul *Les Daces et Ies loups.* Era primul capitol din cartea *De Zalmoxis ă Gengis-Khan.* în anii următori am scris studiile despre miturile cosmogonice în România şi Europa răsăriteană, despre legenda lui Dragoş Vodă, despre balada *Mioriţa* şi folclorul religios românesc şi cartea a fost publicată de Editura Payot în 1970. Deşi nu-mi dau seama, revenirea periodică la cercetarea tradiţiilor spirituale româneşti era, într-un anumit fel, un mijloc de a-mi păstra identitatea în *the melting pot* al Statelor Unite.

Apoi, pe neaşteptate, m-a cuprins dorul de literatură. Nu mai scrisesem româneşte de cînd întrerupsesem Pe *strada Mîntuleasa,* cu patru ani în urmă. In martie am compus, repede, două scurte nuvele. Dar n-am îndrăznit să încep *La Ţigănci,* al cărei subiect mă obseda mai de mult. Trebuia să pregătesc cursul pe care făgăduisem să-1 predau la Jung-Institut din Zurieh şi conferinţele „Era*nos".*

La 13 mai eram la Paris. Sibylle ne găsise un mic apartament în rue de TYvette. Abia am avut timp să reîntîlnim prietenii. Cîteva zile în urmă ne aflam la Meilen ; directorul Institutului, Dr. Franz Riklin, ne invitase să locuim în vila lor. Subiectul cursului era : mitologiile şi riturile iniţiatice. Am insistat asupra tradiţiilor societăţilor arhaice şi orientale. Am reluat, evident, problemele discutate în *Birth and Rebirth,* dar pentru că mă adresam unui public constituit în primul rînd din jungieni, am stăruit asupra elementelor care le puteau folosi în practica lor profesională.

Am avut prilejul să cunosc o seamă de elevi ai Institutului şi să reîntîlnesc pe Jolanda Jacobi, Aniella Jaffe şi Marie-Louise von Franz. De la Aniella Jaffe am aflat că Jung îi dictează *Autobiografia;* mai precis, el ii povesteşte şi ea scrie, el revede apoi textul, corectează, reface şi amplifică.

In după-amiaza de **6** iunie am stat de vorbă cu Jung aproape un ceas şi jumătate, în grădina locuinţei **fiii** de la Kusnacht. Nu-1 mai văzusem de vreo cinci ani şi cum notam în *Jurnal (Fmgments,* I,p.273) mi s-a părut aproape neschimbat ; era, însă, mai slab şi umbla sprijinindu-se în baston. Cu cîteva zile mai înainte îl vizitase Paul Mus şi îi explicase originea şi isforia caracterului chinez tao. Toate acele detalii tehnice îl pasionaseră şi mi Ie-a rezumat cu încîntare. La un moment dat a început să-mi vorbească despre sensul numerelor lia „primitivi". Evocînd amintiri din călătoria lui în Africa, a pronunţat, foarte serios, cîteva cuvinte *swahili,* cu intonaţiile diferite, semnificînd „cinci", „multe", „foarte multe".

Dar la răstimpuri mi se părea că ghicesc o urmă de amărăciune. Vorbind despre structura experienţelor mistice, îmi mărturiseşte că medicii şi psihologii „sînt prea stupizi şi prea inculţi" ea să îhţelieagă asemenea fenomene. Regăsesc verva eare mă impresionase îh primele noastre conversaţii din vara 1950. Totuşi Aniella Jaffe şi ceilalţi din jurul lui mi-au mărturisit că Jung oboseşte repede şi nu poate primi multă lume în aceeaşi zi. Aflasem, de asemenea, eă nu se mai interesează de terapii şi cazuistică, nu mai citeşte pe teologii contemporani, dar e tot atît de pasionat de teologia patristică.

Nu l-am mai revăzut de atunci. Jung a murit, senin şi împăcat,., la **6** iunie 1961.

Primisem la Meilen primul număr din revista „Antaios", şi am fost surprins şi,, evident, flatat văzînd pe copertă numele directorilor : al meu şi al lui ErnstJunger. A doua zi după vizita la Kusnacht, Ernst Junger a venit din Germania şi Philippe Wolf, secretarul revistei, de Ia Berna, şi am dejunat toţi trei într-un restaurant pitoresc, pe o colină, deasupra Lacului. Trebuia să discutăm sumarul numerelor următoare şi, în ce mă priveşte pe mine, să sugerez nume de eventuali colaboratori atît din Europa, cit şi din Statele Unite. Ca deobicei, am fost impresionat de tinereţea, verva şi erudiţia lui Ernst Junger.

La 9 iunie ne-am reîntors la Paris. Am regăsit eu încântare micul nostru apartament din rue de FYvette. Intr-o cămăruță îngustă, cu ferestrele deschise către un zid galben-cenuşiu, mi-am adus o măsuță, cam şubredă, ca să pot scrie. (De abia după ce am părăsit apartamentul am aflat că în odăița aceea, doar cu o săptămînă înainte de sosirea noastră, se sinucisese cu gaz un student.) La 15 iunie am început să scriu nuvela *La Țiganei.* Lucrînd opt-nouă ceasuri pe zi, am reuşit s-o închei şi s-o transcriu la 5 iulie. Christinel a citit-o în aceeaşi seară. Emoția şi entuziasmul ei mi-au confirmat certitudinea că *La Țigănci* marchează începutul unei noi faze a creației mele literare.

Către mijlocul lui iulie ne-am îmbarcat în maşina lui Sibylle şi după trei zile am ajuns la Ascona. Cînd am descoperit, printre arbori şi vile, Lago Maggiore, am avut impresia că o întreagă perioadă, atît de fericită din viața noastră, se apropie de sfîrşit. Notam în *Jurnal :* ..Christinel, vorbind azi dimineață, la telefon, cu Olga, fusese impresionată de slăbiciunea şi oboseala care i se ghiceau în voce. într-adevăr, cînd Olga ne întîmpină în pragul «Casei Gabriella» cu greu ne ascundeam surpriza. A slăbit **15** kilograme şi îi tremură mîinile. Şase luni a zăcut bolnavă de gălbenare după ce în ultimii doi ani suferise de urmările unei gripe asiatice. întristați că, pentru prima dată din 1952, nu găsim în camera noastră florile pe care le aşeza Olga cîteva ceasuri înainte de sosirea trenului." *(Fragments,* I, p. 280.) în cele trei săptămîni cînd am locuit în vila „Gabriella" ne-am convins că sănătatea Olgăi era cu adevărat zdruncinată ; cu mari eforturi, izbutea uneori să rămînă alături de noi la masă, deşi nu mînca aproape nimic.

Nu redactasem decît în parte conferința despre mişcările mesianice în societățile primitive contemporane, Ca să-mi completez informația, m-am strămutat o săptămînă la Fribourg, unde se află faimosul institut *Anihropos.* Lucrînd (cum îmi plăcea să spun) „ca pe vremea tinereții

mele", am izbutit să scriu ultimele pagini cîteva ceasuri înainte de a ține conferința. Ca de obicei, sala *Eranos* era arhiplină. Şi, tot ca de obicei, discuțiile, începute în acea după amiază, s-au prelungit pînă către miezul nopții.

Adevărata „vacanță" am avut-o în Italia. De data aceasta ne-am îngăduit să rămînem patru zile la Florența. Am luat apoi autobuzul „CIAT" spre Assisi, Perugia, Siena şi Roma. în săptămînă petrecută la Roma, am revăzut prietenii şi o bună parte din colegii italieni. Vizita la Pettazzoni m-a impresionat profund. Ştiam că fusese foarte grav bolnav, aproape pe moarte. Acum era, îmi spunea, „în convalescență" : palid, slăbit, luminat de o melancolică blîndețe, pe care nu i-o cunoşteam. îmi mărturiseşte că Japonia a însemnat pentru el mai mult decît o descoperire : i-a revelat autenticitatea şi noblețea religiozității asiatice.

Cînd, la despărțire, mi-a strîns emoționat mina, ştiam că nu-1 voi mai reîntîlni.

Dupâ trei săptămîni petrecute fa Paris, ne-am reîntors la Chicago, Ni se făgăduise apartamentul de la primul etaj în casa de sobră frumusețe din Woodlawn Avenue nr. 5711. Dar tînăra pereche care îl locuia a decis să-şi prelungească reşedința la Chicago ; soțul voia să-şi ia doctoratul. Meadville Theological School ne-a pus, provizoriu, la dispoziție mansarda acelei cochete căsuțe, cunoscută sub numele de *Coach House,* pentru că, o jumătate de secol în urmă. adăpostise nenumăratele şi elegantele trăsuri şi gabriolete ale proprietarului. „Provizoratul" s-a prelungit aproape patru ani. Tînărul nu izbutea să-şi încheie teza de doctorat, iar noi țineam cu orice preț să ne mutăm în apartamentul din Woodlawn Avenue.

Cînd ne-am instalat în *Coach House* aveam un pat, o canapea, o masă de bucăfărie, dulapuri şi o parte din obiectele indispensabile : scaune, veselă, etajere. Dar, curînd, Christinel avea să completeze mobila, reuşind chiar să cumpere cîteva covoare. Pînă la plecarea noastră la Paris, la începutul verii, aveam destule lucruri ca să ne putem instala la Woodlawn Avenue,

Biroul[3] meu se afla peste drum de *Coach House,* la Meadville. îmi sosiseră de la Paris cîteva lăzi cu cărţi şi manuscrise. Dispuneam acum de toată documentaţia indispensabilă cursurilor şi seminariiîor[2]. Restul cărţilor şi revistelor se aflau *în* bibliotecile Universităţii, una dmr ele instalată chiar la Meadville. In noiembrie am completat şi pus la punct manuscrisul conferinţelor *„Eranos".* Apoi a urmat colocviul organizat de Roger *Williams Fellmoship ;* am vorbit despre „Sacrul şi istoria religiilor", provocîn* reacţii diverse şi pasionante. într-adevăr, în faţa unui public alcătuit aproape în întregime din teologi, am încercat să arăt importanţa istoriei religiilor în *cultura* şi chiar în *politica externă* contemporană americană. Am stăruit şi asupra faptului că astăzi, cînd Asia a reintrat în istorie şi societăţile „primitive" sînt pe cale de a-şi cuceri independenţa, cercetarea şi înţelegerea corectă a concepţiilor religioase care structurau aceste civilizaţii exotice constituie o necesitate de ordin politic. Diplomaţii, economiştii şi tehnologii trimişi în misiune în ţările asiatice, şi mai ales în fostele colonii europene, trebuiau iniţiaţi în prealabil, şi nu numai de misionari şi antropologi.

Dar în acei ani funcţionau doar cîteva catedre de Istoria Religiilor la universităţile americane. Cincisprezece ani în urmă numărul lor se ridicase Ia 25, aproape toate ocupate de foştii noştri studenţi^ care-şi obţinuseră doctoratul la Universitatea din Chicago. Pe de altă parte, deşi se constituise de curînd Asociaţia profesorilor interesaţi în Istoria Religiilor, nu exista nici o revistă de specialitate, deşi apăreau multe şi uneori excelente periodice consacrate problemelor teologice şi sociologiei religiilor. împreună cu colegii mei Kitagawa şi Charles Long am holărît publicarea revistei „History of Religions", pe care University of Chicago Press a acceptat s-o editeze. Astfel că. în iarna 1960 am început să ne adresăm unui număr de specialişti europeni, cerîndu-le colaborarea. Cum în septembrie 1960 avea loc Congresul Internaţional de la Marburg, ne-am propus să prezentăm, dacă nu primul fascie©! de 160 *de* pagini, cel puţin macheta şi sumarul i?evi£teî^

[2] în acea. toamnă am ţinut un seminar despre „Metode noi• îă psihologia religiilor" şi un curs despre „Religiile indiene de ia *Rig Veda* la *Upanişade".* Iarna am prezentat religiile mediteraneene.

Iarna şi primăvara 1860 le-am consacrat articolelor pentru .„History of ReKgio&s" şi revizuirii tradueerdter engleze a cărţilor *Images et symboles* şi *Reves, mythes viysteres.* N-am reuşit totuşi să încep cărţulia *Myīh mjni Reality* pe care i-o făgăduisem lui Ruth Nanda Anshan, pentru colecţia ei „World Perspeetives",

*

Conform tradiţiei, John Nef întrunea la cină, de două ori pe lună, memferii comitetului. De cele mai multe ori ura invitat un artist sau un autor străin. Astfel am cunoscut pe Chagall, pe Jacques Maritain, Julian Huxley, Jean fXlppolite, pe nepotul lui Charles Darwin şi mulţi alţii. *Committee on Social Thought* continua cu succes tradiţia inaugurată cu mulţi ani în urmă : tradiţia „dialogului" dintre feluritele orientări şi crcafii culturale de pe ambele ţărmuri ale Atlanticului.

Cursurile despre India şi despre religiile mediteraneene mă pasionau, dar nu eram prea mulţumit 4e documentarea pe care o puneam la dispoziţia studenţilor. Evident, ie recomandam cele mai bune şi mai recente monografii, dar au eram sigur că vor avea timp să le citească pe toate. Pe de altă parte, voiam cu orice preţ $a fiecare student **să** cunoască măcar o parte din textele originale, în cele mai bune traduceri accesibile. M-am .hotărât atunci să fotocopie? un număr de imnuri vedice, de fragmente din *brahmana* şi din *Upanişade.* Selecţia pentru cursul despre religiile mediteraneene era, evident, mai complicată. Am ales fragmente din Homer, din Hesiocl şi Ilerodot, <o scamă de tablete orfice şi diferite texte tardive. Totalul nu trecea de 50—60 de pagini şi astfel eram sigur că textele vor fi într-adevăr meditate de toţi studenţii.

Evident, existau cîteva antologii, dar cum nu-mi plăcea să repet cursurile şi în fiecare trimestru alegeam alt

[3] Fascicolul apărut în ianuarie 1961 se deschide cu **articolul c** eu introductiv ***History oj Religions and New -Humanism.***

subiect, am hotărît să alcătuiesc, cu timpul, propria mea antologie, în care textele erau clasate pe teme : cosmogonii, tipuri de divinităţi, specii de sacrificiu, rituri de iniţiere etc. Astfel am început să adun şi să clasez documentele care, mulţi ani în urmă, vor fi editate în volumul *From Primitives to Zen* (1967).

Dar, pe neaşteptate, într-o noapte din acea iarnă m-au trezit dureri neobişnuit de severe în umeri şi în braţe. N-am putut închide ochii pînă dimineaţa. Singura poziţie mai suportabilă era să stau înţepenit în fotoliu cu amîndouă braţele ridicate. A doua zi a venit să mă vadă d-rul Le Roy ; la început a crezut că e vorba de un atac de gută, dar curînd a identificat o criză acută de artrită. De atunci am fost nevoit să înghit şase pilule de aspirină pe zi. Uneori durerile deveneau suportabile şi atunci, cu mare greutate, puteam lucra cîteva ceasuri. Din acea iarnă 1960 şi pentru mulţi ani, cărţile şi studiile pe care le pregăteam şi-au întîrziat apariţia.

în nopţile cînd durerile artritice se înteţeau, ledurile mele favorite au fost biografiile lui Goethe şi *Conversaţiile* cu Eckermann. Afiînd, la începutul lui ianuarie, de moartea lui Pettazzoni, am fost ispitit să-i recitesc cărţile. La răstimpuri, aveam surprize care îmi dădeau curaj. A. Vasques, directorul Institutului de Filozofie din Mendoza şi *visiting scholar* pentru şase luni, nelipsit de la cursurile mele, mi-a vorbit despre „admiratorii" mei din Argentina. Vasques se pregătea să scrie o carte despre „gîndirea mea filozofică" ; în fond, îmi repeta, eu sînt, înainte de toate, un filozof care îşi neglijează vocaţia. încerc să-mi camuflez gîndirea personală sub masca erudiţiei. Dar, adăugă, în Argenfina nimeni nu se mai lasă păcălit de această camuflare. Mă apăram cum puteam ; deocamdată, i-am spus, *trebuie* să închei operele „de erudiţie". Se vor vedea mai tîrziu interesul şi originalitatea lor filozofică. în fond, am adăugat, „camuflajul" acesta făcea parte din tradiţia filozofică occidentală (i-am amintit cîţiva autori medievali).

La sfîrşitul iernii arh recitif cu încîntare **pe** Nietzâchk Alternam lectura cu *Faust II.* Studenţii cursului d£8pi*e „omul istoric" păreau fascinaţi, mai ales pentm că **reve-**neam mereu asupra exemplelor greceşti. i

Am fost surprins primind în acea primăvară! o teză *d$* licenţă de la Northwestern University. Tînărul autor, Guy Welbon, disctitînd *Mircea Eliade'g Image of Man,* încerca să prezinte *An Anthropogery by an Historian of Religions.* Era prima lucrare universitară despre con-? cepţiile mele. în anii următori, tezele de doctorat s-au înmulţit, atît în Statele Unite, cît şi în Europa.

Auzeam, la răstimpuri, că unii filologi nu sînt de acord cu metoda mea : îmbrăţişez prea mulfe domenii şi este imposibil să le aprofundez pe fiecare în parte. Argumentul părea convingător, dar se întemeia pe o confuzie. întocmai cum i s-ar fi reproşat unui biolog care studiază biologia insectelor că nu cunoaşte *toate* speciile de eoleoptere, de himenoptere, de, lepidoptere şi de hemiptere. Asemenea rezerve au continuat să'iie repetate în anii următori. Am încercat să-mi justific poziţia metodologică într-o serie de articole, dar nu sînt sigur că mi-am convins întotdeauna criticii. Am avut, totuşi, satisfacţia să citesc în cartea profesorului George P. Grant *Philosophy in the Mass Age* aceste cîteva rînduri : „For *waht follows about the archaic man, I must express my profound dependence on the toork of Mircea Eliade. Professor Eliade seems to me unique among modern scholars of religion not only in his grasp of the facts, but also in his philosophical and theological ivisdom*" (p. 126) [4].

Vorbindu-le într-o zi studenţilor despre necesitatea de a descifra *straturile şi morfologia* unui fenomen religios (bunăoară iniţierea) am început lecţia afirmînd că „nu se poate concepe Darwin înainte de Linnaeus". Cu alte cuvinte, n-a fost posibilă înţelegerea *originii* şi *evoluţiei* speciilor — adică 3 „Istoriei" creaţiilor biologice — îna-

[4] „în cele ce urmează despre omul arhaic, trebuie să-mi exprim profunda dependenţă de opera lui Mircea Eliade. Profesorul Elîads mi se pare unic printre oamenii de ştiinţă moderni specializaţi în religii nu numai prin modul său de **a** aborda faptele dar şi în ce priveşte înţelepciunea sa filozofică şi teologică.' (p. 126) **(N.** Red.)

inie de d^coperisşa *morfoiagi&i.* **Gompacareiaucelte dotă sistewa. Bs^rfertegi^.; «&L.:cDQ!ţg^&ftur. vegetal^ şi cek is^ t^ri^ej^gi^; asaftă** *mnt mat* **py^ar. diferent latre «ir mit african şi unul mis^Man^ d eurdg c^lg^ na- turalistul., &ede^^eT^Iae. paste din aceeaşi .categorie, cea amsectelor, EHd^ni* altul e contextul biologe ai unui fiuftare^ alţuT aj.pnei muşle sau furnicL întocmai eus% îaÂIrfe, ^ SnfA^ culturale diferite. /**

Gate sfn^f&ll lur martm «Jean Gbuillard îmi anunţă moartea Iui Gustsre f>a$ofc*O* aşteptam amîndoi de cîţiva ani. De mul* PayW păarea piferdtrf : figura *v* se descompusese, slăbite enorm, abia n^rgeâ ; tribul i se înclina uşor pe dresţrtas parcă ar fî fost gata să cadă. Vara trecută, dhd I-am căutat la editură, nu l-am găsit frai s-a spus e§ nu vine decît un ceas, două, dimineţile...

încă un contemporan al debutului meu parizian pe care îl pierdeam. A rămas în amintirile mele aşa cum era : un personaj bafeacian. Avarîţia lui, simţul lui de afaceri, agresivitalaIM ^Ind îţi spunea, la primele întîlnirif că e surdf âw&î impresia că* te va lua lk Mtăie...}, micile lui manii (Suferea cumplit cînd unii din colegii lui, editori străini, atrăgeau pe sfoară cu cîteva sute de franci). Dar *rw* voi uita niciodată că datorită curajului lui de a tipări, in©in«â ani, *Trmte,Ee Chtmanisme şi Le Yoga:* reuşisem sa mă fac atît de repede cunoscut ca istoric al religiilor.

Crizele de artrita se înteţeau, îh* pafida celor 6—7 pastifcdefaspirină ţa*^i.- fost •nopţiieîf*d; incapabil să-mi ridic braţele *am* fost să scrappe genunchi. Eram îngrijorat, dtoiu-mi *seama* că nu izbuteam să închei conferinţa pentru; Harvard, nici să încep cărţulia *Mytk and Retdity.* îh a&ea teadbilă iarnă şi primăvară 1960, cînd mă. întrebam dacă sănătatea îmi va. îngădui să sfîrşesc tot ce începusem, am prjycnit» cîfeva scrisori care mi-au dat curaj, Un psihanalist genasaj% G. R. Heyer îmi seria *car-Image& et symboles* îl ajutase isă înţeleagă, *în sfîrşit,* funcţia simbolului. Despre *Naissances Mystiques*

fih# *m£ MebirM* ^teologul **rAlted** *M^irm^mi* .mărtu**ria** *t ^om^e^re€eâemment^ .fe.&oi su ce q^XL fa&mt* **dejj^** **AH^r**-c *e&pas4r* ***WL*** *de vetee' Uonmnte ernditvm.* £^m^nt, **jW*«»^^** *jumrmmf tenir en^emant 4etmţte dmwegions diverses ? En ce qui concerne ^j^mârigue: 4^S^y rien d'important ne me semble vous echapper, et Dieu sait si cette litterature est difficile ă maitriser*[5]. Iar faimosul critic Northrop Frye, pe care aveam să-1 întîlnesc eurS&d la Harvard, îmi *mma mtâmâamisit* âe *Fovgeroiis et akhimutes:* **,/I** *meverv%pec%ed to nwet nnywfrmr who mwfâfm mmwitih tf®> mmexeme of fpesh mmomry^fmt V^mser^^v^ifn^m^ly••m^dâ^p^^but I*eckmmLimihout M. ESmde. What is m^amaz^g is n&t* iSe*bvrnMh of ymLrierikLiMofr, %mt Ms wmty rtfoe cmMstemytâtmh y®u cam, 7*mtee Jdclvemy,, yoga, prwtit&e religmm Iheliefr mmd somany* otfogr *ihmgs kmne togetih&r>and'form a pattern"*.*

între **23** şi 36 aprilie am fost la Cambiidge^Massachusetts, găzduit la Hotelul Continental. Northrop Frye a deschis simpozionul despre *Myth Today,* iar a doua zi, duminică, mi-am ţinut într-un amfiteatru aproape plin conferinţa despre *Myths of the Beginnings and Myths of the End.* L-am cunoscut în sfîrşit şi pe Northrop Frye şi am stat de vorbă cu A.D. Nock, Roman Jakobson şi alţi savanţi pe care aveam să-i revăd, tot la Cambridge, în anul următor. După cîteva zile mă aflam la South Bend, îa colocviul *Christian Culture.* Acceptasem invitaţia mai

[5] „Ca şi mai înainte, n-am ştiut ce să admir mai mult : luciditatea expozeului dumneavoastră sau uimitoarea dumneavoastră erudiţie. Cum reuşiţi să fiţi la curent cu atîtea publicaţii, despre atîtea regiuni diverse ? în ce priveşte America de Sud, nimic important nu pare să vă scape, şi Dumnezeu ştie dacă această literatură este greu de stăpînit." (N. Red.)

[6] „Nu m-am aşteptat niciodată să întîlnesc vreun scriitor care să-mi poată oferi acel sentiment al descoperirii pe care mi **l-a** dat Frazer la începutul studenţiei mele, dar nu-1 luasem în calcul pe M. Eliade. Ceea ce este atît de uluitor nu este marea dumneavoastră erudiţie, ci unitatea ei : armonia cu care dumneavoastră puteţi aduna laolaltă alchimia, yoga, credinţele religioase primitive şi atît de multe alte lucruri şi de **a** forma din ele un sistem." **(N.** Red.)

ales ca.să-1 întîlneşc pe Gharles Dawso®. Aflasem că citise cu mult interes *Trăite* şi Le *Mythe de Paternei retour* şi aşteptam emoţionat con^drbirea pe care mi-o făgăduise unul din organizatorii colocviului. Dar n-am avut acest noroc. Tăcerea serafică a lui Dawson mi-a âSiinfit de tăcerile lui Lucian Blaga...

La mijlocul lui iunie am petrecut cîteva zile la Elison Bay» conduşi de Harriet Platt. Revedeam acele sate şi vile pe «malul lacului după doi ani, dar mi se părea că trecuse mult mai mult. începeam să simt altfel America. Ştiam că legea imigraţiei îmi îngăduia să mai rămîn pînă în vara; următoare*4561. După aceea, trebuia să ne întoarcem pentru doi ani în Franţa şi să reintrăm în Statele Unite cu onouă viză, de imigrant-permanent. Eram amîndoi fericiţi. Am fi pus capăt peregrinărilor de fiecare vară şi aş fi putut lucra mai cu spor. Dar .destinul hotărîse altfel. *

ANEXELE reproduc textele incluse în versiunea franceză Memoire II, Les Moissons du solstice, Gallimard, 1988!

Dar destinul hotărîse altfel..f

Ultima fmzâ a ultimei cărți scrise de Mireea Eliade,. Ultimul simbol pe care nul propune Aici, sacrul nu mai este preocupat să se mimfleze. Pentru ca o operă — neterminată* **— sâ se** *încheie cu aceste cuvinte, ea tretiuia să fie scrisă de un Etiada. înainte de a pleca, decodificatorul misterelor adaugă încă o cheie celor pe care ni le lăsase deja. Ca încă o lumină înainte de a se cufunda în aceea a „vieții de după viață".*

Şi atunci, se mai poate afirma cu certitudine că n-a avut timpul necesar să termine această carte ? Timp, carte... Dacă Eliade a fost stăpînit pînă la obsesie de carte, aceasta pentru că ea constituia pentru el un mijloc privilegiat de a „ieşi din Timp", de a „pune în valoare Moartea, concepută ca reintegrare". Dar şi aici destinul hotărîse în mai multe împrejurări altfel : atîtea note, manuscrise, caiete, scrisori pierdute la Londra în timpul războiului, surghiunite prin poduri uitate din Bucureşti, arse din nebăgare de seamă la Paris şi, în sfîrşit, mistuite de flăcări la Chicago într-un incendiu inexplicabil... Cine poate spune cît de puternic a fost pentru el acest ultim şoc ? S-a găsit pe biroul său o notă datată 19 decembrie 1985 :

Ieri seară, pe la zece, am auzit bătăi în uşa din dos. Vecinul nostru, de la etajul de jos, îmi spune : — Biroul Dvs; arde... Au telefonat pompierii. Lucrează acolo de

dnci minute. Poate că ar ii bine să veniți să vedeți ee s-a întîmplăt.

M-am îmbrăcat cît am putut de repede şi am plecat cu el. Auzeam cum pompierii sparg geamurile de la ferestrele biroului meu... Ger cumplit *şi* apa care se scurgea năvalnic pe scările Meadville-ului îngheța îndată ce ajungea pe trotuar.

Nu mi-au dat voie să intru. Pe scara principală apa se revărsa ca un pîrîu de munte.

Aşa a început. A trebuit să mă întorc acasă. Christinel mi-a dat un somnifer dublu.

In acea zi, Eliade se temea ca nu cumva focul să fi äistrm printre altele -manuscrisul Jurnalului *său, martor (activ) al vieții sale. Profund afectat, să fi văzut el în asta, sub aparența profanului, unul din acde „semne" pe care ştia sa le descifreze ca nimeni altul ? „Moartea '•colectivă", care îl preocupa de atîta timp, începea ca cea a scrierilor sale inedite, ataca perfid amintirile.*

Mircea Eliade s-a stins în aprilie 1986, cu o carte în mină. Fără să o fi scris pe cea care l-a tentat atît de mult,' Omul ca simbol. El Destinul hotărîse altfel...

Alain Păruit

II .

ULTIMELE CLIPE ALE LUI MIRCEA ELIADE MAI IAPA RINIRVANA

Profesorul Ioan Petru Culianu, unul dintre discipolii cei mai apropiați ai lui Mircea Eliade, a relatai ultimele zile ale acestuia într-xm text din care reproducem aici esențialul, cu amabilă autorizație a dlui Virgil Ierunca, ce l-a publicat în numărul special (48—49, noiembrie 1986) drept omagiu adu$ lui Eliade în „Limite", revistă culturală românească ce apare la Paris.

După trei săptămîni de şedere la Chicago, seara de luni 14 aprilie este a doua pe care n-o petrec împreună cu Mircea şi Christinel Eliade. Studenții de la Disciples of th& Divînity School House, unde sînt găzduit, au lunea o cină în comun. Aş vrea să ne cunoaştem mai bine. Contrar aşteptărilor mele, cina se termină la şapte. Aş mai avea timp să trec pe la ei, cu pretextul de a mînea împreună un cantalup. De o săptămînă, Mircea Eliade are dureri crepusculare atroce în coşul pieptului şi e cuprins de o ciudată oboseală. în primele două săptămîni după venirea mea am lucrat amîndoi cu spor la diverse lucruri — între altele la trierea materialelor salvate din incendiul care i-a devastat parte din biroul din Meadville Theological Seminary la 18 decembrie 1985. în fond, paguba materială a fost redusă : toate hîrtiile importante au fost salvate. Au pierit cărți şi scrisori numai. Pentru Mircea Eliade, însă, incendiul a avut o altă semnificație. Mi-a re-

petat **de** atîtea ori eă lumea este un camuflaj, că **e** plină de semne care trebuie descifrate cu răbdarea unui ghicitor în pietre, încît cred că-1 înțeleg. Se gîndeşte oare la romanul *Lumina ce se stinge,* la focul care consumă biblioteca şi pe savant împreună cu ea ?

(Jurnal, 4 aprilie 1986, despre seara petrecută la Christinel şi Mircea Eliade, împreiMă cu fiziciană Sanda Loga : „M. **E.** citeşte foarta mult despre. *Life after Life* — Viața după viață — şi **e** convinsr că moartea e un «semn de lumină». Repetă asta-dfe teaff muife ari. Chr. şi S.L. numesc autorii a două cărți, care au adunat mărturiile unor oameni scăpați ca prin minune de la moarte. De fapt, de 30 şi mai bine de ani, aceasta **e** una din marile* teme ale literaturii sale." *Jurnal,* **5** aprilie : „Oare pe cine încerca să comvinga. de cele **de** mai sus, *pe* noi, ori pe şine însuşi ? Fe amîndoi, cred. Şi poate'că universul conține, printre altele, şl acest vicleşug : că dâică cineva îşi construieşte un «palat îh ceruri» — *orice* fel de palat *t* — se va duce să locuiască acolo în eternitate. Poate că totuşi paradisele există. Cît despre infern, nu .sînt sigur : infernul ar putea fi doar uitare. Deşi un bun muncitor probabil că va reuşi şă-şi clădească şi un infern dincolo".)

Duminică după prînz sne-am plimbat împreună ca să admirăm florile, abia răsărite pe peluze (Mircea Eliade admiră, peluzele americane şi lărgimea străzilor : „Aici poți, respira, nu e înghesuit ca în Europa".) Mi-a părut iarăşi: cum îl ştiu de mai bine de zece ani, fremătînd de curiozitate pentru orice,, iradiind din toată ființa un amestec unic de bunătate, tensiune intelectuală, pace şi seninătate. Nu a părut nici obosit, nici deprimai. în cadrul schimburilor active de cărți caa?e au loc îi^cepînd din seara venirii mele* îi promit: să-i caut pentru a doua zi nuvela *Ligheia* de Tomasidi: Lamgedusa,

Seara sîntem invitați cu toții la celebra indianistă Wendy^ QTlaherty şi la băiatul ei Mfehael, împreună cu nu mai puțin celebrul filozol David Traey, numit de curînd *Servise DisMnguished Professor.* Christinel şi Mircea Eliade sînt centrul serii. Pentru prima dată în ultimele zile el cinează^ fără dureri, Sîntem cu toții optimişti, cu atît mai mult cu eît ultimele analize,, făcute în urmă cu

deuă săptămîsî, au fost perfecte. Satisfăcut, *nit* *n-**«casă** gŞndUl **cS**^nmrfi'VomT^lualsicPtfl **şi** cfăi **psafce, Mâtfcea fEHade 'va*** Teno**ța apâîma **de** magnetofon H^**i** *a **îftfcepe să fileteze** o **miveîa. ©irrer^e eare** ^Pau **^hinmit** pMă acum nu pot fi decît una din 'nenumăratele **^ieâfne** *ale **artritei,** aceeaşi careul topiedieă să **serie.**

îiuni 14;aprilie, după-**era** 7 seafa si**^identii**-sînt **angajați** -In lungi convorbiri telefoniee, astfel îf*eît Unia tiu e liberă vreme de o Jumătate de ură. IPefefeitful 1$ Tcare Christinel răspunde de obicei sună 4n g^1.'O'invitație tie ultimă oră ? Puțin probabil. Tfelefenul este iarăşi- **hiat** In primire .de'© studehtă. Camera mea *e invadatăide **sunete** de clopot mai pu4ernice.**ee** de obicei {Christinel mi^a explicat *ca* la capela de aOMuri există un GarîHon-pe care tinerii exerseaaă. Dar acestea sînt gasuri ^e clopote mari, care răsună *admc* în blădir^: încerc să^rai sîlung gînduri sinistre. Fără îndoială, trebuie să -existe o explicație simplă pentru absența lor de acasă ;-He exemplu, ^s-au dus la **Quadrangle Clxtîb* «ă-cineze. Dar acolo se duc'doar miercu**rea,** încă de două^ri telefonez fără răspuns. După opt, •telefonul meu intră în pană. încerc pînă la zece-să-1 animez, dar fără folos.

Martira ora nouă, de Oum intru în birou, sînt informat de directoarea administrativă a îacultății că mi-au găsit .un apartament. Alerg să închiriez o maşină, la ora 11 eînd mă întorc să iau kieruole găsesc **XD** notă în uşă : Christinel se -află* în spital, ^li^cea Eliade este în *Intensive Care Unit* în' wma unui atae de congestie cerebrală. La 11,30 intru pe uşa Servei D §05 de la etajul 5 . al spitalului universitar ternard MicheT". unul dintre cele mai bune din lume. Culmina lui Christinel în mîna lui stingă, Mircea Eliade îi zîmbegte, apoi îmi zîmbeşte cu aceeaşi căldură care este numai a sa. Ne înțelege perfect, dar nu poate vorbi : -atacul i-a atins partea gtîngă a creierului, nu-se ştie eît^e grav. Partea dreaptă a corpului îi este, probabil temporar, ^paralizată.

Christinel mă ia deoparte şi îmi povesteşte că luni, rn jurul orei şase, Mircea Eliade i-a cerut cartea lui Emil Cioran *Exercices d'admiration* şi s-a aşezat în fotoliul său preferat de catifea verzuie ca să citească. Eeee minute mai tîrziu stătea în fotoliu zîmbind nemişcat, cu cartea

cfeşehişă **în** brațe. Grezî$4 **că e** vorba **de o** glumă,> Christiiiel l-a cheniat **o** dată, de două ori, fără răspuns. **A** alarpiat imediat buni prieteni, pe profesorul Laeoque **şi** pe iar salvarea Jl-a transportat la spital în nu **mai** .multdo douăzecide minute.

. Doctorii erau optimişti : desigur, următoarele zile aveau să fie hotărîtoare, dar congestia părea relativ uşoară. Şansele să se restabilească complet erau, în acea primă zi, de 50%. Dovedind **un** devotament pe care aveam să-1 **înţeleg în** cele aproape opt zile de veghe la căpătîiul lui Mircea Eliade, lîngă rezervă **se** aflau deja decanul facultății, profesorul Frank Gamwell, David Tracy, Wendy O'Flaherty, fiziciană Sanda Loga, mai tîrziu profesorul **Jerry** Brauer ; profesorii **Joseph** Kitagawa şi Evelyne Kitagawa, Paul Ricoeur **cu** soția **şi** mulți alții.

în **tot acest timp,** Mircea Eliade **e** alert, își potriveşte ochelarii **ca să** recunoască vizitatorii, zîmbeşte şi mai ales , îi propune **soției** sale un **joc,** care va **fi** şi ultimul său gest înainte de a-şi pierde definitiv cunoştința : îi arată verigheta, prinsă cu o sîrmă verde ca să nu**-i** alunece de pe deget, îi strînge afectuos mîna, pune verigheta sa alături de a ei, încearcă să-i ducă mîna la buze ca să i-o sărute, în rezervă nu se varsă lacrimi. Christinel şi le şterge afară, iar lîngă el rosteşte fără încetare încurajări.

Ştiu **că** mulți **oameni** sînt, ca şi mine, profund legați de Mircea Eliade. Dar purtarea prietenilor săi americani este uimitoare: decanul Gamwell şi David Tracy işi vor anula fiecare o călătorie, petrecîndu-şi ziua întreagă la spital. Iar măsura devotamentului lor avea să se vadă abia în zilele/următoare. Profesorul Nathan Scott, un venerabil pastor anglican de culoare, fost coleg al lui Mircea Eliade, **e** anunțat de internarea acestuia şi sfătuit să nu vină încă **la** Chicago. **Mircea** Eliade a lăsat dispoziție ca el **să-i** administreze extrema uncțiune, ca semn **de** înfrățire între rase şi religii. Deocamdată însă Mircea Eliade p#re în afara oricărei primejdii. Zilele următoare vor fi cruciale, dar sîntem foarte optimişti. Christinel e hotărîtă să-1 vegheze în fiecare clipă, iar el însuşi, deşi incapabil s-o spună, pare decis să recupereze.

Relatarea tuturor acestor fapte şi nume are, după cum cred, importanța ei în economia biografiei lui Mircea

Eliade. Transparentă dintru început (cine îfu^jt aminteşte * de **paginile din** *Amintiri* **vorbind de pătrundea copilului" Sâtaho.- cameră plină de mister,** pagini **pe/câ^ISaul Belîow le-a citit-în fața celor** peste 1 200 **de oameni adunaţi la serviciul funerar** ?), existența **lui Mircea Eliade trebuie să**-şi găsească **o** cronică **exactă pînă în ultimele** clipe. *Mai* **mult, nici un amănunt** $1 **acestor opt zile de veghe nu e** lipsit de **sens. O** moarte nu **seamănă cu alta,** deşi, probabil, există **anumite** modele **cărora toate** morțile **li se** conformează **mai** mult sau mai **puţin. Moartea** ciobanului *din Miorița* nu **e** la fel cu **aceea a** Doamnei Bovary, iar crucificarea lui Iisus nu seamănă cu **sfîrşi**tul lui Buddha, cunoscut, sub numele de *parinirvâna.*

Jurnaliştii **l**-au numit deseori un mare **solitar.** Corectă în **ce** priveşte opera lui, judecata este cît **se** poate de nedreaptă cu referire la viața (şi la felul morții) lui Mircea Eliade. A afectat direct sute **de** conştiințe, poate **mii ; şi** indirect sute **de mii.** Toate **se** întîlnesc acum într-un **mo**ment **de** solidaritate care **îi** transformă sfîrşitul într-o **ce**remonie patetică, dar nu tragică. (Aveam **să** înțeleg acest lucru abia peste cîteva zile. însăşi moartea lui semăna pace.)

Dintru început devotamentul tuturor prietenilor a fost mişcător; pentru a da un singur exemplu : într-ună din zile decanul Gamwell a stat nu mai puțin **de** şapte **ore în** picioare, nemişcat, în coridorul spitalului, fără a-**şi** manifesta în nici un fel prezența, **de** teamă **de** a nu stingheri. Mulți s-au perindat în pelerinaj necurmat, sfidînd toate **reguîUe** secției de reaninwe *(Intensive Care Unit),* deseori spre disperarea personalului.

Optimismul nostru a durat trei zile, **în** care starea lui Mircea Eliade părea uneori **să se** îmbunătățească atît **de** mult, încît nu aveam îndoieli asupra însănătoşirii. Joi **la** 7,30 dimineața a răspuns perfect examenului neurologic, dar mai tîrziu **şî-a pierdut** coordonare^, dînd semne **de** nervozitate, probabil din cauza **liftei** dureri. Uşor sedat, a dormit mult, **dar** seara numai era în forma **de** dinainte. **Acesta nu** era **un** motiv plentru **a** pierde speranța : doctorii explicaseră **că o** congestie produce întotdeauna edem cerebral; perioada **cea mai** dificilă pentru bolnav este retragerea edemului, care durează circa trei zile. Abia

ilupă .aceea LS© îp*a$e sgşafcK&ta ^ caf£& **ootî^lelĂ** Befiiiid 3iicide0Lim **ex€fa^să.**

*l>BŞi***nra^ri** la ^prîilz-^Ifeeea Miaae^tr^^i^^dtpSea **efaMi (ftjneţiile viniriul;** ^iiMfe^pe -^crah,- fenta '^ă-istce-.Ihâtbe),; ;£stii£ **păi***egI **să** *torespandă-^^i^tnifldr metft^le. .Hfriam ţinut ^seminarul Intre 1,00 şi **4**^80^ iat înainte fie **3** «namr&iti»şs-^ta ***spital*** fisăf&cî ^iiriW 4e presentimente, ^sm*?in& că lupta lui> Mireea Eliade, 'cu ajutorul ete^dta-amentufcri «esfârşit ***al*** lui Giirîstmel şi eu sprijinul acelor prieiteni minunaţi care-i vferfeau neîntrerupt, avea *^ ise înebeie cu Mae. Bimsneaţa fhcîepusem ^'ă*ispun;ltii'''Rlh^a ifliarie m*ea poveste pe care i^pr^iseseîh în plimbarea care avusese loc ^duminică f»;-a^lMe la ora **-două.** înainte **de** prînz, ^Christinel îi ătise iiin propriile lui nuvele, pe care Mir^a Miade fe ^ree?Mse-eu puţine zile înainte. (A ***imt smgma*** ^tâ =cfed -am ***^âMt*** *lfe--îa el o apreciere pozitivă asupra propriei sale opere, mai ales asupra nuvelei ***cimn,*** în care e^vorba de&pre^o moarte asupra eăreia există V,evidenţe mutual contradictorii^. Mircea Eliade repetă formula cu ^tisfa^ţie, remarcînd că, în fond, nu se ştia dacă personajul — un elev TR în *război — a murit sau nu.)

>. Vtei Ja 0ca cinei trăiesc probabil clipa cea mai zguduitoare după tangi ****am m*** care existenţa lui Mircea 'Eliadte fusese pentru mine o^garanţie ^ordinii 'lumii : ^Christinel îmi comunică plîngînd eă ^ftaBzefe aduseseră fdovada unui-cancer în curs de generalizare ; **eă** p^eiesoirul -se afla $n comă şi că moartea sa era o ^rfbe^tiune de zile, poate de ore. De aici încolo a început Marea Veghe, în care s-a desluşit taina morţii lui Mircea/Miade r fost '-m@0rtea M Buddha, maîiâpaifeiivâna

Jn intervalele xît a rămas singura cu el, Christinel i-a 'Votbit. **Pupă** e& Mircea Eliade a coiitinuat sări îîmbească dincolo de noaptea .cunoştinţei care 1-a învăluit .definitiv vineri^Nu ştiu ce **i**-a vorbit Sîntunmart&r partal, care i-a privit pe .ceilalţi,, mai ales pe Christinel, **cu** admiraţie şi compasiune, iki^inîi^ doar imensa **^i** iâurere. Dar pot arelata ,<^c^^ numai anumite **păfţi** ale Marii Veghi, ^ele prisâtaaiKe la prestaţia «ea eu Sltaea ilMade, m ChrisM^

Vineri, sffpe searl, i&mas; singur cui *am &v&nmt«*> să-i povestesc nutseliţ *LĂglvem* MitoJo^ţak ei* mvjpa^^ La:.<liuea^îndr^a^#t de sirena*^ ^heia, sug^yi%jy^^e a eg^i^^ns *m* marea ce^u mai nalbastră a lumii., corect/ pundea? oarecum, trecerii, pe cace Mircea Eliade sernrs#fz> tea s-o facă* :\ ; .

Gteristăiel a rămas toa^^ ®e*-• clintilâi în rezerva 50i^ mmă în\ raînă^ cu.,*Mimam.* Efiafcte; * L-amvegheat şkeu; năruit sprijinimdu-mă de peaagte. lini = fusese irelativuşo^ să: fiuu^timist^ atîta vreme cît earist* speranţă ; acum totuL căpăta o- altă* dimensiune, neaştep* < tată : Mircea Eliade avea să dispară din orizontul fiinţelor certe. Numai gtndul; răsărit la,capătul acestei nopţi, cum că ne aflăm în *parmirvîma* avea să-mi aducă pace : era timpul cînd discipolii şi prietenii adunaţi din întreaga lume aveau să^ soarbă ultimele picături de viaţăLdin trupul care pînă nu de mult adăpostise un Mare Suflet

Sîmbătă 19 aprilie după amiază soseşte Nathan Scsott de departe. în faţa cîtorva prieteni strînşi lingă Christinel •în rezervă îi a^feniiiistrează cu voce vibrantă extrema uncţiune şi rosteşte, secundat de David Tracy şi de Frank Gamwell, rugăciuni pentru eliberarea sufletului.

Inima lui Mircea Eliade funcţionează încă normal. îmi trebuie mult timp ca să înţeleg ce se întîmplă : profesorul le dă timp discipolilor să vină. Charles Long, uriul din primii săi elevi, a ajuns la Chicago de departe; la fel Bruce Lincoln, unul dintre ultimii şi cei mai dragi studenţi colegul meu de clasă din 1975. Telefonul din secţia de reanimare sună din toate părţile lumii călcînd încă* o dată toate regulile spitalului.

Marţi dimineaţă ies ca să fac, cîteva curse pentru Christinel, care n-a mal părăsit nici o clipă spitalul de vineri. La întoarcere, Wendy QFIaherty mă cheamă înlăuntrul rezervei; la orele 9,15 ale zilei de 22 aprilie, presiunea arterială a lui Mircea Eliade a căzut, dar inima. aceasta formidabilă, nu numai mare ci şi rezistentă, încă mai pîlpîie. Wendy ştie că n-aş fi putut să-mi iert niciodată absent de Ungă profesor în ultima clipă. îmi spune că Mircea Eliade a avut şi această ultimă bunătate : mi-a aşteptat întoarcerea. Tot mai rare, bătăile pulsului se în*

efe^ie la 9,4â. David Tracy şi Frank Gamwell rostesc o ultimă rugăciune.- *Parim^Sna* a luat sfârşii

Desigiiri lumea nu **va** mai **fi** niciodată **aceeaşi** fără Mircea Eliade. Dar am înțeles după o noapte de disperare, că în cele cinci zile ale-veghii Mircea Eliade înfăptuise o minune. Prietenii şi discipolii săi se întîlniserâ în acest timp acolo, solidari cu Christinel şi întărindu-şi legăturile unul față, de celălalt, *twimahăparinir varia* timpul adunării înainte de marea trecere, există o mare înțelepciune. Şi din nou îmi aminteam de vîrsta de 24—25 de ani, cînd credeam că descifrez în zîmbetul lui Mircea Eliade cunoştința misterelor universului.

Poate că, întivadevăr, se petrecuseră lucruri tainice, privitoare la soția sa care-1 veghease cu devotament eroic; la schimburile de sentimente şi gînduri între prietenii nedezhpițiuide ea ; la soarta şi, poate, la misiunea lor. Timpul adunării fusese, poate, şi un timp de probă.

Deşi ochii mi se înnegurează din cînd în cînd ; deşi lumea va arăta cu totul altfel fără Mircea Eliade — totuşi i-am acceptat moartea cu împăcare. Miercuri 23 aprilie 1986, la ora două, a fost cremat pe Woocirlawn Avenue colț cu strada 67. între două pasaje din înțelepciunea lui lisus Skach şi Apocalipsa lui Ioan, David Tracy a citit şi o pagină din *Mitul eternei reîntoarceri.* Slujbe pentru odihna sufletului au fost rostite în toate bisericile ortodoxe din America. Organizat din umbră de David Tracy, serviciul memorial care a avut loc în enorma Roekefeller Chapel din Hyde Park, campusul universității din Chicago, a fost, după mărturia unui bătrîn profesor, cea mai frumoasă slujbă la care asistase vreodată. ,în locul elogiilor, Saul Beliow, Paul Ricoeur, Wendy OTlaherty şi subsemnatul au citit fragmente din opera lui Mircea Eliade în cele trei limbi în care acesta a scris pînă la sfîrşitul vieții : romána, franceza şi engleza. Charles Long a explicat esența Marii Vegh:, care nu era numai rezultatul iradierii universale a celor peste cincizeci de cărți ale profesorului, ci şi a necrezutei sale bunătăți. Nathah Scott (cine a spus că ar putea deveni cel mai grandios arhiepiscop de Canterbury ?) a încheiat o tînguire despre sufletul Dreptului care se află în mîna Domnului.

înțeleptul se află în pace, căci Dumnezeu l-a încercai ca aurul în cuptor, îngîna poporul adunat în biserică.

In fond, continui să-mi repet de ani de zile, dacă lumea aceasta este un camuflaj, aşa cum mi-ați spus de atîtea ori, Mircea Eliade, atunci sînt fericit că am trăit îa aceeaşi taină în care ați trăit dumneavoastră.

Chicago, 24 aprilie — 1*riăi 1986

Ioan Petru Culianai

m

©MAGE

Dintre numeroasele omagii aduse lui Mircea Eliade în întreaga lume, reproducem mai jos pe cele ale prietenilor şi compatrioţilor săi Emil Cioran şi Eugen Ionescu. Textul lui Cioran a apărut în numărul special din revista „Limite" Textul lui Ionescu a fost citit de acesta la deschiderea „Zilelor omagiale Mircea Eliade", organizate de Centrul „Georges Pompidou" (Beaubourg) între 17 şi 19 iunie 1987.*

ÎN SFÎRŞIT, O EXISTENŢĂ ÎMPLINITA

De îndată ce am aflat că zilele lui Mircea Eliade erau numărate, durerea pe care am resimţit-o a fost atît de intensă încît din mintea mea s-a şters totul, cu excepţia primelor noastre întîlniri şi a aiurii sale de personaj miraculos. într-o prietenie, ca în orice altceva, începutul îţi oferă sentimentul neprevăzutului şi unicităţii. Ceea ce urmează nu va egala niciodată strălucirea începuturilor. N-ar fi cel mai bine să dispari înainte de a lăsa urme ? Toate acestea nu sînt decît o divagaţie care merge în întîmpinarea imaginii pe care ne-o lasă un spirit convins pînă la obsesie că este obligaţia fiecăruia să dea tot ce e mai bun **în** el. **în** această privinţă, Mircea era cel mai puţin balcanic dintre noi toţi. Nu avea nici gustul, nici superstiţia eşecului, nu cunoştea uşurarea de a abandona un proiect, nici voluptatea inerentă oricărei fapte neîmplinite.

Tocmai am primit dteva rinduri de *Im xm* prieten dte4t& sareţe — geaial, făiâ îndoială — în care acesta âa& spemf> făeînd *w* bilanţ, că existenţa sa e marcată <fe ,£enm*l MSmffiniiiifV Acesta este defectul nostru, fau&câiMfc'şt descurajant expresie a unei înţelepciuni de-a-ndo^seteâL Sîntem cu toţii mai mult sau mai puţm nişte ratap. Elktde în schimb, nu era în nici un fel ratat, refuza să se cons^ dere astfel şi acest refuz sau această imposibilitate es&* motivul pentru care opera lui literară ceplgnă acelui a#n diabolic, i^aitt<^steucfcîv^ ne-negaira in poaM»r atît de caracteristic celui mai mărunt destin valah.

I-am reproşat deseori că nu este ca-., BOL Acetfc^trtfi^; este, evident^ arbitrar. Nu toată lumea are şansa de a fi rămas înlăuntiral lui însrtşrDar repiosul cel mai grav pe care am avut tupeul să i-1 fac este că s-a ocupat de religii fără a avea. un spirit religios. Este un subiect pe care nu l-am abordat niciodată direct, dar în mod cert rezerva mea mai mult sau mai puţin explicită asupra unui lucru atît de important nrt£âf^'<£Mt3&4 displaci. Era vorba de o obiecţie întemeiată din partea mea ? Să spunem mai degrabă că era o *ipoteza* eara a ifegenarâi în *mwvmg&reJ*Cu efteva săptămîni îriaihte de a muriîntr-ftln intctviu îe&f^ dat unui ziarist care făcteâ- .âftfzie la refuroşut meu, ieS a răspuns că atitudinea lui îâţă de velţgli im era dtel&e^eea a unui savant. „Mă străduiesc să înţeleg", a precizat — Fără îndoială* dar savantul nu face altceva. Şi da<& *înţelegi* toţi dumnezeii înseamnă că nu te *in$ere§euz&* ct* adevărat nici unul Un dumnezeu există pentru & fi aeW^ rat sau hulit. Nu ne p&tebi imagina un Iov midii

Dacă mă încăpăţînez să susţin că Eliade nuera *v§&* credincios şi chiar câ nu era predestinat să fie, este pentru eă nu-I văd să se mulţumească doar cu stttdiul *în grafwR-zîme,* fără de care nici o idee fixă e posibilă, iar mgăir dunea este o asemenea idee fixă, cea mai mare di#Hfc toate. El nu era dbsedat *decît de* aeţit&Be* *„de* fap^^>(fe randament în sensul cel mai nobil al euvîntuluk; €î&A ^ & «puneam că nu „lucrez" aproape niciodată, el tm nu putea să înţeleagă. Era total străin OKbtAwl fel4fe;lrfkfo lism, Me el şi metafizic. Ignora într-ua grad! *j&\m^nwfc&* seducţia trîndăviei, a plictiselii,.-a vidului* şi arem$şe$îm. Cine era el în fond ? Cred că pot da un răspunsK"uia&^pfeH

m

11

deschis tuturor valorilor cu adevărat spirituale, deschid pentru tot ce opune rezistență morbidului și îl învingea El credea în *rmîntuire/*^era evident de partea Binelui, op^-?. țiune nu lipsită de pericol pentru un scriitor, dar provi— dențială pentru cineva care respinge fascinația negării sav*~ disprețului. Oricît^de deprimat ai fi fost, nu plecai niciodată dezorientat după o convorbire cu el. Funciarmente? inapt pentru-deprimare, avea un fond sănătos care mă încînta. De multe ori i-am spus că suferea de o iluzie ereditară. Cheia optimismului său invincibil trebuie căutată în încrîncenarea lui de a lăsa o imagine completă a resur-^ selor sale, de a se realiza în fond ca nimeni altul, cu riscul — s-o mărturisim — de a-și priva prietenii și inamicii de» plăcerea de a medita asupra slăbiciunilor lui.

E.M. Cioran

PRECURSORUL REÎNNOIRII

Resimt încă dureros absența scumpului meu Mircea Eliade. îmi va lipsi întotdeauna. Va lipsi, de asemenea, vieții intelectuale a planetei noastre, vieții ei spirituale.

L^am cunoscut pe Mircea cî£ mai bine de jumătate de veac în urmă, la București, la .întoarcerea sa din India. Deși foarte ţî-năr, avea un renume excepțional. Era ceea ce.se numea pe atunci „șeful noii generații". Mă intimida. Mâi tîrziu a,devenit unul dintre cei mai importanți mentori ai tinerilor intelectuali din Occident, mai ales americani, dar șirfrance^i.

El a revalorificat mitul, gîndirea mitică, pe care spirite mărunte, atîtea spirite mărunte a-metafizice le considerau minciuni, înșelătorii, legende, basme sau mistificări. Este suficient să cităm printre aceștia pe Roland Barthes. Pentru Eliade, mitul rămînea tot o poveste, o legendă, dar o legendă exemplară, o structură a gîndirii, o idee în sens platonician, arhetip, articulație, taină. El opunea adevărul mitic ideologiei, atîtor ideologii care au infeâtat spiritele,- sau descoperea, în confuzia ideologică, mitul ascuns, mitul îngropat, camuflat: astfel depășit *scopul istoriei* marxiste, această ieșire în afara istoriei este o

viziune nuanțată a Raiului de dinaintea prăbușiriipe care marxiștii îl căutau,aici, pe pămînt, greșind, bîjbîind în* bezna minții lor. Eliade decela în gîndirea prpgreșigtă mitul ascensional, ., elevația în gîndirea utopica.. a''istoricilor etc.

Pentru ca Mircea Eliade știa, prin scrierile sale: hermcneutice, sa Citească textele, să interpreteze just și să pună-în liimină p^(5fvmzimile în căr<s se rătăcea mentalitatea modernă. Sub ceea C£ erâ s\ipus putrefacției,> Eliade descoperea evidentul, imputrescibilul, realul, sacrul.

Se vorbește mult acum* de întoarcerea sacrului. Eliade este, probabil, profetul, autorul, precursorul acestei reînnoiri. Secolul al XXI-lea, spunea Malraux, va fi religios sau nu va fi deloc : el va fi, mulțumită și lui Eliade, învățăturii'sale.

Mircea Eliade ne face să înțelegem că revelațiile diverse ale religiilor implică Unicul, Revelația esențială. Vreau să spun că dacă îi citești operele, *Istoria religiilor* printre altele, îți dai seama că religiile sînt tradiții multiple ale unui adevăr unic. Masson-Oursel, pe care îl putem considera un precursor al lui Mircea Eliade, în cartea sa — un pic uitată astăzi — despre religiile comparate, descoperea în religii similitudini, asemănări, care par a fi cu adevărat o cercetare, o căutare comună tuturor.

Dacă citim *Arhanghelul purpuriu* și alte scrieri ale lui Henri Corbin despre misticii persani, despre sufiști,' vedem bine că experiențele mistice, extazierile și iluminările musulmanilor esoterici nu diferă cu nimic de iluminările esechiaștilor sau ale anumitor carmeliți. Nu sînt în. măsură să spun cum, spre exemplu, împreună cu Dumezil, pe de o parte, și cu personalități ca Jung, pe de altă parte, Eliade ne conduce spre știința tradițională, spre calea sacră a cunoașterii inexprimabile, extra-istorice.

Printre religiile cele mai studiate de Eliade, cele din Extremul Orient par a fi preferate de el ; în special brahmanismul ; Mircea a studiat și a făcut cunoscute lumii occidentale diferitele tehnici ale extazului, ale meditației, ale contemplației ; bunăoară buddhismul tibetan, șamanismul. Cartea lui despre yoga este clasică. Alții vor vorbi mai bine decît mine despre aceasta. Ei nu vor lăsa de-

oparte nici *opera* lui literară, foarte importantă, care arată etan supranateraM jpoate fi întîlnit în viaţa de toate zilefe.

Nu pot încheia fără să aduc un omagiu soţiei ftxi Mircea, Christinel, tovarăşa tui credincioasă, atît de devotat, care l-a ajunat, sprijinit şi iubit atîţia ani Mă înclin în faţa memoriei Iui Mkcea,. prietenul meu de neuitat. Sînt* în tristeţea mea, recunoscător celor care mi-au permis să spun. că *tm* ît iubeam,, îl admiram* îl respectam şi, o dată în plus, că Mircea mi încetează să ne lipsească spiritual şi afectiv nouă, tuturor. Dar opera lui, atît de bogată, imensa sa operă,, există*

Etigen- îotiessru
membru ai Academiei Fimnce^e

IV

i» *1953* Virgil Ierunca U solicita lui Mircea Eliade un articol despre relația dintre opera sa filozofică și științifică și opera sa literară. Mircea Eliade i-a trimis te&tul de mai jos, pe care Virgil Ierunca l-a publicat în „Caete de Dor" nr. 7, revistă culturală românească pe care el o edita la Paris. Inedit hi afară de textul românesc, acest Fragment* **autobiografic** *este important pentru înțelegerea ansamblului creației lui Eliade. într-adevăr, n-am putea înțelege gîndirea lui Eliade fără a cunoaște cehe două mari fațete ale operei sale* profund complementare, ilustrînd un spirit cu o curiozitate întotdeauna deschisă, cu* **ima-** *ginația totdeauna trează.*

FRAGMENTAUTOBIOGRAFIA

I

Bedaeiorii „Caeielor de Dor" îmi iac cinstea de a mă întreba cum împac eu cele două etopuri de activitate — literatura, pe de o parte, ştiinţa şi filozofia pe de alta— şi în ce măsură încMetoicirMe ştiinţific» şi filozofice *pat* coexista cu creaţia J1tea:^ to ce măsură o sporesc sau o sacrifkă. întrebarea aceasta mi-am pus-© şi eu, netooeiaţ, de vreo treizeci de m Nu ffâu dacă râ^unsuj pe.i^e l-am găsit este pe de-sn^egul justificat, Dar, duar ,dam n-ar fi, el are totuşi o valoare : este, cum se spune,

tul de vedere al .autorului", o mărturie asupra semnificațiilor intime ale unei creații care, pentru restul lumii, se prezintă de sine stătătoare, dar pentru autor se confundă cu propria lui istorie.

De la început aş vrea să lămuresc un lucru : seria de studii şi cercetări care, ap^țent, ar putea fi considerate „ştiințifice" le socotesc mai degrabă „filozofice". Pentru că, chiar atunci cînd m-am ocupat cu istoria ştiințelor şi am încercat să înțeleg sensul alchimiilor şi metalurgiilor orientale, ceea ce mă interesa în primul rînd erau valorile metafizice prezente în aceste tehnici tradiționale, iar nu eventualele lor „descoperiri ştiințifice". în textele alchimice, bunăoară, mă interesa ceea ce credeam că e specific acestei tehnici soteriplogice, iar nu ceea ce ar putea constitui rudimentele unei pre-chirftir. Alchimia ri-â fost niciodată o pre-chimie, adică o „ştiință"' elementară şi o practică empirică ; ea a putut fi valorificată astfel numai cînd, îhttmeeîndu-se orizontul spiritual în care se născuseră tehnicile tradiționale, omul s-a trezit într-un alt orizont — acela al „legilor materiei" — şi, cercetând vechile texte în lumina acestei noi perspective, a găsit în ele, cum era şi firesc, rudimente de „observații ştiințifice" şi de „practici de laborator".

Acesta e numai un pxemplu, dar nu e singurul. Am scris o seamă de lucrări plecînd de la etrlologie şi folclor, dar nu cred că le-am scris ca să-adaug încă o contribuție la imensa bibliografie etnografică şi folclorică. Nu eă aş disprețui aceste două discipline ; dimpotrivă, le consider printre cele mai utile noului umanism ecumenic pe care e chemat să-1 articuleze secolul nostru. Dar nu m-am simțit niciodată capabil de a reckcta o lucrare etnografică sau folclorică „pur ştiințifică". Mă interesau numai documentele spirituale care zăceau îngropate în acele silozuri de cărți publicate de etnologi, folclorişti şi "sociologi. în acele sute de mii de pagini mi se părea că supraviețuieşte o lume a miturilor şi simbolurilor care trebuia-cunoscuta şi înțeleasă, pentru a putea înțelege situația omului în Cosmos. Or, cum se ştie prea bine, această situație constituie deja o metafizică. Eforturile de a o cunoaşte şi înțelege se încadrează mai degrabă „filozofiei" decît „ştiinței", care, în acest caz, se preocupă în primul rind de

colecționarea riguroasă a documentelor orale, de publicarea lor în condiții optime, de clasarea lor după „tipuri" ^„motive" şi, în sfîrşit, de interpretarea lor istorică: şi sociologică.

Dar asupra spiritualității tradiționale voi mai reveni în paginile de față. Deocamdată, aş vrea să evit o confuzie care ar putea fi făcută cu privire la „aspectul tipografic" al lucrărilor mele : tipograficeşte, ele se prezintă ca lucrări de erudiție, adică sînt încărcate de note şi referințe bibliografice, aşa cum arată, de obicei, cărțile „de specialitate". Lucrul acesta se explică prin două motive : cel diiltîi e de ordin personal, celălalt ține de natura documentului spiritual pe care îl cercetam. Personal am avut —• şi am încă •'— groază de diletantism, de improvizație, de „ştiința după ureche", de „cărțile despre". Teroarea aceasta de a fi păcălit, de a fi indus în eroare de un şarlatan sau de un ignorant, de a clădi pe temeiul unor afirmații inexacte cred că am avut-o pentru întîia oară în clasa a IV-a de liceu, cînd, citind *Les Grands Iniiies,* luasem de bune toate elucubrațiile lui Schure, socotindu-le întemeiate pe izvoare autentice. Care nu mi-a fost surpriza cînd, puțin timp în urmă, căzîndu-mi sub oohi cărțile lui Oldenberg despre India vedică şi buddhism, am văzut că Schure inventase pur şi simplu, cu de la a lui putere, o seamă de poveşti în legătură cu Rama, cu Krishna, cu Buddha. Lecția aceasta a fost hotărîtoare. De atunci, m,am trudit întotdeauna să merg la izvoare,, „să văd textul". Mă întreb chiar dacă plecarea mea, la 21 de ani, în India, pentru studiile de doctorat, nu se explică prin îndoiala pe care, cu timpul, ajunsesem s-o am chiar față de lucrările „savante" de indianistică. Aş fi putut foarte bine veni la Paris ca să studiez sanscrita şi filozofia indiană — dar ajunsesem să mă îndoiesc.de toate interpretările occidentale şi m-am hotărît să mă duc în India, direct la izvor.

De aici nevoia pe care am simțit-o de a arăta întofer destina izvoarele de la care plecam ca să ajung la o anumită interpretare. Unele din k*crăirile mețe de prin 1934—r 1938 sînt desfigurate de note şi trimiteri şi de o bibliografie excesivă^ care împovărează lectura. Cred că această manie se explică şi prin „situația" pe care o aveam pe atunci în Eomânia. Nenorocul a făcut ea, foarte curînd după întoarcerea mea din India, să.devin tu*„scriitor popular" prin succesul de librărie al lui *Ma&treyi.* Cu un an înainte mi se încredințase cursul de metafMcă şi seminaruJ de istoria logicii, care făceau parte din conferința de logică şi metafizică a lui Nae Ionescu — şi amfiteatrul ^î!itu Maiorescu" gemea de un tineret care nu ştiu în ce măsură se interesa de -prcdolemele pe care le tratam, dar care, în orice caz, admira pe autorul lui *Maitreyi..* Pe de altă parte^ nevoile vieții şi mastitepărul tinereții mă făceau să publici în ziarele şi revistele timpului, foarte multe articole care nu prea aveau de-a face -ca „ştiința". Aşa că, atunci cînd- pfu&tieam' lucfcări <cu -adevărat „ştiințifice* — fie în „Revista de Filozofie", fie în „Ricerdfae Reidgiose" mu „Belîgfc*", fie în'-volume, ca *Alchimia asiatică, Yegă (WS&%* Cosmofo^ie *şi alchimic: 'bab&onumă* (193£), *Zalmoxis,* I {1933} — aveam grijă să le prezint suficient de documentate ca nu cumva să fie considerate, de răuvoitori sau neprevieniți, simple „eseuri" ale unui „literat-* sau „gazetar* Ar fi fost interesant de amintit, în legătură cu această „fciteație"pe care o aveam m țară după 1034, şi *t&zoftatițb* lucrărilor mele neHterare printre maeştrii şi colegii de pe atunci. Dar despre asta voi scrie eu un alt prilej.

Alături de aceste mbtive — groaza de diletantism^ teama de* *mx ti* luat în serios" —încă un al treilea motiv explică „aspectul tipografie erudit" al unor lucrări eaire, în pofîdte aparentelor, ^perffi^eau fÎÎIK**^IM**, iar *mk.* amdrți^i pur ştiințifice. Este ceea ce numeam adineauri natura do-

«MBB&ietar spirituale de care rnă ocupeun. âwcesie *4&m~* **mente aparţin Indiei gi Orientului în generat pe de o par*e, şi cultiiriloŢ în stadiu etacgrafia, pe de altă foarte.** *Ox±* **culturile acestea estice erau, şi sini iacă,** *g&#&m-mmv&e* **dincolo de cercurile sypecialiştUaar. Cum aau mă dresam acestor careuri decît în măsura in £are ele erau dispuse să verifice wtentkitatea docume^telar §i strln< 4J£*4a i^ipretării lor; cum dtatorii care mă Interesau înainte de toate era# filozofii" £în sensul larg -al cuvîatului) mă simţeam silit să prezint întreg dosarul pe temeiul căruia îmi îngăduiam anumite concluzii — cu atît mai mult cu <$t aceste concluzii nu prea erau în conformitate cu interpretarea generală dată de etnologi, orienialişti sau folclorişti. Dacă în loc de a „#ndi" pe legende, mituri, sau satobcluri exotice şi populare, aş fi „gîndit^ pe textele lui Haton sau Kanţ, mî-ar fi fost foarte uşor să scriu cărţi fără note $ fără bibliografie : în orice bibliotecă** *ăe* **provincie cititorul ar li avut la îndcmlna, pentru eventuale verificări, operele lui Plalon şi Kant. Dar propunind o anumită hermeneutica unei teme din folclorul românesc sau unui simbol oriental, eram finut să arăt» tnaîate de toate,** *faptele* **de la care plecam.** *Fyptele,* **plural: căci nu pretindeam în nici un îel a aduce o „interpretare personală", aşa cum are dreptul s-o facă un mare poet sau un mare eseist. Mi se părea că interpretarea pe care o dădeam, deşi era** *nouă,* **nu era „personală" : ea nu făcea decît să traducă în termeni inteligibili un aspect din sistemul de gîndire arhaică şi tradiţională.**

fată deci, pe scurt, motivele pentru care, „tipograficeste" aceste smeri de filozofie au putut să treacă umeori drept simple coiitribup erudite la probleme die specialitate (orientalistică, istoria religîîter, etneiogie fi fstator). Proba contraria esie foarte uşor de făcut: «itiţfc4e ffa& note şi referind şi vieţi regăsi proMemaliea €itozslieLJDe altfel, mai ales în ultimii ani f*etreeuţi în Franţa, *m-ma*

convins de obstacolele pe care le ridică în fața unui cititor ncaVertîzat parterul, de note şi tendința mea actuală este Bă renunț la „d6sar", muițumindu-mă cu cîteva trimiteri la lucrările'anterioare. Cum ..faptele" care mă interesează se găsesc deja în trei volume masive — *Yoga, Trăite d'Kihoire des rbltyiorls şiLc'CKamanisme* — îmi pot'îngădui acum Kb'ertatea de a scrie 'f*Sift* clMărie erudită, aşa cum aş fi tăcut^b; bunăoară/ Saca aş fi scris despre problemele de logică'sau metafizică occidentală. * *

Au fost însă lânii care s-âu întrebat ce interes poț avea pentru România, şi chiar pentru Occident, asemenea îndeletniciri de filozofie „exotică" şi „arhaicăV L a asta, răspundeam *pe* timpuri că ceqâ ce contează mi este *obiectul* pe care se gîndeşte, d' cum se gîndeştc : în acest „cum" străbate felul propriu de a fi\ăl gînditorului şi, deci, şi specificul culturii .căreia îi aparține. Gîndind pe un document atît.de „exotic" .cît era Vechiul Testament, citit de-a dreptul în ebraică, Martin Luther ă* instaurat cea mai germanica'tradiție religioasă şi filozofică. Iar foarte mulți' români din'secolele" XIX şi XX, în fața docume'h* tylor folclorice "rpmâhcşti ,\gîndcau" ca la Paris sau la fierlin. Pozițiile lui Titu Maîorcscu sau Duiliu Zamfirescu despre poezia populară românească nu reprezentau decît opiniile savanților' ocridentaii la respectivele momente istorice, opinii provizorii şi adesea contradictorii, şi ele fuseseră împrumutate *tale.'quale,* fără nici un efort de reflecție personală, de aceşU „gînditori români".

..Aş spune chiar mai mult. Aş spune că, dacă e vorba de „speqficul național" şi toate celelalte, eram mai aproape de .izvoarele geniului popular românesc studiind simbolismul templului din Barabuelur, yoga sau cosmologia babiloniană —- decît> erau. colegii mei întru* filozofie care studiau/ buhăoară, pe Kant. Pentru că nu există soluție de continuitate între simbolismul arhaic javanez sau me-

sopotamian şi cel care subzistă încă în creațiile **fokfcbrice** româneşti. Ca să înțelegi folclorul şi, deci, **să ştiî cui»s$** valorizezi „specificul național", cea mai **bu^ăe^e**j^**te** studiul civilizațiilor arhaice. Cineva se întreba, prin **ţ8ß** unde ar putea fi fixată cartea despre *Yoga* în iştoriş cuțr turii româneşti : căci, adăuga el, este adevărat; **eă** Eminescu a fost şi el ispitit de India, dar internul.lui /&^a îndreptat spre Vede, Upanişâde şi" buddhism;< 'f$U • *$pt&< 4* tehnică mistică ap cum era yoga. Pe vremea 'atefca' fiii răspundeam niciodată criticilor care mi se aduceau. (îmi spuneam că am destul^ bătaie de cap în scrierea cărțiloy ca să-mi mai pot pierde timpul şi cu apărarea lor. Daca era bună, cartea se va apăra singură ; iar dacă nu era, zadarnic aş fi apărat-o...), Totuşi, răspunsul la nedumerirea criticului ar fi-fost uşor de dat. Dacă ținea neapărat 6-0 „aşeze" undeva, Yoga trebuia „aşezată" printre aeelş cărți româneşti de istoria culturii şi filozofia istoriei.care se ocupau cu ceea ce Lucian Blaga numise „revolta fondului autohton", adică în seria deschisă de studiul lui Hasdeu, *Pcrit-au Dacii* ? (publicat în „Foița de Istorie şi Literatură" între aprilie-iulie- 1860) şi continuată de Vasile Pârva-n şi elevii lui, pe de o parte, iar pe de alta efe Simion Mehedinți. Pentru că, întocmai după cum una ***din*** problemele culturii româneşti moderne a fost şi persistența fondului autohton, getic, în sintezele etnice de mai tîr- z | u _ eu încercasem să arăt, în *Yoga,* rezistența spî&tualitații autohtone, preariene, față de năvălitorii indo-europenL Era aceeaşi problemă de filozofia culturii tratată doar în două exemple diferite. Dar, preocupat în. primul rînd de criteriile externe, criticul meu căutase simetriile cu „India" lui Eminescu ; ori, această „Indie" eminesciană era mai mult romantică şi schopenhaueriană, decît indiană propriu-zis. Dacă ar fi fost cît de cît familiarizat cu filozofia culturii, criticul meu ar fi remarcat imediat solidaritatea monografiei despre yoga cu, să-i spunem,

„tradiția getică^ din cultura românească modernă, pe de **o** parte, iar pe de alta cu acel curios moment istoric care începe prin **1934** şi care, printre atîtea alte note caracteristice, **o** avea şi pe aceasta : identificarea elementelor arhaice, prelatine, în „specificul românesc".

Ar mai fi şi altele de spus în legătură cu această controversă; dar ne-ar duce prea departe. Destul să amintesc că, prin anul 1936, mi se părea că, foarte curind, națiunile care au avut un Ev Mediu şi o Renaştere glorioase îşi vor pierde primatul în Europa, şi că, dimpotrivă, națiunile care au avut doar o „preistorie" şi o „protoistorie" bogate în evenimente şi amestecuri rasiale vor fi chemate să creeze valorile culturale de mîine. Nu voi stărui aici asupra acestei probleme, dar mi se părea că dominația spirituală a Occidentului se apropie de sfîrşit şi că, prin *wr** mare, dialogul cu celelalte culturi extraeuropene {şi în primul rînd cu Asia) va trebui reluat pe un alt nivel — de egalitate şi bună înțelegere — de către culturile Europei de Răsărit. Aşa că, mi se părea că studiul religiilor orientale şi al tradițiilor arhaice nu numai că se integrează perfect în orizontul spiritualității populare româneşti^ ajUtindu-ne să o înțelegem „pe dinăuntru", iar nu să-i descriem, sociologie, formele şi structurile ; dar mi se părea că asemenea studii răspund şi unui interes al Occidentului, care, într-o bună zi, apropiată, va trebui să .comunice cu celelalte culturi, exotice, şi nu va mm'şti cum. (într-o serie de articole am arătat cum s-a ajuns la acest impas, şi nu mai revin aici.)

în sfîrşit, ceea ce m-a făcut să stărui în asemenea cercetări a fost şi teama de a nu ne lăsa antrenați într-um provincialism cultural care, pînă la urmă, ne-ar fi sterilizat. Mă gîndeam în special la provincialismul „marilor culturi*, la provincialismul Parisului, sau al Angliei şi al Germaniei, şi pe care noi îl împrumutasem, socotksdu~4 universal. O bună pafte din „gazetăria culturală" se tăcea la noi — ca şi, de altfel, în Portugalia sau în Grecia — eomenlînâu-se ultimele cărți apărute la Paris. Dar um

«*u£ norocul săi trăiesc^ î& timpul studeiiţM* te Haţ^aL după aceea m India — şi provincialismul ^ i ş ^ ^ H» B B Î **ajunsese issupoctateiL** {P*****™* ***jfimfcft mțmr*** **eeatru de cultură, dar** BU **trebuie *e&mitâem&* buricţtf p*r** Btetslui, **căci aticei cădem** în **^r^vin^i^llm^f-NwmVjfr ir-tn* oraş de pşovmcie profesării de pedagoga de kt** *H** **eaul de băieţi se cred cei mai mari filosofi ai timpului) îmi spuneam că o emltură maca*** aşa **cum era a noastră** — *imeâ,* **dar** *mut* **neapararfe minoră — era datoaare** să se **actepe de la dt mai multe izvoare. De aceea ntei nu** *wr**

măream mmtăţife librăriei franceze r Ie af**fem de la alţi*** *Şi mia* efih **cefe mai amuzante interpretări** ale **romahelor mele** le-**am citit fia** *Istoria literaturii* **a** fui **G. Călrraesca : se vorbeşte** acolo **de „gidismul" meu, deşi l-am descoperii; pe Gîde de** abia **pe Ia 30 de** ani, **iar atîtea alte „infîu&iţe* literare, care ar putea fi identificate eu oarecare trudă, sînt trecute cu vederea. Neaşteptată concluzia aceasta I* tm critic literar** care, **spre deosebire de aproape totalitatea colegilor Iui, cunoştea şi** alte **limbi decît franceza. Eter era, probabil, un obicei ca toţi scriitorii români contemporani** să-şi **găsească modele franceze.**

II

în ceea **ee priveşte coexistenţa acestor îndeletniciri fifcfco^îce** eu **creaţia literara, lucrurile mi se par mai puţia simplu** de **lămurit in cîteva pagini Ceea ce ştiu este** că, **de** îa **începe am serte „şl una, şi alta*. Şî tot de la îa-** *eep&t,.* literatura **pe care** *o* **făceam era „realistă" şi** „**fanlastfcă".** Cred că **primele încărcări literare puWieate — l a „Ziarul Ştiinţelor Populare- —** au f**ost:** *Chim am găsit Piatra Filozofala* **şi** *Amintiri* ***Wn*** *retrag&rm.* **Le-sasi scris şi** publicat prin **1920—1921, cînd aveam1$—14** aitti**Cta dinţii** era **a sebiţă „fantastică", cealaltă** *w&.* **fel efeHagw&nt** pseudo**^^oibiofp^ic (inventat, da alMel* aparfrape pe** de-a **întregul). Curînd după aceea am publicat un** Btere **itemăr** de **articole neliterare*** în **special 'dgspge Sar.** sectelor **— căci foarte multă werae crezttsaart *ştim** cte* veni naturalist*** Dar **n**-am **încetat o** c%ă **de a scrie — şi**

chiar de a publica — încercări literare. **O** seamă din **ele au rămas,** bineînţeles^ inedite,. Îmi **adiie aminte de două „romana** fantastice" ; **primul** avea **două caiete** şi **era intitulat***Vălâtona celor cintt cărăbuşi în ţara furnicilor roşii;* **era** un fel de roman satiric entomologie, cu **aluzii** la profesorii **şi** colegii mei din **clasa** a V^aa Liceului **„Spiru** Haret". Al doilea avea vreo trei, **patru caiete** şi deşi **se** intitula, modest, *Memoriile unui soldat de plumb,* era **conceput** atît de ambiţios încît **n-ar fi** încăput **într-o sută de** caiete: îmi propuneam, pur şi si.Kgbplu, **să** prezint istoria Cosmpşului de la apariţia primelor galaxii **pînă** în **zilele** poastre., **plumbul,** -d**^n** care s-ar fi. făput, **prin** anii 1920* soldatul ale cărui *Mkmorvi* Iq scriam, plumbul acesta- jţşî amintea cum s-fa:alcătuit el, fnpeîul-cu încetui, într-unfragmşî>ţ al sistemului soleţi^ apoi cuţn s-a rŞ^jt scoarţa Pa-? mţnţului,, cum, a zăcut în mina de unde l-au şcos nişte ^eşpgftţ^ienif {dar pînă, >au scos, .ş-#u ma^antîmplat aţftea oataştrofe cosmice,"apoi au apărut primele vietăţi, apoi au, fost cutremure,rpotopuri anima-lele feluritelor^ epoci geologice, eîc.,\ş^ **uti-**lizat **într-un**'aîiaj — iar d^* a^ mea tiu mai avea sfîrşit : pentru că îmi închipuiam bucăţica aceea de plumb prezentă la toate marile întâmplări istorice, din toată lumea, martoră şi la răstignirea lui Christos, martoră **la** războaiele lui Troian,şi Decebal **şi** aşa mai departe, **pînă**'în zilele noastre .cînd, sub forma upui soldat **df** plumb,} **s**-ar fi găsit în\ sacul ixpui cercetaş care călătorea **în,** trenul **ce** trebuia să deraieze la ^aîea-Largă : cu o clipă **mal** înainte de catastrofă, cei cetaşul e apucat de panică **şi**-şi ascunde capul în sac, scăpînd astfel cu viaţă. Iar **în <#ipa —** cît de lungă ! — a deraierii,, cercetaşul cunoaşte, **toate** întâmplările soldatului de plumb şi se hotărăşte sa le povestească mai tîrziu.

, **Gam acesta** era subiectul romanului. Cînd l-am întrerupt, **ajunsesem,** cred, la răcirea scoarţei Pămîntului **— dar scrisesem şi alte** episoade (cu Decebal, cu nişte arabi, **cu războiul din** 191S etc.), pentru că avusesem buna inspiraţie ^**las soldai** să-şi amintească în deplină **libertate aventurile** *şi* coexistenţele lui,- sărind astfel de

t I { I

I • ţ f i

î

la originea sistemului planetar la suferinţele reginei T§Ţ miris. Şi cred, de altfel, că apariţia reginei Tommsrîn orizontul preocupărilor mele a contribuit **în,**mare paste **la** definitiva abandonat^ *aMemotiilor soldatului de plumb.* Căci, pe neaşteptate, m-am apucat să compun o, op^tfă cu Tomiris. Am compus-o direct, la pian şi, cum nu aveam memorie, iar pe de altă parte, nu prea .ştiam cum no, tez, melodiile variau de la\o zi la. alta. Am izbutit totuşi să termin Prologul şi prima stenă clin actul" I (dialog între Tomiris şi marele preot), Jşi adunîndu-mi prietenii — pe Dinix Sighireanu, Hâig Acţerian, torcea. "Mărculeâcu *' şi Vojen — m-am aşezat:la pian şi am: executat „opera", de la'un capăt la altul, îneereînd să cîht chiar şi partitura de soprana a reginei.' Etam atuiidi îri clasa/a Vl-a, dar mi-am amintit fragmente din Prolog pînă la terminarea liceului. ' *: ,

*, , CaW'tbt^tuhci'mi-^m 'adunat „xh Volum" o parte din articolele despre *Viaţa Hnsect&lbf** şi' le-'am prezentat „Biblibt^cii pentru toţi" — colecţie a Ediţiilor Alcalay. Volumul a fost acceptat,- dar din fericii^e.n-a ăpăi'ut niciodată. Cîndf mulţi -ani *fn* tirrnă, i-am mărturisit d-lui* Oeneahu, directorul editurii, că trebuia ;&ă fiu editat de Alcaîây încă' diii 1923, a pus să ^ cerceteze arhivele „Bibliotecii pentru toţi**, dar manuscrisul nu s-amai găsit. **în** ceea ce priveşte *Meritoriile:' sdldăiulM' de • plumb*,* cu ele s-a petrecut un lucru şi mai neaşteptat. îh primii ani de colaborare la ..Cuvîntul'V prin - 1928—-1926, a venit să mă>vadă un domn tînăr şi simpatic, RaduCapriel, spunînduKmi că vrea cu orice preţ să citească „ineditele" mele. I-am dat *Romanul adolescentului miop,* pe ?care-l terminasem în ultima clasă de liceu şi din care publicasem fragmente în „Cuvîntul" şi „Universul Literar" al lui Peipessicius. Dar după ce mi 1-a înapoiat, mi-a cerut să citească şi alt-* ceva. Mai mult în*glumă i-am dafc *Memoriile unui soldat de plumb,* care, spre mirarea mea, l^a entuziasmat **intr-** . atîta, încît nu mi^a mai îhapbiat ma^uşq^işuljUitasem de el cînd, dueîndu-mă să-1 văd pe generalul Condeşseu cu puţin înaintea morţii lui, **am** întîlnit la Radio, o doamnă care mi-a spus că a citit toate cărţile mele ; chiar

şi *pe* acelea pe care su le-am tipărit, a adăugat. *Mu* mai ştiu cum c* cheamă. Era faună şi, pe âfeac^ tferără şi fre* ffcoasă. La despărţire, ai-a îmi *spm* că mamisscristtî iie* momfcr sc^dattilfci de pferm& se află la ea, Nu m-am în* eterat să i-1 cer *înapoi...*

Aşadar, pd eft îmi pot da seama, încercările mele terare au fost, de la început şi neîntrerupt, „fantastice* şi „realiste". Printre acestea din urmă aş număra o serie de schiţe şi nuvele, publicate între anii Î923-192S, şi, mai ales, cele două romane autobiografice: *Romanul adolescentului miop* şi urmarea Iui, *Gau&wntts^* ca amintiri- din viaţa de student. Acesta era şi primul meu roman de dragoste, căci atunci cînd fl scriam eram îndrăgostit — ea toţi studenţii, ba chiar mi se părea că eram îndrăgostit de două studente în acelaşi timp. Cîţiva ani mai tîrzi^ în India, am scris *Isobei şi apele diavolului şi Lumina ce se stinge>* adică două romane în care fantasticul^ autobiograficul şi Realismul"se amestecă într-un chip mai mult sau mai puţin convingător. Am început *Isabel* în 192% în pensiunea d-nei Perris, la Cakutta, şi L-am teiwnat la Daerjeeling, Ia froaftera Kkkimuiui, *Lumina* am îi^pufc-o un an mai tîrziu, la, Qy^utta, şi am termin^t~o toi în Himakrya^ In cabana da la Bisbifcesh. în ultimul an ai şederii in India începusem u& mare roman, *Petru $i Pmei,* la care *sm* renunţat maitîrziu, dar ale căriai fragmente au fost irosite- în *întoarcerea din Rai.*

Dificultate coexistenţei „liferaiură-ştiinţă" am început s-o simt în India. Lucram hmi de zile cu o pasduae şi o indiferenţă faţă de surmenaj pe care o poţi avea numai la 21-22 de aaai — şi aperi, deodată, textele sanserite şi scumpa mea filOEdfie indiană îmi deveneau indiferente. Cu un efort pe care îl admir şi acum, după atîţia anî, izbuteam totuşi să-mi continui lucrul la teza de doetoraf. B&r *tm* mai mult de o'săptămînă, două. *Trebuia*-atunci să *hk* to&tf şâ si sorta literatură. Scriam cîte zece, cinc&prezecfe care pir 2î, 0 tonă sau şase săptămîni — şi apoi Iar mă întorceam *M*teză.. Atunci am înţeles că nu pot renunţa iniei la «na, midi la alta. Ambele activităţi îmi

erau tot atît de necesare. In primul rind, aecesare pro* ^iqlui meu echilibru interior, integrităţi mele spirituala. Ou orice risc, trebuia să *1$* continui pe amîndouâ.

Riscurile erau, însă, mari p e]e se agravau eu eîţ? înaintam în viaţă. De Ia un anumit moment cadenţa timpului se precipită, şi nu mai apuci sa faci ce făceai in prima tinereţe, chiar dacă izbuteşti să lucrezi acelaşi număr de ore. *Oi* uneori mă simţeam ameninţat să fiu mai pot âfîrşi nimic din tot *ce* începeam. Pe de p parte, cum era şi firesc, orizontul se deschidea din ce în *pe* mai larg *şi eram* solicitat de probleme pe *care,* nevăzîndu4e încă, nu pregătisem le abordez]<:u ani înainte -r~ iar pe de altă parte „demonul literar" alcătuia q perişansentă J|esunoscută, putîndu-mă detaşa, în orice moment, de Ivţcsrarea în curs. Astfel se explică de ce multe cărţi de istoria re-r ligiilor şi filozofie au apărut cinci sau zece ani după ce-au fost începute. (Şi încă n-au apărut toate : *La Mandragore,* începută în 1935, a apărut fragmentar, între 1939 şi 1942, în „Zalmoxis" ; din *Mitologiile morţii,* începute în 1938, n-a apărut încă nimic.)

Evident, terminarea şi publicarea unei luciei nu ţine numai de autor. împrejmările, editorul, publicul împlinesc şi ei un rol important Dacă între 1933 şi 1940 am publicat atîtea cărţi de literatură, n-am fost numai eu de vină, Pe de o parte, eram sărac şi editorii români preferau romanul cărţilor de filozofie ; pe de altă parte, .majoritatea prietenilor mei erau scriitori şî încurajau îiîier ratura, încercând să mă facă să împing pe al doilea plan activitatea filozofică şi ştiinţifică. De la război încoace se întîmpla contrariul, dar o parte din vină o port eti îmi făgăduisem să nu public literatură* cît timp 'România va fi în război, şi între 1941—1945 n-am tipăiit, în ţară, decît eseufi filozofice şi cartea despre Saiazar. B> acei ani, începusem două romane : *Viaţă Noua,* urmare la *Hidiganii,* plănuit pe vreo mîe de pagini ; şl *Aşw^pş.* Din fiecare am scris multe sute de pagini, dar pentru că ştiam că nu vor putea apărea înainte de sfîrşitul Jcăztooiuluî, le scriam mai mult pentru mine ; aşa că le abandonam la cel dintîi semn de „detaşare" şi MS *Mntpc&^*

la alte lucrați începute. In acei ani petrecuți în Portugalia am scris cărțulia Os *Rorkenos, Latinos do Ofiente,* cartea despre Salăzar, *Ensayos luso-romenos* (studii și articole apărute în *$v&$n* portugheză), *Comentarii la Legenda Meșterului Manole;* 6 bună parte din *Trăite d'histoire des religions* și primele capitole din *Le Mythe de Vâternel retour:* Dar pe plan liferar, în afară de o piesă de teatru, *Oameni și pietre,* și cîteva nuvele, n-am terminat nimic. Începusem o altă piesă, *1241,* un *Jurnal portughez* și alte lucruri mai mărunte. Hotărîrea pe care o luasem de a nu publica „literatură" a fost oarecum fatală acestor șantiere. Iar de la venirea mea în Franța, literatura a trecut, cum era *âe* așteptat, pe pianul al doilea. Ca s& pot trăi, trebuia să mă consacru uriei activități care să-și aibă un „debușeu" : istoria religiilor, indianistică, filozofie. Ceea ce nu regret cîtuși de puțin ; am putut astfel termină și publica lucrări de mult începute, și producția teoretică, rămasă oarecum în umbră în perioada din țară, 1933-1940, echilibrează astăzi'masa scrierilor literare.

Privite, însă, dintr-un anumit punct de vedere, cele dpuă grupuri de .scrieri se completează reciproc. Lucrul acesta a fost de mult observat și îmi aduc aminte că unul din studenții mei de prin 1934, Voita, scrisese chiar o carte arătînd cum toată activitatea mea literară, filozofică și științifică își găsea punctul de plecare în *Isabel și apele diqpolidui.* Cartea n-a apărut decît fragmentar (în „Vremea" și alte reviste) și deși' mi se părea că împinge prea departe simetriile și corespondențele, nu era lipsită de ingeniozitate. Este, în orice caz, reală dependența unor scrieri literare de cele teoretice și Viceversa. Începînd cu exemplele cele mai evidente, aș putea aminti *Secretul doctorului Honigbergcr,* care derivă direct din *Yoga;* piesa *Oamejii și pietre* din capitolul *Lcs Pierres sacrees* din *Trăite* și dintr-o. lucrare neterminată, *Le La~byrinthe ; Domnișoara Christ ina* din *Mitologiile morții* și un curs despre *Moartea în folclorul românesc ; Iphigenia* din *Comentarii la Legenda Meșterului Manole ;* o altă piesă, *inedit. Aventura spirituală,* din *Mitologiile morții;* și poate vor măi fi și altele.

Dai* chiar cînd „descendența" nu este **atit**<ie evidentă, **ea** nu este **mai** puțin **reală.** *Șarpele* poate.**fi** considerat **exemplul** cel mai revelator, De la început, un **amă**^nt cax^e mi se pare important : am scris cartea aceasta în zece nopți, între unsprezece noaptea și**;trei,** patru, iditaineața, în primăvara 1937. *Trebuia* să **apară de** „Ziuă **părții** V căci altmm^^ editorul-Ciornei **nu-mi** dădea cei 30 000 de lei și n-aș fi putut pleca, vara, la **munte.** Pe de altă parte, aveam cur^llauhiversitate și, *nai ales, corectarea ediției flasdeu; pe"> dare Fuhdațiile Begale *trebuiau* s-& scoată tot de ,,Ztua Cărții"., Er&m surmenat, istovit și **ca să** pot veghea beam caf6le**,-ia»r** ca să **pot** dprmi, în zori, **luam** somnifere. Ciornei trimitea în fiecare <pmineaț& băiatul ca șă.dUeft cele L5—20 *de* pagini scrise în timpul nop^i, **direct** la tipografie. N-am recitit **9** singură pagină din **cele** douăisuțe cîte are cartea — și totuși *Șarpele* e una **dm scrterileVcQle'mai** reușite. Dar măi e c&vâ : despre siriiholismul șarpelui dispuneam.de un material folcloric și etnografic considerabil, și <ki toate acestea hu l-am constfltât. Poate că daca mi-âș **fi** dat osteneai^ simbolismul dm *Șarpele* ar ^fi fost și^riai ec^rent^- **dar** atunci, **pre^** babil, invehția literară *m* **fi** f**oststîn**jenită. NU știu. Faptul care *mi- se*p interesant^ următorul: că deși „atacam" im subiect atît de scump istoricului religiilor pareerajș, scriitorul din mine a refulat orice colaborare *conștientă* cu eruditul și interpretul simbolurilor ; a ..ținut cu orice preț să rămînă *liber,* să aleagă ceea ce îi place si să refuze simbolurile și interpretările pe care i.le, oferea, de-â**;^at4,** eruditul și filozoful.

Experiența *Șargplui* m-a corxyiris de două luprtxri: **1** că activitatea teoretică nu poate influențai *cpi^t\eni^i voluntar* activitatea literara,; 2 că actul^liber. d& ^reație literară poate, dimpotrivă,, "revela anumite 'înțelesuri **teo**retice, într-adevăr, numai după ce am rbcitit *Șarpele*; îh volum am înțeles că în caH££a<&^ să stiu, o problemă catd **^mă**''^^fcupâ^^- khtil*'**(de; te** *SM-locvii,* 1929^-1952) și pe carb-^bîaH* ^ritfte'ăm **.ex#us**-p oarecum sistematic. Și anume, probtema irecognoscibilită-

ții miracolului, faptul că intervenția *sacrului* în lume e camuflată întotdeauna într-o serie de „forme istorice", de manifestări care nu se deosebesc, *aparent,* întru nimic de milioanele de manifestări cosmice sau istorice (o *piatră sacră* nu se deosebește, *aparent,* de nici o altă *piatră* etc). Ar fi multe de spus asupra dialecticii *hierofaniilor,* dar nu e locul aici.

De la această „descoperire" a *Șarpelui* se despart două drumuri: unul care duce, prin *Traité* și *Le Chamanisme,* la actualele scrieri, încă nesistematizate, despre „Căderea în Istorie" (*Images et Symboles* etc.); altul, pur „literar", care trece prin *Nunta în Cer,* cîteva nuvele *(Un om mare* etc.) și ajunge la romanul, încă neterminat, *Noaptea de Sînziene.* Și unul, și celălalt conduc în cele din urmă la aceeași problemă ; irecognoscibilitatea transcendentului camuflat în Istorie. Problemă în strînsă legătură cu cea a Timpului și a istoriei, care se găsește deja in nuce în *Isabel* (capitolul; *Tinerețe fără de bătrînețe...),* în *Întoarcerea din Rai* (coexistența celor două iubiri ale lui Pavel Anicet și „ruptura" care nu poate fi depășită decît prin moarte), *Nunta în Cer* (cele două iubiri în [illegible] ale [illegible]) și alcătuiește centrul intim al *Nopții de Sînziene* : aceeași problemă, cercetată teoretic, se găsește în *Le Mythe de l'éternel retour* și în *Images et Symboles* și va fi reluată în *La Nostalgie du Paradis* și în *La chute dans l'Histoire.* Într-o formulă sumară, aș putea spune că toate aceste lucrări încearcă să dezlege aceeași taină centrală a rupturii, provocată de apariția Timpului și a „căderii în Istorie" care îi urmează cu necesitate. În fiecare din ele străbate, mai mult sau mai puțin explicită, Nostalgia Paradisului, a reintegrării imitației primordiale, a „ieșirii din Timp". De aici, o încercare de valorificare a Morții ca reintegrare *(Întoarcerea din Rai),* de aici, de asemenea, nostalgia eternității [illegible] a reversibilității Timpului *(Nunta în Cer),* a „[illegible]" *(Noaptea de Sînziene).* De aici, în sfîrșit, motivul „pietrei filozofale", de la cel dintîi text literar, publicat la 13 ani, pînă la *Noaptea de Sînziene* — și, mai ales, motivul „coexistenței a două iubiri", care apare deja în romanul universitar, *Gaudeamus,* se precizează progresiv în *Petru și Pavel, Întoarcerea din Rai, Nunta în Cer* și devine subiectul *Nopții de Sînziene.* Motivul „două iubiri" este și el un fel de a aboli condiția umană, deci tot ce se leagă de „cădere" și de „Istorie" și a dobîndi o libertate care nu pare a fi îngăduită, aici pe pămînt, decît sfinților ; restul oamenilor nu o pot nădăjdui decît, cel mult, prin moarte (concluzia lui Pavel Anicet).

N-am făcut, pînă acum, nici o aluzie la *Maitreyi* nici la *Huliganii,* deși romanele acestea au avut cel mai mare succes de public și de critică; Tînărul meu amic, Voita, găsea în *Maitreyi* urme de „tantrism" (asta îmi amintește că profesorul Bachelard, cînd a citit-o în traducerea franceză, *La Nuit bengali,* îmi vorbea de o „mythologie de la volupte"). Nu știu în ce măsură observațiile acestea sînt justificate. Consider *Maitreyi,* ca și *Nunta în Cer,* romane de dragoste ; ca atare, semnificația lor metafizică mi se pare neîndoielnică (unul din primele lucruri pe care le-am învățat de la Nae Ionescu era tocmai „dragostea ca instrument de cunoaștere"). În privința *Huliganilor* trebuie să precizez că destinele tuturor personajelor se vor împlini de abia în romanul următor, *Viață Nouă.* Acolo, bunăoară, Petru Anicet repetă experiența „celor două iubiri" a lui Pavel (Nora — Ștefania), dar optează pentru o altă soluție : acceptarea rupturii prin renunțarea la Ștefania (care întruchipa oarecum „înaltul") și reîntoarcerea la Nora, epifanie sinceră și victorioasă a unei Magna Mater [illegible] premorale. Într-un anumit sens, Petru Anicet accepta Istoria.

Evident, n-aș vrea să las cumva impresia că scriați literatură ca să „demonstrez" cutare sau cutare teză filo-

zofică. Dacă aş fi făcut-o, 6 probabil că romanele mele **aiffi** fost, filozoficeşte vorbind, mai consistente. în realitate, aşa cum experienţa *Şarpelui* o demonstrează pe deplin, scriam literatură pentru plăcerea (sau nevoia) de **a** *scrie liber,* de a inventa, de a visa, de a gîndi chiar, dar fără stringenţa gîndirii sistematice. Este probabil că o serie întreagă de mir&ri, mistere şi probleme pe care le refuza activitatea mea teoretică îşi cereau îndestularea în libertatea scrisului literar. Dar chestiunea aceasta depăşeşte hotarul notelor de faţă.

III" -

Aş mai avea de adăugat cîteva cuvinte în legătură cu ceea ce se numeşte destinul literar. Fac parte din gene; raţia cea mai norocoasă pe care a cunoscut-o pînă acum istoria României. Nici înainte, nici după generaţia noastră* România n-a mai cunoscut libertatea, belşugul şi disponibilitatea de care ne-am bucurat noi, cei care am scris între 1925 şt 1940. Generaţia lui Nicolae Iorga fusese aproape pe de-a întregul confiscată de profetismul naţional şi cultural care trebuia să pregătească războiul pentru întregirea neamului, Generaţia frontului fusese sacrificată ca să găsina noi o Românie mare, liberă şi bogată. Cînd am început noi să scriem, prin 1925, nici un „ideal naţional" nu ne solicita în imediat. Am fost cei dintîi români care. puteai .face şi altceva decît istorie naţională, filologie românească .şi profetism cultural — fără să avem sentimentul că trădăm cauza neamului. Am avut o libertate care se cucerise cu foarte mult sînge şi cu foarte multe renunţări, şi nu ştiu dacă eram întotdeauna conştienţi de imensele sacrificii făcute de înaintaşii noştri pentru ca noi să putem pleca în India sau în Stştple Unite, să putem discuta pe Freud sau pe Andre Gide la „Fundaţia Gardl", în faţa a două mii de persoane, să putem vorbi de autonomia culturii, de primatul spiritualului, de

neăngajare şi aşa mai departe. îmi aduc întotdeaun^ aminte cu emoţie de o scrisoare a lui Radu Dragnea (pe care tiu l-am cunoscut niciodată personal), trimisă prin 192^ cînd scriam la „Cuvîntul" nenumărate articole despr^ „tînăra generaţie" şi publicasem deja un *Itinerar spiritual* în 12 foiletoane. Radu Dragnea ne saluta, pe no^ „tinerii", cam aşa : „Ferice de voi< că-vă'puteţi dedica *spiritualului, dar* ferice şi de mine că am trăit să văd minunea asta în România noastră Mare..." Avea dreptate : eram cei dinţii care culegeam roadele atîtor generaţii mai mult sau mai puţin sacrificate. Imperiile Habsburgilor şi al ţarilor se prăbuşiseră — şi în acei 15 ani care au precedat pactul Stalin-Hitler, noi am putut respira liniştiţi. Cred că am fost singurii români care s-au bucurat de un răga^; atît de lung. Generaţia care se ridica prin 1940, deja tulburată de tensiunile politice care începuseră după 1934, a plecat în Rusia, şi cei care s-au mai întors, s-au întors cii ruşii după ei. Culturaliceşte, a fost o generaţie pe de-a întregul sacrificată. Noi am cunoscut singurul miracol care a fost posibil în istoria politică : „neutralismul" sau, mai exact, dialogul liber între oameni de credinţe politice opuse. A fost fenomenul „Criterionului" unde, la „Fundaţia Carol" şi sub preşedinţia unui profesor universitar, discutau pe Lenin comunişti ca Belu Silber şi Lucreţiu Pătrăşcanu, legionari ca Mihail Polihroniade şi Alexandru Tell, burghezi ca Mircea Vulcănescu şi Mihail Sebastian — şi simpozionul acesta era posibil. începînd din 1934; dialogul a fost rupt. în acel an tipăream *Întoarcerea din* Rai. „Raiul" ţinuse exact trei ani: într-un fel sau altul am avut toţi sentimentul că am fost izgoniţi dintr-un „paradis atemporal" şi zvîrliţi brutal în *Istorie.* Ceea ce s-a şi întîmplat curînd după aceea.

Am avut norocul să aparţin singurei generaţii „necondiţionate" istoriceşte şi am profitat cît am putut de acest noroc. Ceea ce Petru Comamescu numea „experienţialismul" meu nu era decît traducerea într-un barbari^***

strident (aşa cum numai el avea talente! să inventeze) **a** nevoii mele lătmtriee de **a** 'efcnoâşte **€§t-iriai** muit **şi** *tâî* mai repede. Mai ales **asta:** *cît mat repede* — pentru că ţ^esiihţeam de mult că *im vorh uvm Mmp,* eă libertatea de!-care ne bucurăm e provizikie, iar siguranţa —^Ilu- zorie, că, foarte curînd, *Istoria ne* va confisca din nou. Cît ar părea de ciudat, mi-**a** fost teamă de cataclismul istoric încă din 1927. Am scris atunci în „Cuvîntul" un patetic foileton : *Armo Domini,* care **a** impresionat, între alţii, pe Simian Mehedinţi şi Perpessicius. Evocam acolo spectrul războiului apropiat şi, adresîndu-mă (ca de obicei !) „generaţiei tinere", spuneam că fiecare din noi trebuie să-şi repete în fiecare zi că *va mai trăi numai un an şi* să înfeeree să *facă tot* îh acest ultim an de viaţă. încă din universitate eram obsedat de timp şi de istorie. Mi **se** părea că *daca* românul se arăta atît de indiferent faţă de timp, este şi pentru motivul eă niciodată n-**a** avut timp destul ca sfi *facă ceva.* Istoria îl îndrăgise într-**atlt,** încît nu-1 mM lăsa din braţe. II tot strîngea aşa,de vreo mie de ani, de numai apuca să răpire; Noi, privilegiaţii, cunoşteam bucuri** *de* **a** respira liber şi, cel puţin în ce mă priveşte, tremuram că *o* vom pierde într-o **21...**

în afară de acest noroc— care a fost ai generaţiei mele — am mai avut alte nenumărate naroace, asupra cărora nu e locul să mă opresc aicL Dar aş vrea să notez doar atîta : bucurîndu-mă de foarte tînăr de ceea ce se numeşte „succes literar", nu l-am mai dorit şi n-am făcut niinic ca **să-4** întreţin, pimpotrivă, după primejdiosul succes al lui *MLaytreyi,* am publicat o seamă de cărţi dure (una *âm* ele ilizibilă ; *Lumina ce se stinge),* ca să-mi descurajez admiratorii. Şi încă ceva : plecînd în 1940 din ţară, am avut prilejul să urmăresc, pînă în 1945, cam ce soartă *post-mortem* aşteaptă pe un sariito* ; vedeam, bunăoară, cum absent meaprelungită din publicistica literară bucumştetmă sfîrşeşte prin **a** mă împinge în umbră — şi asta mi-a fost cea mai bună leeţfe : am înţeles de ce poate depinde *actualitatea* Hterai-ă : depinde, în primul rînd, de o prezenţă fizică- Ziarele şi revistele vorbesc mai ales de cei ce sînt *acolo :* cînd nu mai eşti, cel mult ţi se citesc cărţile, dar nu mai răzbeşti în „actualitate". Or, tocmai situaţia aceasta din urmă îmi convenea : să fiu citit pentru meritele cărţilor, nu pentru actualitatea pe care le-d dădea prezenţa mea. De foarte mulţi ani mă consider un scriitor *român* postum ; viu n-a rămas decît autorul cărţilor care apar în limbi străine.

Paris, 24 martie 1953

Cuprins

Pavlea a palva

CÎND MOARTEA

ÎŞI CAMUFLEAZĂ MITOLOGIA f

Paviea a cincea

INCIPIT VITA NOVA

Partea a şasea

RECOLTELE SOLSTIŢIULUI

ANEXE

Format carte 16/54X84. Coli tipar 15
comanda 173/10281

Regia Autonomă a Imprimeriiloc
Imprimeria CORESI, Bucureşti
ROMÂNIA

Voi. I -j II : 34& iei f 2 lei timbrul literar -• 350 lei